

МАТЕРИАЛИ
XVII МЕЖДУНАРОДНА НАУЧНА ПРАКТИЧНА
КОНФЕРЕНЦИЯ

ACHIEVEMENT OF HIGH SCHOOL -
2022

17 - 25 November , 2022

Volume 3

София
«Бял ГРАД-БГ ОДД»
2022

То публикува «Бял ГРАД-БГ» ООД, Република България,
гр.София, район «Триадица», бул.« Витоша» №4, ет.5

Редактор: Милко Тодоров Петков

Мениджър: Надя Атанасова Александрова

Технически работник: Татяна Стефанова Тодорова

Материали за XVII международна научна практична конференция,
Achievement of high school - 2022, 17 - 25 November, 2022: София.« Бял
ГРАД-БГ » - 172 с.

За ученици, работници на проучвания.

Цена 10 BGLV

ISSN 1561-6908

© Колектив на автори, 2022

© «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2022

ИКОНОМИКИ

Икономиката на предприятието

К.э.н. Тулеметова А.С., магистр Досмуратова Э.Е., Байбула Д.
Южно – Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Казахстан

КР-НЫҢ АГРОӨНЕРКӘСІП КЕШЕНІНІҢ ӘЛЕУЕТІН ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУ

Ауылдық жерлерде ел халқының 41,3% - ы тұрады, алайда елдің ЖІӨ-дегі ауыл шаруашылығының үлесі мардымсыз және 4,4% - ды құрайды, бұл экономиканың басқа салаларымен және дамыған елдермен салыстырғанда еңбек өнімділігі мен тиімділігінің төмендігін көрсетеді [1].

Зерттеу ресурстардың болуы аграрлық өнеркәсіптік өндірістің экономикалық даму тұрақтылығының кепілі болып табылмайтынын, аграрлық салада әлемдік экономикамен интеграцияның әлсіздігін, өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылым дамымағандығын көрсетеді. Қазақстан өткізу нарықтарында бәсекелестік күреске жеткілікті дайын емес.

Ауылшаруашылық тауар өндірушілерінің әлеуетін арттырудың теориялық ережелерін зерттеу салыстырмалы талдау мен жалпылау арқылы жүзеге асырылды. Логикалық әдіс осы құбылыстар мен үдерістердің даму ерекшеліктері мен сапалық сипаттамаларын анықтауда қолданылады.

Нәтижелер мен олардың талқылануы. Саланың қаржылық жағдайын сауықтандыру, өсімдік шаруашылығы мен мал шаруашылығында субсидиялауды қоса алғанда, АШТӨ үшін тауарлардың, жұмыстар мен көрсетілетін қызметтердің қолжетімділігін арттыру, сондай-ақ ветеринариялық, фитосанитариялық қауіпсіздік және сумен қамтамасыз ету саласында АӨК субъектілерін мемлекеттік қамтамасыз етуді дамыту, жер қатынастарын мемлекеттік реттеудің, техникалық реттеудің және мемлекеттік бақылау мен

қадағалау жүйесінің тиімділігін арттыру мақсатында АӨК-ні мемлекеттік қолдау бойынша бірқатар жүйелі шаралар талап етіледі [2].

Өсімдік шаруашылығы саласындағы стратегия, ең алдымен, өндірісті әртараптандыруды, дақылдарды өсірудің ғылыми негізделген ылғал ресурстарын үнемдейтін технологияларына көшу арқылы ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру көлемін ұлғайтуды, ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалануды қамтамасыз етуді, жаңа және қазір пайдаланылмайтын жерлерді ауыл шаруашылығы айналымына тартуды, салық салу жүйесін жетілдіруді қажет етеді.

Мал шаруашылығы саласында ІҚМ етінің экспорттық әлеуетін арттыру және етті мал шаруашылығын дамытуға ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерін ынталандыру жөніндегі жұмысты жалғастыру маңызды. Асыл тұқымдық базаны дамыту және мал мен құстың генетикалық әлеуетін, оның ішінде асыл тұқымды малдардың импорты есебінен одан әрі репродукциялауды арттыру керек. Мал шаруашылығын дамыту үшін шалғайдағы мал шаруашылығын, оның ішінде қой шаруашылығын дамытуды ынталандыратын іс-шаралар кешенін қабылдау қажет. Бұдан басқа, жемшөп өндірісін дамыту, тозған жайылымдық жерлерді қалпына келтіру және суландыру жөнінде шаралар әзірлеу талап етіледі [3].

Талдау республиканың ауыл шаруашылығы мен қайта өңдеу өнеркәсібінің ашықтығы жеткіліксіз дәрежеде екендігін көрсетті (экспорттық квота тиісінше 14 және 19%-ды құрайды), яғни отандық өнім көбінесе отандық нарыққа, сыртқы тауар ағындары негізінен үшінші елдерге бағытталған, дегенмен ЕАЭО шеңберінде өзара саудадағы экспорт құны өсуде (2015-2020 жылдары ол 3 есе өсті).

Тамақ және қайта өңдеу өнеркәсібінің отандық өнімінің ішкі нарығын ұлғайту және кеңейту мақсатында қызығушылық білдіретін уәкілетті органдармен ынтымақтастықта ішкі нарықты импорттық тауардың жасырын демпингінен қорғау, сауда-саттық инфрақұрылымын дамыту, отандық өнімді сыртқы нарықтарға ілгерілету жөніндегі шараларды дайындау қажет. Аралас

салаларды дамыту, ақпараттық-түсіндіру жұмыстарын жүргізу де өзекті болып отыр; техникалық реттеу саласындағы заңнаманың сақталуына бақылауды күшейту және отандық тамақ өнімдерін мүдделі сатып алу бөлігінде заңнама талаптарының орындалуын қамтамасыз ету [4].

Жалпы, республиканың сауда теңгеріміндегі азық-түлік импорты экспорттан 11,2 млрд. АҚШ долларына артық болып отыр. Ішкі тұтытудағы импорт үлесінің максималды мүмкін шегі рұқсат етілген ең жоғары шектен асады: қант – 29,3%, шырындар – 32,2%, консервіленген қызанақ – 51,7%, консервіленген жемістер мен көкөністер - 90%-дан астам және консервіленген ет-48,3%. 2020 жылы республикадағы өсімдік майы импортының үлесі – 40%, қант – 31, балық және балық өнімдері – 75, жемістер мен жидектер - 47 құрады (1 кесте).

1 кесте – Республика бойынша тұтынудың жалпы көлеміндегі өнімдерінің импорты, 2020ж.

Тамақ өнімдері	Импорттық тамақ өнімдерін тұтыну (нақты), мың т	Өнімдерді жалпы тұтытудағы импорттық өнімдер (үлес салмағы), %
Етке қайта есептегендегі ет және ет өнімдері (о.і. құс)	267,0	16,8
Балық және балық өнімдері	5,0	75,0
Сүт және сүт өнімдері (сүтке қайта есептегенде)	546,0	10,6
Жұмыртқа және жұмыртқа өнімдері (млн дана)	14,0	0,05
Өсімдік майы және құрамында майы бар өнімдер	188,0	40,3
Жемістер және бақша дақылдары	439,0	11,1
Картоп	18,0	2,2
Жемістер, жидектер және оларды қайта өңдеу өнімдері	819,0	47,0
Қант	184,0	31,0
Ескерту: ҚР АШМ мәліметтері негізінде автормен есептелген		

Есептеулер бойынша, 2020 жылы өз меншігіндегі ет өндірісі есебінен халықтың жан басына шаққанда тұтынылғаны 72,6%, жемістер мен жидектер – 21,75%, қант – 40,7% құрап отыр. Жалпы республикада тұтынудың ғылыми негізделген стандарттары бойынша өндірілген өнімге деген жалпы сұраныс

деңгейі: ет – 64,1%, сүт – 71,7%, жұмыртқа – 91,3%, өсімдік майы – 185,8%, көкөністер – 138%, қант – 52%.

Елдегі егістік көлемі 25 млн. гектардан асады, бұл әр түрлі ауылшаруашылық дақылдарын өсіруге мүмкіндік береді. Қазақстан-әлемдегі ең ірі астық державасы. Соңғы 10 жылда орта есеппен астық экспорты 3-тен 10 млн.тоннаға дейін құрады. Сыртқы нарыққа Қазақстан отандық нарықта өндірілген ұнның 30%-ын және өсімдік майының 15% -ын жеткізеді. Шағын көлемде сүт өнімдері, кондитерлік өнімдер, шоколад, макарон және құс еті жеткізіледі (2-кесте).

2 кесте – Республикадағы ауылшаруашылық өнімдерінің экспорты, мың тонна

Тамақ өнімдері	Жылдар					2016-2020 жж. орташа есеппен
	2016	2017	2018	2019	2020	
Астықтан өндірілген өнімдер	1 855,7	2 458,3	2 389,0	2 400,2	1 679,7	2156,6
Картоп	3,5	52,6	272,5	154,2	264,0	149,4
Жемістер, жүзім және олардан өндірілген өнімдер	83,8	68,6	75,2	102,0	96,3	85,2
Күнбағыс тұқымдары	153,7	179,7	311,5	331,5	536,8	302,6
Өсімдік майы және құрамында майы бар өнімдер	33,6	40,9	89,1	113,3	120,7	79,5
Ет	14,0	14,9	11,8	20,0	25,3	17,2
Сүт және сүт өнімдері	97,1	46,8	54,8	105,1	154,3	91,6
Жұмыртқа және жұмыртқа өнімдері	111,2	137,6	332,5	569,2	433,6	316,8

2020 жылы өткен жылмен салыстырғанда тамақ өнімдерінің төрт тобы бойынша тұтынудың өсуі байқалды: балық және теңіз өнімдері – 10,5% – ға, жемістер – 3,5% – ға, ет және ет өнімдері-1,5% - ға, жұмыртқа-0,6% - ға [9-қараңыз]. Рационның құрылымында ең көп үлесті нан – тоқаш өнімдері (құндылығы) - 42,3%, сүт өнімдері – 16,9%, қант – 10,9% және ет өнімдері – 8,1% алады [5].

Мемлекеттік бағдарламаларға кіретіндер: фермерлік шаруашылықтарды жарақтандыру, мал шаруашылығын дамыту үшін сапалы жағдай жасау, қолайлы жайылымдарды қамтамасыз ету, жемшөп базасын кеңейту және түрлі мал шаруашылығы кешендерін құру, мал өнімділігін жақсарту енгізілді. Осы бағдарламаларды іске асыру нәтижелері саланың бәсекеге қабілеттілігін және елдің

2020 жылы АӨК субъектілерінің өтінімдері негізінде Қазақстанның бірқатар облыстарында, атап айтқанда Жамбыл, Атырау, Қызылорда, Солтүстік Қазақстан, Маңғыстау, Түркістан, Алматы, Шығыс Қазақстан, Батыс Қазақстан облыстарында тақырыптық семинарлар мен кеңес берулер өткізілді.

Қазіргі уақытта сүтті мал шаруашылығын дамытудың негізгі мәселелері жобалардың өзін-өзі өтеуінің ұзақ мерзімді болуы, кепілдікті қамтамасыз етудің болмауы, ветеринарияның төмен деңгейі, жем-шөптің тапшылығы және төмен өнімділік болып табылады. Білікті мамандардың тапшылығы өткір байқалады және қосылған құн тізбегі дамымаған.

Бұл мемлекеттік бағдарламаның әлеуметтік маңызы бар, өйткені ауылшаруашылық жануарларының көп бөлігі жеке секторда, ұсақ фермаларда шоғырланған. Бүгінгі күні мал шаруашылығы өнімінің 70% - ға жуығы халық шаруашылықтарында өндіріледі. Мал шаруашылығы ұсақ фермерлік шаруашылықтардың төмен тиімділігіне, ірі кооперациялардың болмауына байланысты ауыл шаруашылығының ең осал бөлігі болып табылады.

Тақырыптық семинарлар мен кеңес берудің нәтижелерін талдау ауыл шаруашылығы жануарларын жеткілікті және сапалы жемшөп базасымен қамтамасыз ету проблемасы ерекше өзекті болып табылатынын көрсетеді.

Жергілікті билік органдарының мал шаруашылығы мамандары, шаруа қожалықтарының өкілдері жемшөп өсіру үшін гидропоника технологиясын енгізу, фермаларды өз жемшөп базасын өндіру үшін қол жетімді технологиямен және жабдықпен қамтамасыз ету қажеттілігі туралы пікір білдірді.

Өткен жылдар көрсеткіштерінің серпініне негізделген талдау ауыл шаруашылығы жануарларына арналған дайын жемшөп өндірісі 2022 жылға

қарай 2248 мың тоннаға жететінін көрсетті, бұл 2019 жылы өндіріс көлемінен 29% - ға артық. 2019-2020 жылдар кезеңінде жануарларға арналған дайын жем көлемінің орташа жылдық өсу қарқыны 4,8% құрады (3-кесте).

3 кесте – 2021-2022 жылдарға арналған ауыл шаруашылығы жануарларына арналған дайын жемшөп өндірісінің болжамы, мың тонна

Жылы	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Ауыл шаруашылығы жануарларына арналған құрама жем өндірісі	1182	1321	1528	1738	1977	2248

Өткен жылдардың серпінді көрсеткіштері негізінде есептелген болжамды мәліметтерге сәйкес республикада 2022 жылға қарай мал мен құс басы 8 354,8 мың басты құрайтынын атап өткен жөн (4-кесте).

4 кесте – 2021-2022жж. ІҚМ басын болжау

Жыл	2017	2018	2019	2020	2021	2022
ІҚМ басы, мың бас	6 241,2	6 764,2	7 150,9	7 436,4	7 882,2	8 354,8

Қазақстанның ішкі және сыртқы нарықтарда ауыл шаруашылығы, оның ішінде мал шаруашылығы өнімдерін өндіру бойынша жағдайды өзгерту үшін ресурстық мүмкіндіктері бар. Саланың өсуі АӨК қайта өңдеу саласын дамытуға мультипликативтік әсер етеді, ал бұл Қазақстан аумағында мал шаруашылығы өнімінің қосылған құн тізбегінің артуын білдіреді. Тек жоғары дамыған аграрлық өнеркәсіптік өндіріс тамақ және жеңіл өнеркәсіпте инновациялық өндірістік қуаттар жасау, республиканың азық - түлік қауіпсіздігін қолдау үшін негіз болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Абдикулова П.Ж. Аграрлық сектор экономикасын мемлекеттік реттеу жүйесін қалыптастыру. // ҚазҰУ хабаршысы. Экономика сериясы: № 2 (42), 2004.

2. Экономика отраслей АПК / Под ред. И. А. Минакова. - М.: КолосС, 2014. - 464 с.
3. Agriculture overview. – URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/agriculture/overview>
4. The Global Food Security Index. 2019. – URL: <https://nonews.co/wp-content/uploads/2020/05/GFSI2019.pdf>
5. Сельское, лесное и рыбное хозяйство в Республике Казахстан 2015-2019. Статистический сборник./ Под ред. Айдапкелова Н.С. – Нур-Султан, 2020. - 220 с.

К.э.н. Тулеметова А.С., магистр Досмуратова Э.Е., Абдыхалыкова Б.

Южно – Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Казахстан

АЙМАҚТЫҚ ТҰРҒЫН ҮЙ НАРЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУДІҢ КОНЦЕПТУАЛДЫ БАҒЫТТАРЫ

Мемлекеттік және аймақтық органдар тарапынан тұрғын үй нарығын реттеу экономикалық сипаттағы шаралармен шектелмеуге тиіс, сондай-ақ ұйымдастырушылық және құқықтық құралдарды пайдалану қажет. Қабылданып жатқан шаралардың тұрғын үй нарығына жүйелі әсерін назарға алу өте маңызды. Дәл осы мақсатта өңірде тұрғын үй нарығын дамытудың ұзақ мерзімді стратегиясын қалыптастыру қажет.

Мемлекеттік реттеу тұрғын үй нарығының институционалдық ортасына бағытталуға тиіс, оған сәйкес нарық субъектілері жұмыс істейтін және нарық нысандарының айналымы жүзеге асырылатын ережелер мен мөлшерлер қаралады. Реттеуші органдардың ықпал етуі үшін жеткілікті кең мүмкіндіктері бар. Экономикалық жүйені үлгілеуге болады және мемлекеттік билік пен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қарамағындағы іскерлік бастаманың көздерін көбейту арқылы жұмыс істейтін экономикалық стимуляторлар, сондай-ақ осы жүйені іске қосатын және реформалар стратегиясында анықталған мақсатты нәтижелерге жұмыс істейтін механизмдерді құру арқылы әрекет етуі мүмкін.

Өңірлік тұрғын үй саясатын қалыптастыру мен іске асыруды аймақтық тұрғын үй нарығын тиімді басқарудың стратегиялық қағидаттарын пайдалана отырып жүзеге асыру ұсынылды: бұл билік пен экономиканың аймақтық институттарының жүйелі өзара іс-қимылының нәтижесі болуы тиіс.

Аймақтық тұрғын үй нарығындағы басқарудың тиімділігі қазіргі заманғы қоғамның аса маңызды қажеттілігін - тұрғын үй жағдайларын жақсартуды қанағаттандыруға қолда бар ресурстарды (қаржылық, материалдық, адами және

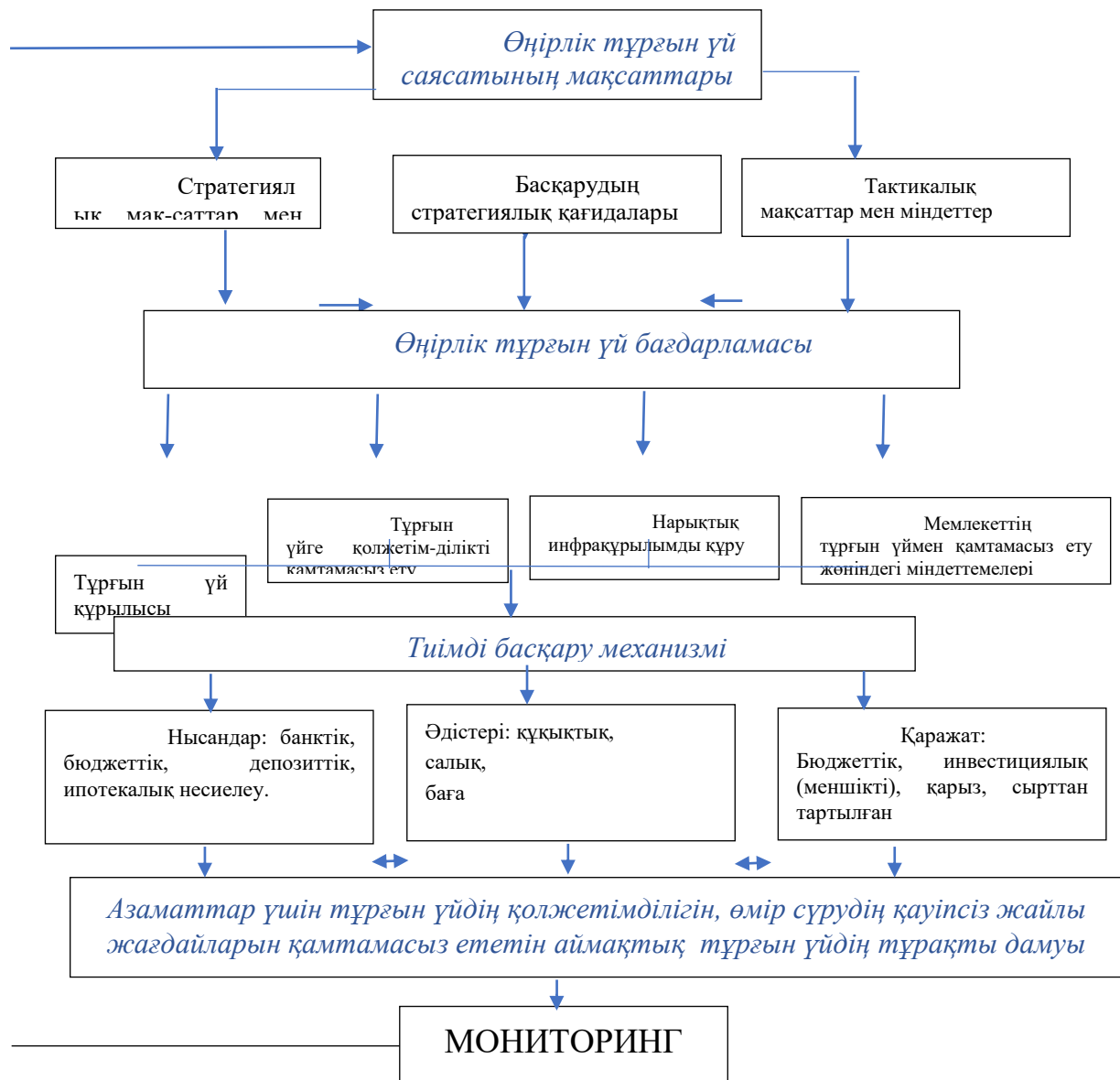
т.б.) және білімді (зерттеу нәтижелерін) өзгерту үдерістерінің бүкіл жиынтығымен айқындалады.

Басқарудың тиімділігін анықтайтын заңдылықтарды қалыптастырудың кілті отандық экономиканың нарықтық басқару жүйесіне көшуінен туындаған барлық факторларды ашудан іздеу керек. Отандық тұрғын үй нарығын дамытудың экономикалық негізі ретінде басқару тетігін негіздеуге жүйелі көзқарас мақсаттарды бөле отырып, міндеттер қоя отырып, іс-шаралар әзірлей отырып, иерархиялық типтің күрделі жүйесі болып табылатын оны дамытудың экономикалық үлгісін (1-сурет) әзірлеуге мүмкіндік берді.

Басқарудың тиімді тетігі отандық тұрғын үй нарығын дамытудың экономикалық негізі бола отырып, тұрғын үй нарығында бәсекелестік ортаны қалыптастырады және аймақтағы оның нысандарын тиімді басқаруды қамтамасыз етеді [1].

Шымкент табиғи ресурстарға және жинақталған экономикалық және адами капиталға ие, басқа аймақтармен өзара іс-әрекет жасайтын салыстырмалы түрде дербес болып келеді, тұтас, әлеуметтік-экономикалық жүйе ретінде орнықты даму, халықтың өмір сүру сапасын арттыру, оның ішінде тұрғын үй нарығын дамыту үшін жағдайларды қамтамасыз етеді.

Тұрғын үй нарығын қалыптастыру және дамыту жөніндегі мақсаттарға қол жеткізу үшін аймақ экономикасын, оның ішінде тұрғын үй нарығын, сұраныс пен ұсынысты трансформациялауды басқарудың жалпы стратегиялық жоспарын білдіретін аймақты басқарудың экономикалық үлгісін айқындау, тұрғын үйге қолжетімділіктің өсуін қамтамасыз ету маңызды [2]. Аймақтағы тұрғын үй нарығын басқарудың экономикалық тетігі-бұл әлеуметтік-экономикалық үдерістерге мақсатты басқару әсері жүзеге асырылатын нысандардың, үдерістері, әдістер мен құралдардың, сондай-ақ құқықтық мөлшерлердің жиынтығы.

1сурет - Шымкент қаласы жағдайында тұрғын үй саясатын қалыптастыру үлгісі

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қасым-Жомарт Тоқаев «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Жолдауы, 02.09.2019 ж.
2. «Нұрлы жер» тұрғын үй құрылыс бағдарламасы. Қазақстан Республикасының Үкіметінің 31 желтоқсан 2016 жылғы №922 Қаулысы.
- 3.«Зерттеуші» ғылыми журналы, №7-8(27-28) шілде-тамыз, Астана қаласы, 2018 жыл.
- 4.«Тұрғын үй құрылысы және тұрғын үй рыногын реттеудің шетелдік тәжірибесі» // Вестник университета международного бизнеса, Алматы қаласы, 2018, - № 4(10).

Регионална икономика

К.э.н. Тулеметова А.С., магистр Досмуратова Э.Е., Байбула Д.

Южно – Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Казахстан

АӨК ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ МЕН ҚОЛДАУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ

Дамыған нарықтық экономикалық елдер тәжірибесі, мемлекеттік реттеу бағыты ең бірінші барлық тауар өндірушілердің қызметтеріне бірдей жағдай жасауға, баға сәйкессіздігін және монополиялық баға үстемдігін жоюға бағытталғандығын көрсетеді. Ауыл шаруашылығы өнімдеріне бағаны реттеуде, тауар өндірушілердің және тұтынушылардың мүдделерін қорғау шаралары қамтылған. Сондай-ақ, әлеуметтік-экономикалық процестерге мемлекеттің араласуының негізгі құралы ретінде болжау, жоспарлау мен бағдарламаларды талқылау қарастырылады екен [1].

Дамыған өркениетті елдерде, экономиканы басқаруда салааралық тәсіл принципі бағдарлама жасаудың алғашқы кезеңінің сипатты ерекшелігі болып табылады. Жапония, ФРГ, Швеция, Франция елдерінде салааралық бағдарламалар экономиканың барлық шешуші салаларын қамтиды. Ал, Америка экономиканы басқару органдарының территориялық филиалдары құрылғаннан кейін, аймақаралық комитеттер барлық ұйымдардың мәселелерін шешіп отырады. Халық шаруашылығы мәселелерін шешуде, тиімді кешендік әдіс кейінге ысырылған қазіргі жағдайда, бұл тәжірибе бізге барынша маңызды болары сөзсіз. Сондай-ақ, АҚШ-та ауыл шаруашылығының 10%-ы реттеледі екен. Ауыл шаруашылық Министрлігі фермерлер үшін тек салық дәрежесін анықтап қоймай, баға паритетін бақылау жасайды [2]. Ал төмен кепілді бағаны тауар несие корпорацияларының кепілдік операциялары арқылы анықтайды. Өзіміз тығыз экономикалық байланыстағы Түркия елінде жоспарлау 1963-1967 жылы бірінші бес жылдық жоспарды жасаудан басталды. Алтыншы бес жылдық

(1988-1992) жоспарда нарықтық экономиканың барынша дамыған жағдайы ескерілді. Ол халық шаруашылығының макроэкономикалық көрсеткіштеріне ден қоюға мүмкіндік береді. Ал, Германиядағы экономиканы реттеуде, бәсекелестікті және нарықтың қызмет ету шараларын қорғауға, мемлекеттің антимонополиялық қызметінің күшеюіне көп көңіл бөлінеді [3].

Нарықтық қатынастарды дамыту үшін бәсекелестік органы жасаудың өкіметтік шараларын Австриялық тәжірибесі жеткілікті тиімділігімен ерекшеленеді. Бұл жерде мәселе ұсақ және орта фирмаларды құру және ұлттық экономиканың әлемдік шаруашылық процестермен бірге бірігу дәрежесіне шығу шаралары туралы болып отыр. Жаңадан қайта құрылған орта және ұсақ фирмаларға мемлекет тарапынан дотация және жеңілдікті несиелерді берумен, салық салудың жеңілдігін жасаумен қамтамасыз етіледі. Осындай фирмаларының белсенді қызметінің көпқықтық негізі тауарларды сату тәртібі, әділетсіз бәсекеге қарсы шаралар, жергілікті жабдықтау тағы басқа жөнінде әрекет ететін заңдармен қамтамасыз етіледі. Австрияда ауылшаруашылығы экономика министрлігінің және ауыл, орман шаруашылығы министрлігінің сәйкесті бөлімшелерінің бақылауында болады. Нарықтық экономикасы дамыған елдер тәжірибесінде нарықтық қатынастар тек өзіндік реттелуші процестердің сәйкестігін ғана емес, сондай-ақ бағаны мемлекеттік реттеуді де қамтитынын көрсетеді және олардың бағаны реттеуді жүзеге асыруда қолданатын механизмдері түрліше алпыс жыл бұрын енгізілген американдық ауыл шаруашылық өніміне баға құру жүйесі, фермерлердің ертеңгі күнге сенімділігін арттырып шаруашылық жүргізудің мүмкін болар нәтижелерін алдын-ала анықтауға мүмкіндік береді. Басқаша айтсақ нарықта бағаның өзгеруі болған жағдайда, фермерге табыстың төменгі дәрежесіне кепілдік беретін кепілдік баға жүйесі жұмыс жасайды. Тауар – несие корпорациялары фермерлерден кепілдік баға бойынша өнімін сатып алады, оларды сәйкес соммада несиенен қамтамасыз етеді. Бұл жүйе Ресейде жұмыс жасауда. Сондай-ақ оны біздің Қазақстан жағдайында да қолдануға болады. Яғни, фермер табысының төменгі дәрежесін

кепілдендіретін мақсатты бағаны пайдалануда АҚШ тәжірибесін қолдану қажет болады [4].

Австрияда бағаны реттеу, баға туралы арнайы заң негізінде жүзеге асады. Осы елден соғыстан кейінгі уақыттарда бастау алған бағаны босатудың алғашқы процесі 30-40 жылға созылды. Бірақ, елде өндірілген тауарларға, импорттық тауарларға баға дәрежесін мемлекеттік реттеу әлі де бар. Атап айтсақ, тауарларды өндіруге қажетті шикізат ресурстарына бағаны төмендету және сол елге әкелетін ауыл шаруашылық өнімдеріне кеден салығын төмендету сияқты шаралар. Сонымен қатар, бұл елдің мемлекеттік бақылау қызметтерін күшейту тәжірибесі, әсіресе экономикалық дағдарыстан шығу жағдайында өзін ақтағанын көрсетеді [5].

Жапонияда баға тағайындау мәселелерімен үкіметтік орган баға тағайындау Бюросы айналысады. олар баға динамикасының макроэкономикалық болжауын жасайды және төмен баға дәрежесі бойынша салалық министрліктердің ұсыныстарын талқылаудан өткізеді. Швейцарияда бағаны бақылау жөніндегі федералдық мекемелер бар. Мемлекетті қаржыландыратын салаларда, бәрінен бұрын ауыл шаруашылығында, транспортта, білім беруде бағаға реттеу жүргізіледі.

Кейбір елдерде баға жөнінде әлеуметтік заң актілері қабылданған. Мысалы АҚШ пен Канада антимонополиялық заң, Австрия-баға туралы заң, Данияда баға және бәсеке туралы заңдар бар [6]. Барлық әлемдік тәжірибеде бағаны мемлекеттік реттеудің, басты объектісі-ауыл шаруашылық тауарлары болып табылатынын көрсетеді. Осы жағдайдың ғылыми анализі ауыл шаруашылық өндірісінің бірқатар ерекшеліктерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Біріншіден ауыл шаруашылық өндірісі табиғи климаттық жағдайларға тәуелді болғандықтан фермер алдында өзекті мәселе тұрады. Ол мәселені шешуде ауыл шаруашылық өніміне бағаны реттеудің мемлекеттік әдісіне сүйенеді және осы механизм арқылы өндіруші еңбегі ынталанады. Екіншіден, халықты азық-түлікпен дер кезінде қамтамасыз етудің шешуші рөлі, ауыл шаруашылығы өнімінің

натуралды өңделген түрлеріне беріледі. Сондықтан мемлекет басқарудың сәйкесті органдары, ауыл шаруашылық өнімдеріне баға тағайындау процесіне ауысуына тура келеді және де әр елдің құрылымдық ерекшеліктеріне қарай әкімшілік, экономикалық, заңды және аймақаралық реттеуді де жоққа шығармайды. Үшіншіден, шаруашылық жүргізудің кез келген жүйесінде аграрлық секторға әр уақытта мемлекеттік қолдау қажет. Әсіресе ғылыми-техникалық қызмет көрсету нақты инновациялық, инвестициялық шараларды жүргізуді керек етеді. Европаның экономикалық одақ елдерінде мемлекеттік дотацияның көлемі барлық фермерлер табысының 3/4 бөлігіне жетсе, Канадалық бұл көрсеткіш дәрежесі 40%-і құрайды.

Европалық экономикалық одақ (ЕЭО) елдерінде баға тағайындау саясаты барынша маңызды, оны жүзеге асырумен арнайы органдар - ЕЭО елдерінің Министрлер кеңесі айналысады. «Европалық одақты» бірінғай аграрлық саясаты кепілді бағамен нарықты реттеудің басқада құралдардың жүйесіне, сондай-ақ басқа елдермен саудада кедендік протекционизмге негізделеді [7]. Осы саясатта басты рөл, ауыл шаруашылық өніміне баға механизміне беріледі. Бұл елдерде ауыл шаруашылық тауарларына үш түрлі баға тағайындалған: бірінғай бақылау бағасы; нарықтың бағасы; бірінғай сатып алу бағасы. Егер де ұсыныс сұрсаныстан жоғары болса, онда жиналған запастарды өткізеді. Европалық одақ елдерінде, көп ақша қаражаттары астық нарықтарына және сүт өнімдері тауарларына, дәлірек айтқанда азық-түлік рыногының жалпы жағдайымен баға дәрежесін анықтайтын өнімдерге қолдау көрсетуге жұмсалады. Сондай-ақ, жоғарыда айтылған ұлттық мемлекеттік мекемелер ауыл шаруашылық өнімдерін сақтау, өңдеу және өткізуге айтарлықтай шығын шығарады. Экономиканың аграрлық секторын мемлекеттік реттеудің тиімділіктеріне қарамай Батыс Европа елдеріндегі азық-түлік молшылығы, оның тиімділігінің жоғары екендігіне дәлел болады. Өркениетті елдердегі аграрлық реформалардың басты бағыты фермерлік шаруашылықтардың құрылуы мен дамуы болып табылады. Сондай-ақ, мемлекеттік аграрлық,

саясатты жасау мен жүзеге асыруда шешуші рөл ауыл шаруашылық кооперативтеріне беріледі екен. Мысалы, Батыс Европалық көптеген елдерде, Канада мен Австрияда фермерлік шаруашылықтардың 80%-тейін, АҚШ-та 60-80%, Ирландия Солтүстік Европа мен Жапонияда 100%-ін кооперативтер біріктіреді. Кооперативтік құрылымдарға ерікті түрде қатысу мүдделегі қатысушылар материалды-техникалық жабдықтау, өңдеу және өнімді өткізу жүйелерінің артықшылықтарын пайдалануға мүмкіндік алады. АҚШ-та өндірілетін тауарлы ауылшаруашылық өнімдерінің 30% -ін нарықта кооперативтер өткізеді. Ал Францияның астық кооперативтері астықты өткізуде басты рөл атқара отырып, асық өніру мен өткізудің 70%-не, экспорттың 50%-не бақыллау жасайды.

Қазіргі кезде ауыл шаруашылығын несиелеудің дамыған секторы дәстүрлі емес секторлары болып табылады олар фермерлер шаруашылықтар үшін ресурстарды жеткізушілер немесе фермерлерге қажетті жабдықтарды өндірушілер. Кредиторлар клиенттерімен жұмыс іздеуде жаңа әдістерді тағайындайды. Кредиттік инспекторлар клиенттерінің фермаларына барады, сонымен бірге клиентпен өз ара әрекет және ішкі кеңселік қызметке кететін уақыт шығындарын азайту технологиясын іздеуді жалғастырады [8].

Бірақта елдердегі аграрлық секторды мемлекеттік қолдау әдістерінің айырмашылығына қарамай, жалпы ортақ белгілерін де бөліп көрсетуге болады. Мемлекеттің қолдау дәрежесі ауыл шаруашылық емес қызметтің табыстар көлемі жақын, онда аз қаржылық көмек байқалады. Жапония мен Скандинавия елдерінде аграрлық секторда жұмысшы өнімінен 3 есе аз құн өндіреді, сондықтан да ауыл шаруашылығын қолдау дәрежесі барынша жоғары .

Сондай-ақ мемлекеттік қолдау, сол елдің агроөнімінің таза экспортеры болуының дәрежесіне де байланысты. Әдетте әлемдік оң сальдосы бар (импорттың көбеюі) мемлекеттер ауыл шаруашылық өнімінің таза экспортерларына қарағанда аграрлық секторға үлкен қолдау көрсетеді. Сондай-ақ, аграрлық тауар өндірушілерді мемлекеттік қолдаудың жалпы көлемінде

нарықтық баға дотацияның үлесі сол елдің аграрлық өнімінің таза экспортеры ретінде нығаюына қарай төмендейді. Мысалы, Жаңа Зеландия экономикасы көбіне ауыл шаруашылық өнімінің экспортымен анықталады. Сондықтан аграрлық секторға мемлекеттік қолдаудың дәрежесі төмен. Ал Жапония ауыл шаруашылық өнімінің импортеры, аграрлық секторға мемлекеттік қолдау дәрежесі жоғары.

Жоғарыда келтірілген ауыл шаруашылығын реттеудің тәжірибелері, нарықтық экономикалы елдерге жоғары тиімді ауыл шаруашылық өндірісін жасауға мүмкіндік береді. Сондықтанда, осындай озық тәжірибелер елімізде ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеу жүйесін жасауда ескерілуі қажет. Басқаша айтқанда азық-түлік рыногы да, ауыл шаруашылық өндірісі де реттелуші сипатта болуы қажет .

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Байзақов С., Райхан Н. Қазақстан экономикасын кластерлер көтереді. //Ақиқат. № 1, 2005. 15 – 22 беттер.
- 2 Байзақов С., Райхан Н. Қазақстан экономикасын кластерлер көтереді. //Ақиқат. № 2, 2005. 19 – 28 беттер.
- 3 Еспаев С.С. Механизм рыночного регулирования развития агропромышленного комплекса. – Алматы, 2007.
- 4 Ихданов Ж.О., Орманбеков Ә.О. Экономиканы мемлекеттік реттеудің өзекті мәселелері. – Алматы: Экономика, 2012.
- 5 Кондиус В., Федичкин А. Региональный АПК в условиях реформирования экономики. // АПК, № 11. 2009.
- 6 Бекмұратова Д.Н. АӨК – нің мәселелерінің шешу жолдарын негіздеу және әдістемесін айқындау. // Хабаршы, № 2. 2011.
- 7 Карипова М.Р. Аграрлық азық – түлік кешенін қаржыландыру мүмкіндіктері. // ҚазҰУ хабаршысы. Экономика сериясы: № 5 (45), 2004. 93 – 96 беттер.
- 8 Абдильдина Л.И., Бельгибаев К.М. Экономика сельского хозяйства. – Алматы: Кайнар, 2008. 608 с.

Банките и банковата система

Оқытушы, Шамаева А.Т

*Қызылорда қызмет көрсету және сервис колледжі
э.ғ.к., А.Е. Муханова,
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университет,
Қазақстан. Қызылорда*

ДАҒДАРЫС ЖАҒДАЙЫНАН КЕЙІНГІ БАНК ҚЫЗМЕТІН ЖЕТІЛДІРУ

Банк жүйесі – нарық экономикасының маңызды және ажырамас бөлігі. Банктердің және тауар өндірісі мен айналымының дамуы тарихи түрде қатар жүріп отырды және бір-бірімен тығыз байланысты болды. Сонымен қатар, банктер ақшалай есеп айырысу, экономиканы несиелеу, капиталды қайта бөлуде делдал ретінде әрекет ету арқылы өндірістің жалпы тиімділігін едәуір арттырады және еңбек өнімділігінің өсуіне де ықпал етеді. Тауар және қаржы нарығы дамыған жағдайда банк жүйесінің құрылымы күрделене түсетіні белгілі. Сонымен қоса қаржы институттарының жаңа түрлері, жаңа несие құралдары және клиенттерге қызмет көрсету әдістері пайда болады.

Дағдарысқа байланысты қазақстандық ірі банктеріміздің сырттан қарыз алудағы мүмкіндіктері шектелді, сөйтіп дәл осы уақыттары қайтару мерзімі жеткен сыртқы қарыздарды қайтаруда олардың өтімділігіне қатысты мәселелер орын алды.

Нәтижесінде кейбір халықаралық рейтингтік агенттіктер тарапынан еліміздің ірі компанияларымен қоса ірі банктердің рейтингтерінің төмендеуі, олардың әлемдік нарықтардағы акцияларының құндарының төмендеуіне жол береді.

Елімізде жаңадан дайындалып жатқан "Қаржы секторын дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасында" жақын аралық перспективадағы қаржы нарығын дамытудың стратегиялық бағыттары айқындалады. Ұлттық Банк 2025 жылға қарай экономиканы кредиттеу бағдарламаларынан толық шығуды

жоспарлап отырғанын мәлімдеген еді. "2020 жылмен салыстырғанда 2021 жылы банк секторының жоғары өсу қарқынына қарамастан (атап айтқанда, жиынтық кредиттік портфель бір жыл бұрынғы 1,3%-ға қарағанда 7,1% - ға өскен), оның экономикаға әсері жоғары", - деп Халық Банктің жылдық есебінде айтылған[1].

Пандемия аз уақыт ішінде қазақстандық банктердің цифрлық әлеуетін бір жағынан сынаққа алса, екінші тараптан бір арнаға жұмылдырып, тұтынушыға жаңа мүмкіндіктер берді. Сонымен бірге, тұтынушылар үшін артықшылықтары көп болғанымен, цифрландыру жаңа тәуекелдер де алып келетіні сөзсіз.

Кредиттердің ЖІӨ-ге қатынасы бір жыл ішінде 22,3-тен 24,4% - ға дейін, ал депозиттердің ЖІӨ-ге қатынасы 27,6-дан 29,1% -ға дейін өсті . Сарапшылар несиелер мен депозиттердің номиналды өсуі экономиканың номиналды өсуінен артта қалғанын айтады.

Локдаун кезінде несиелер бойынша едәуір кедергілер болғанына қарамастан, ол несие портфеліне әсер еткен жоқ. Сонымен бірге, қатаң шектеулер мен COVID-19 пандемиясының әлі де аяқталмағанын, банк секторының одан әрі дамуы елде ғана емес, әлемде де жалпы экономикалық

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Қазақстандағы банк секторының даму бағыты: <https://strategy2050.kz/news/aza-standa-y-bank-sektoryny-damu-ba-yty/>

2.Аналитическая служба Рейтингового Агентства РФЦА [Электронный ресурс]. - 2018. - URL: <http://rfcaratings.kz> (дата обращения 05.04.2022)

3.Хасянова, С. Ю. Банковские риски: международные подходы к оценке и управлению : учебник / С.Ю. Хасянова. – Москва : ИНФРА-М, 2020. – 149 с.

Външноикономическата дейност

Залеский Борис Леонидович

Белорусский государственный университет

СОТРУДНИЧЕСТВО ДАЕТ ПЛОДОТВОРНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ

В сентябре 2022 года Республика Беларусь и Китайская Народная Республика приняли решение вывести взаимодействие двух стран на уровень железного братства, образцового всестороннего стратегического сотрудничества и всепогодного партнерства. При этом развитие двусторонних отношений перешло на новый этап, когда «взаимодействие между научно-исследовательскими учреждениями и предприятиями двух стран в сфере инноваций непрерывно укрепляется. Постоянно расширяются сферы, совершенствуются механизмы и обогащаются методы научно-технического сотрудничества» [1]. В частности, Минск и Пекин решили интенсифицировать практическое взаимодействие между научно-исследовательскими институтами, учреждениями высшего образования, поощрять создание платформ как совместных прикладных научных исследований и лабораторий. Например, «только в Национальной академии наук [НАН] Беларуси уже создано более 20 совместных с китайскими партнерами международных исследовательских центров и лабораторий» [2, с. 7]. В ноябре 2022 года на IX Белорусско-китайском молодежном инновационном форуме “Новые горизонты – 2022”, который состоялся в Минске, было отмечено, что в этом году Государственный комитет по науке и технологиям Беларуси совместно с Министерством науки и технологий Китая провели конкурс белорусско-китайских научно-технических проектов. «По его итогам 35 проектов получают государственную поддержку двух стран» [3].

В числе активных участников белорусско-китайского научно-технического и инновационного взаимодействия следует назвать Белорусский национальный технический университет (БНТУ). В частности, в октябре 2022 года в городе Чанчуне состоялась конференция по научному обмену между БНТУ и Институтом прикладной химии Академии наук Китая. Напомним, что в декабре 2019 года стороны подписали договор о создании совместной китайско-белорусской лаборатории перспективных материалов и производства “Один пояс – один путь”, которая начала свою деятельность в феврале 2020 года. Данная структура «занимается разработкой высокопроизводительных натрий-

ионных и калий-ионных аккумуляторных батарей, катализаторов для электролиза воды, получением водорода, исследованиями в области электролиза твердых оксидов для эффективного производства зеленого водорода и зеленого аммиака» [4]. В рамках конференции белорусские специалисты обратили внимание на опыт БНТУ в области модифицирования поверхностей деталей машин методами высокоэнергетического воздействия и изучения их структуры и свойств, что в перспективе позволит расширить область научных исследований и применение их результатов в промышленности Китая.

Свидетельством высокого научно-технического и инновационного сотрудничества Беларуси и Китая является также тот факт, что на Китайской международной выставке импорта (СПЕ) в Шанхае – крупнейшим выставочным мероприятием в Поднебесной, где в 2021 году приняли участие почти три тысячи компаний из 127 стран, в ноябре 2022 года в белорусском страновом павильоне “Высокотехнологическое оборудование и информационные технологии” были представлено 126 научно-технических разработок ученых из 32 организаций Национальной академии наук Беларуси и учреждений Министерства образования Беларуси. В частности, в экспозиции раздела Минобразования были такие направления сотрудничества, как «цифровые информационно-коммуникационные и междисциплинарные технологии, основанные на них производства; биологические, медицинские, фармацевтические и химические технологии и производства; энергетика, строительство, экология и рациональное природопользование; машиностроение, машиностроительные технологии, приборостроение и инновационные материалы; агропромышленные и продовольственные технологии; обеспечение безопасности человека и общества» [5].

Среди представленных новинок – сверхмалые орбитальные космические аппараты, созданные Белорусским государственным университетом (БГУ). Первый наноспутник был выведен на орбиту еще четыре года назад. По государственной программе “Наукоемкие технологии и техника” уже создан

второй наноспутник, в «конструкции которого реализована инновационная модульная компоновка бортовых подсистем малого космического аппарата. БГУ также представляет противоопухолевые лекарственные средства “Темодекс”, “Проспиделонг”, “Цисплацел”» [6]. Еще одна интересная новинка – электроскутер, выпущенный ОАО “Приборостроительный завод Оптрон” Национальной академии наук Беларуси. Максимальная скорость – 60 километров в час, а грузоподъемность – 200 килограммов. Кроме того, были презентованы в Шанхае такие передовые разработки, как «беспилотный летательный аппарат "Буревестник" (Научно-производственный центр многофункциональных беспилотных комплексов НАН Беларуси), автоматизированная система регистрации сварочных процессов (Белорусско-российский университет), термостойкие ударопрочные покрытия (Гомельский государственный университет им. Ф. Скорины), хлеб повышенной пищевой ценности (Белорусский государственный университет пищевых и химических технологий)...» [7]. Все эти факты показывают, что многогранное научно-техническое и инновационное сотрудничество двух стран при системной и целенаправленной работе партнеров по развитию связей дает плодотворные результаты.

Литература

1. Се Сяюнь: сотрудничество Беларуси и Китая в сфере науки и технологий непрерывно укрепляется [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/society/view/se-sjaojun-sotrudnichestvo-belarusi-i-kitaja-v-sfere-nauki-i-tehnologij-nepreryvno-ukrepljaetsja-534171-2022>
2. Залесский, Б.Л. Курсом интенсификации научно-технических связей / Б.Л. Залесский // Materials of the XVIII International scientific and practical conference “Fundamental and applied science – 2022”, October 30 – November 7, 2022: Sheffield. Science and education LTD. – С. 7–10.
3. Молодые ученые Беларуси и Китая развивают сотрудничество в сфере инноваций [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/tech/view/molodye-uchenye-belarusi-i-kitaja-razvivajut-sotrudnichestvo-v-sfere-innovatsij-534160-2022/>
4. Шелег, В.К. Конференция по научному обмену между БНТУ и Институтом прикладной химии Академии наук Китая / В.К. Шелег, М.А.

Кравчук // [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://times.bntu.by/news/11931-konferenciya-po-nauchnomu-obmenu-bntu-i-institut-prikladnoj-himii-an-kitaya>

5. Вузы Беларуси на V Китайской международной выставке импорта China International Import Expo [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://times.bntu.by/news/11970-vuzy-belarusi-na-v-china-international-import-expo>

6. Более 120 белорусских разработок представлены на Китайской международной выставке импорта [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/tech/view/bolee-120-belorusskih-razrabotok-predstavleny-na-kitajskoj-mezhdunarodnoj-vystavke-importa-533702-2022/>

7. Новинки пищевого и космического аппараты: что представит Беларусь на выставке импорта в Китае [Электронный ресурс]. – 2022. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/novinki-pisheproma-i-kosmicheskie-apparaty-cto-predstavit-belarus-na-vystavke-importa-v-kitae-533240-2022/>

Финансови отношения

Доктор философии PhD Тынгишева А.М.

Карагандинский университет Казпотребсоюза, Казахстан

ОБЯЗАТЕЛЬНОЕ СОЦИАЛЬНОЕ МЕДИЦИНСКОЕ СТРАХОВАНИЕ КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ ПРИОРИТЕТОВ СОЦИАЛЬНОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

В рамках Послания Президента К.Ж. Токаева от 2 сентября 2019 года «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана», был выделен новый этап социальной модернизации с сохранением прежних приоритетов [1].

Основные задачи социальной модернизации страны связаны с повышением качества жизни населения как главной основы развития человеческого капитала страны и его интеллектуального потенциала, а также выявлении его влияния на рост благосостояния населения и улучшение жизни людей. Это предполагает объективную необходимость усиления роли социальных факторов экономического развития. Влияние социальных факторов на развитие экономики осуществляется через человеческий капитал, качество которого непосредственно зависит от состояния и уровня развития отраслей социального комплекса – образования, здравоохранения, науки, культуры, жилищно-коммунального сектора.

Отметим, что здоровье занимает первое место в приоритетах социальной модернизации, заявляемых в социологических опросах казахстанцев, опережая образование, социальную защиту, занятость и т.д. [2].

Одним из ключевых направлений социальной модернизации в здравоохранении является развитие такой формы страховой медицины, при которой ответственность за здоровье разделяют три стороны: человек, работодатель и государство [3]. В связи с этим в Казахстане с 2015 года

осуществляются меры по внедрению системы обязательного социального медицинского страхования.

Отметим, что система обязательного социального медицинского страхования, получившая распространение в масштабах всего мира, включая страны СНГ, представляет собой способ социальной защиты граждан в сфере здравоохранения. Она привлекательна для стран в силу возможности независимой экспертизы качества оказываемых услуг здравоохранения, накопления внебюджетных средств на медицинское обслуживание за счет взносов работодателей, гарантированной оплаты предоставленных медицинских услуг из фонда средств, а гражданам позволяет избежать больших единовременных расходов в случае заболевания.

Рисунок 1– Распределение ответов казахстанских граждан на вопросы о том, какие приоритеты социальной модернизации они считают наиболее значимыми в масштабах страны

Кроме того, внедрение обязательного медицинского страхования обеспечивает механизм для отслеживания эффективности и соответствия

расходов полученным результатам, прозрачности потоков финансовых средств в секторе здравоохранения, гарантии прав пациентов как потребителей поставляемых медицинских услуг, а также обеспечивает привлечение дополнительных финансовых средств в здравоохранение[4].

Следует отметить, что перед масштабным запуском системы ОСМС, была проведена ее апробация в Карагандинской области, поскольку там есть соответствующая инфраструктура и достаточно высокий уровень цифровизации здравоохранения. На реализацию пилотного проекта из бюджета было выделено 2,3 млрд. тенге, в том числе 1,7 млрд. тенге на повышение доступности консультативно-диагностических услуг, включая профилактические осмотры и 600 млн. тенге – на расширение медицинской реабилитации. В результате внедрения ОСМС в Карагандинской области значительно повысилась доступность консультативно-диагностических услуг. К примеру, доступность компьютерной томографии увеличилась на 78%, медицинской реабилитации – на 73%, консультативно-диагностических услуг – на 42% [5].

Также, по мнению отечественных экспертов, внедрение ОСМС будет выгодно для всех стейкхолдеров системы здравоохранения:

– для государства в виде финансово-устойчивой системы здравоохранения впервые будет введена социальная ответственность работодателя и гражданина за свое здоровье, первичная помощь станет центральным звеном национального здравоохранения для профилактики и предупреждения заболеваний;

– гражданам будет обеспечена качественная медицинская помощь, в том числе за счет расширения амбулаторно-лекарственного обеспечения. Снизится уровень неформальных платежей;

– поставщики услуг приобретут стимул к внедрению новых корпоративных методов управления, новых высоких медицинских технологий, получат стабильность финансирования и конкурентоспособную заработную плату.

Литература:

1. Послание Президента Республики Казахстан К. Токаева народу Казахстана. Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана // <https://www.akorda.kz/ru/addresses>. 23.12.2019.
2. Казахстанцы считают, что социальная модернизация должна коснуться здравоохранения // <http://today.kz/news/kazahstan>. 30.05.2018.
3. Социальная модернизация Казахстана // <https://www.inform.kz/ru/social-naya-modernizaciya-kazahstana-dvadcat-shagov-k-obschestvu>. 28.03.2018.
4. Закон Республики Казахстан. Об обязательном социальном медицинском страховании: принят 16 ноября 2015 года // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32908862// 26.01.2018.
5. До внедрения ОСМС остался месяц. Как прошёл пилотный проект по медстрахованию в Караганде? // <https://informburo.kz/stati/do-vnedreniya-osms-ostalsya-mesyac-kak-proshyol-pilotnyu-proekt-po-medstrahovaniyu>. 20.02.2020.

Маркетинг и управление

магістрант Лебідь К.Г., к.е.н., доцент Яременко С.С.

Університет імені Альфреда Нобеля, м.Дніпро

ФОРМУВАННЯ МАРКЕТИНГОВОЇ СТРАТЕГІЇ В УМОВАХ СУЧАСНОСТІ

Головні фактори, що впливають на процеси формування маркетингової стратегії компанії з метою виходу на міжнародний ринок є: місія, стратегічні цілі та завдання компанії, їх зв'язок з цільовими ринками; ресурси компаній, які використовуються в процесі досягнення поставлених цілей; ринкова кон'юнктура, стан конкурентного середовища; умови розвитку зовнішнього маркетингового середовища.

Успіх міжнародної маркетингової стратегії багато в чому залежить від чіткого розуміння основних процесів на зовнішньому ринку і може здійснюватися міжнародним підрозділом або відділом маркетингу компанії. Важливим завданням міжнародної діяльності відділу маркетингу на етапі розробки ефективної маркетингової стратегії є аналіз таких параметрів ринку, як:

- обсяг і перспектива зростання;
- структура конкуренції та маркетингова інфраструктура;
- політичні, економічні, соціально-культурні чинники;
- рівень професійності персоналу, рівень інформаційного забезпечення; технологічні та цифрові можливості;
- транспортна інфраструктура;
- система комунікації та зв'язку, тощо.

У професійній маркетинговій літературі існує чимало класифікацій сучасних міжнародних маркетингових стратегій, визначено їхні особливості та характеристики. Варто зазначити, міжнародний маркетинг немає однієї універсальної моделі прийняття рішень щодо виходу компанії на зовнішній

ринок, але можна виділити основні етапи, які не можна ігнорувати і які допоможуть оцінювати будь-які загрози компаній та перспективи прийняття рішень.

Інтернет-стратегії швидко інтегрувались у сучасні бізнес-процеси маркетингу та перетворились на найпотужніші інструменти сьогодення. Невід'ємною частиною концепції міжнародних маркетингових стратегій став цифровий маркетинг, що стало причиною розвитку необхідних зв'язків на зовнішньому ринку, і вивело бізнес на значно вищий рівень позиціонування. Відмінність поточних маркетингових стратегій у тому, що найефективніші стратегії засновані на індивідуальному підході прийняття концептуальних маркетингових рішень з урахуванням попереднього аналізу поточних бізнес-метрик компанії. Тому, в сучасній практиці маркетингу не існує єдиної уніфікованої стратегії, ефективною для всіх компаній. У міжнародній маркетинговій діяльності сучасності найбільш прогресивними маркетинговими стратегіями залишаються інноваційна та стратегія цифрової трансформації. Інноваційна маркетингова стратегія має на меті утворення унікального продукту чи послуги, зовсім нової галузі, важливих інновацій для покупців, створення нового ринку поза конкуренцією. У свою чергу стратегія цифрової трансформації передбачає активне використання цифрових технологій, а саме інструментів цифрового маркетингу, що дозволяють компаніям оцифрувати свою бізнес-діяльність, з подальшими змінами бізнес-моделей, способи та методи конкуренції на міжнародному ринку. Кожна компанія будує свій алгоритм формування міжнародних маркетингових стратегій сучасності відповідно до своїх цілей, можливостей та загальної бізнес-стратегії, ураховуючи власні бізнес-метрики. Сам процес розробки маркетингової стратегії складається з комплексного плану щодо діяльності компанії, а створюється на основі креативного, обґрунтованого підходу і розробляється задля досягнення довгострокових глобальних бізнес-цілей. База будь-якої маркетингової стратегії бере за основу результати маркетингового стратегічного аналізу, що у свою

чергу має логічну послідовність і циклічність. Генерація найбільш доцільної маркетингової стратегії є найбільш важливим процесом сприяння досягнення стратегічних цілей компанії та обумовлює їхню бізнес-траєкторію на ринку.

Компанії, що мають за мету створення власної автентичної маркетингової стратегії, здобувають значно більше можливостей бути успішними в освоєнні зовнішніх ринків. Спеціальної уваги потребує крок генерації супровідного портфелю проєктів, що включає в себе брендинг, визначення параметрів асортиментної та цінової політики, розробки концепції збуту, рекламну стратегію та налагодження якісної комунікації з партнерами та споживачами. Варто зауважити, що в сучасних умовах, важливою складовою маркетингової стратегії, що створює додатковий конкурентний потенціал і є причиною посилення позиціонування компанії на ринку є брендинг. Отже, процес формування сучасних маркетингових стратегій складається із взаємозалежних процесів сучасного формування маркетингових стратегій такі:

- визначення цілей маркетингу;
- розробка маркетингового плану;
- стратегічний аналіз ситуації на ринку
- оцінка й контроль результатів.

Сучасність вже важко уявити без благ цифрових технологій, а отже необхідно пристосовуватись і продовжувати використовувати переваги діджитал інструментів маркетингової діяльності міжнародним компаніям, що хочуть досягти успіху і хочуть відповідати вимогам світової конкурентної боротьби.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Войтович Н.В. Особливості маркетингової стратегії в умовах цифрової трансформації. Соціальна економіка.2021. № 62. С.122–129.
2. Кіржецька М., Кіржецький Ю. Особливості цифрової стратегії підприємства залежно від розміру бізнесу. Галицький економічний вісник.2020. № 5(66). С. 7–15.
3. Шталь Т.В., Козуб В.О., Нахметов А.Н. Формування міжнародної маркетингової стратегії виходу компанії на зовнішній ринок. БІЗНЕСІНФОРМ. 2018. № 1. С. 345–351.

Счетоводство и аудит

К.э.н., ассоциированный профессор Агабекова Г.Н., старший преподаватель Ажибекова А.Д.
Университет «Мирас», Казахстан

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В СОВРЕМЕННОЙ СИТУАЦИИ

Несмотря на определенные достижения в развитии системы бухгалтерского учета и финансовой отчетности в Казахстане, существуют некоторые проблемы:

- низкий уровень профессиональной подготовки большинства бухгалтеров и аудиторов, а также отсутствие навыков использования информации, подготовленной в соответствии с МСФО;

- сложность применения МСФО для малого и среднего бизнеса в силу их сложности и методологической сложности;

- недостаточное участие профессиональных общественных объединений в регулировании бухгалтерского учета и финансовой отчетности, а также в развитии профессии бухгалтера и аудитора;

- в официальном отношении регулирующих органов и хозяйствующих субъектов ко многим категориям, принципам и требованиям бухгалтерского учета и финансовой отчетности, установленным положениями МСФО.

Основной проблемой в сфере бухгалтерского учета в Казахстане является нехватка квалифицированных кадров, отсутствие развитого «бухгалтерского института» со сложившимися традициями, сильного профессионального сообщества, налаженной системы накопления и распространения специальных знаний, общепризнанных сертификатов.

Профессиональное сообщество в Казахстане предпринимает некоторые шаги для решения некоторых из этих вопросов, но не хватает комплексности в

общенациональном масштабе. В силу сложившейся инерции бухгалтерского сообщества нельзя ожидать, что развитие аналогичной западной системы произойдет быстро само собой, поэтому необходимо создать необходимые законодательные предпосылки и подтолкнуть этот процесс. усиление роли профессиональных организаций, которые должны стать ядром всей системы.

В то же время форсирование изменений в бухгалтерском учете без учета изменений в экономике и реальном функционировании рыночных институтов может привести к снижению качества финансовой информации, дискредитации МСФО, ослаблению финансовой дисциплины. Таким образом, переход на МСФО по действующему законодательству затрагивает все организации, но требуется взвешенный подход. В силу своей сложности и методологической сложности МСФО практически не применимы к малому и среднему бизнесу. Тем более, как известно, в последнее время идет активный процесс совершенствования стандартов, который еще не завершен – в МСФО постоянно вносятся существенные изменения, за которыми небольшие компании не могут уследить. В связи с этим финансовая отчетность по МСФО должна составляться только для крупных предприятий и акционерных обществ.

ФКМСБУ, которая несколько лет занимается разработкой специализированного стандарта для малого и среднего бизнеса, также понимает сложность применения МСФО для малого бизнеса. Разработка универсального стандарта — сложная задача, поскольку политика и требования малого бизнеса сильно различаются в разных странах. В то же время, после принятия данного стандарта ФКМСБУ, его положения могут быть максимально внедрены в национальную систему бухгалтерского учета и финансовой отчетности.

В настоящее время перед бухгалтерией стоит задача подготовки достаточного количества квалифицированных бухгалтеров и аудиторов, понимающих принципы формирования информации и обладающих современными навыками бухгалтерского учета, финансовой отчетности и аудита при составлении бухгалтерской отчетности в соответствии с МСФО.

Кроме того, качественная система учета и отчетности предполагает наличие достаточного количества пользователей, которые нуждаются и обладают навыками использования информации, формируемой в бухгалтерском учете и бухгалтерской отчетности, при принятии хозяйственных решений, в частности: направления капитальных вложений и связанных с ними рисков анализ. Наличие заинтересованных пользователей является одной из важных предпосылок развития системы бухгалтерского учета и финансовой отчетности.

Переход системы бухгалтерского учета на принципы, утвержденные МСФО, требует внесения изменений в процесс подготовки и переподготовки кадров бухгалтерского учета, специалистов смежных областей экономики (аудиторов, финансистов). Несмотря на высокую конкуренцию по финансовым, бухгалтерским и аудиторским профессиям, а также большое количество желающих обучаться по этим профессиям, качество подготовки специалистов в высших учебных заведениях остается низким, так как ощущается нехватка квалифицированных специалистов, преподавательский состав. Также анализ научных работ показывает, что диссертационные исследования проводятся на низком уровне. Поэтому особое внимание следует уделить вопросу подготовки кадров. Для этого необходимо сформировать систему мониторинга содержания учебных программ, в том числе программ дополнительного профессионального образования.

Основные направления совершенствования системы подготовки кадров и повышения их квалификации в рассматриваемой сфере:

- разработка и совершенствование системы профессиональной сертификации бухгалтеров, аккредитованных уполномоченным органом по бухгалтерскому учету и финансовой отчетности;
- обеспечить соответствие планов обучения профессиональных бухгалтеров и аудиторов соответствующим международным программам;
- введение обязательной профессиональной аттестации главных бухгалтеров организаций общественного интереса;

- переориентация учебных планов средних и высших учебных заведений, а также программ подготовки профессиональных бухгалтеров и аудиторов на углубленное изучение МСФО и формирование навыков их применения на практике;

- актуализация и разработка нового учебно-методического обеспечения по МСФО в процессе обучения студентов бухгалтерского учета и аудита.

Основное внимание в среднесрочной перспективе уделяется усилению контроля качества финансовой отчетности. Для этого основное внимание уделяется развитию независимого квалифицированного аудита.

Закон Республики Казахстан «Об аудиторской деятельности» предусматривает комплекс мер, направленных на повышение качества аудиторских проверок и доверия населения к профессии аудитора. В первую очередь речь идет об укреплении аудиторской профессии, развитии ее саморегулирования и повышении профессиональной квалификации аудиторов. Также в целях повышения конкурентоспособности отечественного аудита Законом предусмотрен полный и безоговорочный переход на международные стандарты аудита.

Принимая во внимание опыт применения МСФО к учетной практике хозяйствующих субъектов в Казахстане более десяти лет, целесообразно реформирование системы бухгалтерского учета государственных учреждений с целью поэтапного ее внедрения с целью перехода на МСФО.

Кроме того, вам нужно:

- изучение передового опыта внедрения и использования Международного стандарта по международной практике;

- анализ соответствия бюджетного законодательства требованиям КСПЕКС;

- Определение метода, применяемого к государственному сектору Казахстана, с учетом кассово-расчетной основы КСЭС.

- Разработка нормативно-правовой базы для принятия СБСЕ.

Таким образом, для дальнейшего развития бухгалтерского учета и аудита в Казахстане запланированы следующие мероприятия:

- Обеспечение принятия проектов Законов Республики Казахстан «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» и «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам бухгалтерского учета и финансовой отчетности»;

- разработка упрощенных стандартов финансовой отчетности для малого и среднего бизнеса;

- активизация участия профессиональных общественных объединений в развитии и регулировании бухгалтерской и аудиторской профессии;

- совершенствование системы обучения бухгалтерского и аудиторского персонала, а также пользователей финансовой отчетности и повышение их квалификации в соответствии с международными стандартами;

- развитие международного сотрудничества в области бухгалтерского учета и аудита;

- расширение области контроля качества финансовой отчетности, составленной в соответствии с МСФО;

- совершенствование учета и отчетности в государственном секторе и переход на стандарты, отвечающие международным требованиям.

Литература:

1. Айтжановой Ж.Н. Основные тенденции развития бухгалтерского учета в Казахстане. URL: <http://nalogikz.kz/files/> (дата обращения: 16/11/2011).

2. Нурсеитов Э.О. Обзор состояния бухгалтерского учета и аудита в Казахстане. URL: <http://profa.kz/> (дата обращения: 04/02/2014).

3. Закон РК «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» № 234-III ЗРК от 28.02.2007г.

Мадиева Куралай- к.э.н., профессор

Кутжанова Диана – Қазтұтынуодағы Қараганды университетінің
"Есеп және аудит" білім беру бағдарламасының 2 курс студенті

kutzhanova.diana@mail.ru

КӘСІПОРЫНДА БЮДЖЕТТЕУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ- УАҚЫТ ТАЛАБЫ

1-кесте « Shoes Production» ЖШС-нің 2022 ж. дайындалған іске асыру бюджеті.

Дайын өнімнің атауы	Саны (бірлік.)	Бір бірліктің бағасы (теңге)	Өткізу сомасы (теңге)
1. Ерлерге арналған жазғы аяқ киім	250	25000	7000000
2. Әйелдерге арналған жазғы аяқ киім	300	28000	7500000
Барлығы			14500000

Іске асыру бюджеті бекітілгеннен кейін өндіріс бюджеті әзірленеді және нақтыланады. Алынған 14500000 теңге сомасы өндіріс бюджетін әзірлеуде пайдаланылады. Компания іске асыру бюджетінде көрсетілген болжамды сұранысты және жоспарланған кезеңнің соңында дайын өнім қорларының қажетті көлемін (ағымдағы кезеңдегі өнімнің түпкілікті қорын ескере отырып) ескере отырып, өнім өндірісінің құрылымы туралы шешімді негіздейді.

2-кесте. « Shoes Production» ЖШС-нің 2022 ж. дайындалған өндіріс бюджеті

№	Көрсеткіштер	Дайын өнімнің атауы	
		Ерлерге арналған жазғы аяқ киім	Әйелдерге арналған жазғы аяқ киім
1.	Жоспарланған сату көлемі	250	300
2.	Кезең соңындағы дайын өнімнің мақсатты қалдықтары	50	100
3.	Жалпы қажеттіліктер (1+2)	300	400
4.	Кезең басындағы қалдықтар	30	70
5.	Өндірістік бағдарлама (3-4)	270	330

Өндіріс бюджетінің негізінде өндірістік бағдарламаны орындау үшін материалдарға қажеттілік, жұмыс күшіне қажеттілік және басқа да өндірістік көрсеткіштер есептеледі. Ең алдымен өндірістік бағдарламаны орындау үшін негізгі материалдарға қажеттілік анықталады. Ол үшін төменгі кестедегі мәліметтерді пайдалану қажет[2, бб]:

3-кесте. Бірлік құнының мөлшерлемелері.

Шығындар баптары	Өнім бірлігіне арналған шығындар нормалары		Бағасы
	Ерлер	Әйелдер	
1. Бұзау терісі	0,8м	0,5 м	10000 теңге 1 м үшін.
2. Қой терісі	0,5гр	0,5 гр	8000 теңге 1 м үшін.
3. Негізгі жалақы	30 мин	30 мин	1 сағатқа 500 тг

Ескерту : « Shoes Production » ЖШС бухгалтерлік есеп регистрлері бойынша құрастырған

Жоғарыда келтірілген мәліметтерге сүйене отырып қажеттілік бюджеті жасалынады.

4-кесте. « Shoes Production» ЖШС-нің 2022 ж. дайындалған қажеттілік бюджеті

№	Көрсеткіштер	Дайын өнім		Сома
		Бұзау терісі	Қой терісі	
1.	Ерлерге арналған жазғы аяқ киім ($270 \times 0,8 = 216\text{м}$) ($270 \times 0,5 = 135\text{м}$)	216	135	
2.	Әйелдерге арналған жазғы аяқ киім ($330 \times 0,5 = 165\text{ м}$) ($330 \times 0,5 = 165\text{м}$)	165	165	
3.	Негізгі материалдарға жалпы қажеттілік (м)	381	300	
4.	1 дананың бағасы (тенге)	10000	8000	
5.	Жалпы сома (тенге)	3810000	2400000	6210000

Берілген кестенің деректері жоспарланған кезеңнің басы мен аяғындағы материалдардың болжамды қорларын ескере отырып, өндірістік бағдарламаны орындау үшін материалдарды сатып алуға жұмсалатын шығындар сомасын есептеу үшін пайдаланылады.

5-кесте. Shoes Production» ЖШС-нің 2022 ж. шығындар бюджеті

№	Көрсеткіштер	Негізгі материалдар		Сома
		Бұзау терісі	Қой терісі	
1.	Өндірістік қажеттілік (кг)	381	300	
2.	Кезеңнің соңына жоспарланған қалдықтар (м)	50	20	
3.	Жалпы қажеттілік (м)	431	320	
4.	Кезең басындағы материалдардың қалдықтары (м)	380	290	
5.	Сатып алу қажет (м)	51	30	
6.	Бағасы 1 м (теңге)	10000	8000	
7.	Сатып алу шығындары	510000	240000	750000

Өндірістік бағдарламаны орындау және материалдар қорын қамтамасыз ету үшін ЖШС қажетті негізгі материалдарды сатып алу үшін 750000 теңге сомасы болуы тиіс. Содан кейін жұмыс уақытының бюджеті құралады.

6-кесте. Shoes Production» ЖШС-нің 2022 ж. еңбек бюджеті.

Дайын өнімнің атауы	Жоспарланған өндіріс көлемі (бірлік.)	Бір бірлікке жұмсалған уақыт (сағат)	Барлық сағат	Еңбек шығындары, теңге	Жалақыдан аударымдар, теңге	Барлығы
Ерлер аяқк	270	30	4200	270 000	27 000	297000
Әйелдер аяқ	330	30	2625	330 000	33000	363000
Барлығы			6825	600000	60000	660000

Еңбек бюджетінің мақсаты – өндіріс қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қажетті жұмыс уақыты шығындарының сметасын дайындау. Бұл шығындар

өндіріс технологиясына, кесімді ставкаларға, тарифтік мөлшерлемелерге байланысты.[3, 525б.]

Келесі кезең - өндірістік үстеме шығыстарды бюджеттеу болып саналады.

7-кесте. «Shoes Production» ЖШС-нің 2022 ж. үстеме шығындар бюджеті.

№	Шығын баптары	Сума (тенге)
1.	Көмекші материалдар	50000
2.	Жанама еңбекақы	300000
3.	Өзге төлемдер	500000
4.	Энергия (өзгермелі бөлім)	250000
5.	Қызмет көрсету(өзгермелі бөлім)	70000
6.	Амортизация	100000
7.	Салықтар	70000
8.	Мүлікті сақтандыру	30000
9.	Басшылардың еңбекақысы	300000
10.	Энергия (Тұрақты бөлім)	10000
11.	Қызмет көрсету(тұрақты бөлім)	20000
	Барлығы	1 250 000

Бюджеттендірудің соңғы кезеңдерінің бірі өндірістік емес шығындарды(сатуға және әкімшілік шығындарға) бюджеттеу болып табылады.[4, 245б.]

7-кесте. «Shoes Production» ЖШС-нің 2022 ж.сатуға және әкімшілік шығындарға арналған бюджет.

№	Шығын баптары	Сума
1.	Комиссиялық сыйақы	-
2.	Жарнама	10000
3.	Сатушылардың еңбекақысы	100000
4.	Тасымалдау шығыстары	40000

	Барлық сату шығындардың сомасы	150 000
1.	Қызметкердің жалақысы	50000
2.	Көмекші материалдар	20000
3.	Әкімшілік жалақы	70000
	Барлық әкімшілік шығындардың сомасы	140 000
	Барлығы	290 000

Барлық көрсетілген бюджеттерді жасағаннан кейін қаржылық нәтижеге арналған бюджетті құруға болады.

8-кесте. «Shoes Production» ЖШС-нің 2022 ж. қаржылық нәтижеге арналған бюджеті.

№	Көрсеткіштер	Ерлер аяқ киімі	Әйелдер аяқ киімі	Барлығы
1.	Кіріс	7000000	7500000	14500000
2.	Сатылған өнімнің өзіндік құны	5766125	6258300	12024425
3.	Жалпы пайда	1233875	1241700	2475575
4.	Сату және әкімшілік шығындар	-	-	290000
5.	Операциялық пайда	-	-	2185575

Осылайша, бюджеттеуді енгізу келісілген және жеткілікті тиімді басқару жүйесін құруға көмектеседі. Оның үстіне дұрыс құрылған бюджеттеу жүйесі жедел басқару мәселелерін шешуге ғана емес, сонымен қатар компания басшылығының алға қойған стратегиялық мақсаттарына жетуге де көмектесуі керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дудка, Е.С., Натарова, Е.В. Бюджеттеу кәсіпорынды тиімді жоспарлау әдісі ретінде // Жас ғалым. - 2019. - № 1. - С. 355.

2. https://forbes.kz/made_in_kz/proekt_sdelano_v_kazahstane_shoes_republic

3. Друри К. Управленческий и производственный учет: пер. с англ. / К. Друри. - 6-е изд. - М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2007. - 1423 с. - (Зарубежный учебник)

4. Хорнгрен Ч. Управленческий учет / Ч. Хорнгрен. - 10-е изд. - СПб. : Питер, 2008. - 1008 с. - (Бизнес-класс)

5. Астафьева И.В. Управленческий учет. Первый уровень.- Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2012.- 514 с.

Мадиева Куралай Сагнаевна

э.ғ.к., профессор, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті «Бухгалтерлік есеп және аудит»

кафедасының аға оқытушысы, Қазақстан Республикасы

Игембаева Еркеназ Ержанқызы

Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінің «Есеп және аудит» оқыту бағдарламасының 3 курс студенті,

Қазақстан Республикасы

БАСҚАРУ ЕСЕПТЕГІ БЮДЖЕТТЕУ: БЮДЖЕТТІҢ ОРЫНДАЛУЫН БАҚЫЛАУ МАЗМҰНЫ ЖӘНЕ ӘДІСТЕРІ.

Аннотация: Жоспарлау және бақылау функциялары бюджетке немесе қаржы жүйесіне бағытталған. Өз кезегінде, бюджет қысқа және орта мерзімді жоспарларға бөлінген кәсіпорынның ұзақ мерзімді жоспарларына бағытталған. Бұл ретте бюджет кәсіпорынды дамытудың ұзақ мерзімді бағдарламаларының орындалуын мониторингтеу кезінде пайдаланылатын шаруашылық қызметтің нәтижелері туралы жүйелік есептілікті әзірлеуді талап етеді.

Бұл мақаланың мақсаты – басқару есебіндегі бюджеттеу және бюджеттің орындалуын бақылау мен әдістерін қарастыру болып табылады.

Түйін сөздер: бюджеттік цикл, жоспарлау және бақылау функциялары, индекс әдісі, нормативтік әдісі, кейінгі бюджеттеу.

Бюджеттік цикл бірінші кезеңнің басынан үшінші кезеңнің аяқталуына дейінгі уақыт аралығын қамтиды. Бюджет процесі үздіксіз болуы керек, яғни ағымдағы жылдың бюджетінің атқарылуын талдаудың аяқталуы келесі жылдың бюджетін әзірлеумен белгіленген мерзімде сәйкес келуі керек. Осылайша, бюджеттің атқарылуын талдау бюджеттік циклдің бастапқы және соңғы кезеңі болып табылады.

Жоспарлау және бақылау функциялары бюджетке немесе қаржы жүйесіне бағытталған. Өз кезегінде бюджет қысқа және орта мерзімді жоспарларға бөлінген кәсіпорынның ұзақ мерзімді жоспарларына бағытталған.

Бұл ретте бюджет кәсіпорынды дамытудың ұзақ мерзімді бағдарламаларының орындалуын бақылауда қолданылатын шаруашылық қызмет нәтижелері туралы жүйелі есептілікті әзірлеуді талап етеді.

Осылайша, бухгалтерлік есепте бюджеттеу кезінде жоспарлау процесі болжанады. Демек, бюджет іс-әрекет немесе практикалық қызмет жоспары болып табылады.

Бюджет процесі жиынтық бюджетті құру кезеңімен ғана шектелмейді. Тұтастай алғанда, бюджетті құру процесі үш дәйекті кезеңді қамтитын қаржылық менеджменттің тұйық циклі болып табылады: жиынтық бюджеттің әзірлену кезеңі мен жобасы; бюджет жобасын келісу және оны ұйымның ғылыми негізделген бизнес-жоспарының құрылымына енгізу; ағымдағы жылғы бюджеттің атқарылуын талдау.

Қадамдардың мазмұнын толығырақ қарастырайық.

Бірінші кезең (жиынтық бюджет жобасын әзірлеу кезеңі) кезекті жоспарлы жылға арналған бюджеттің алдын ала жобасын жасаудан тұрады. Бұл жағдайда пайда мен рентабельділік жоспарларының орындалуын бағалауға ерекше назар аударылады. Мұндай бағалау өнімнің өзіндік құнына кіретін шығындардың құрамын мұқият әзірлеуге негізделген. Бұл кезеңде өндірістік бағдарлама бағаланады және активтерді пайдаланудың ұтымдылығын талдау, жаңа технологиялар мен өнім түрлерін игеру негізінде коммерциялық ұйымның жаңа өндірістік әлеуеті анықталады. Жасалған бюджеттің алдын ала жобасы сыртқы және ішкі жағдайлардың өзгеруіне байланысты түзетіледі.

Екінші кезең (бекіту кезеңі) бюджеттің түпкілікті жобасын жасауға және оны кәсіпорынның ғылыми негізделген бизнес-жоспарының құрылымына енгізуге дейін азаяды.

Шағын кәсіпорындарда жиынтық бюджетті, әдетте, бухгалтерия әзірлейді және ұйымның директоры бекітеді. Бекітілген бюджет іс-әрекетке басшылық ретінде қарастырылады.

Үшінші кезең-өткен жылдың қорытындысы бойынша бюджеттің атқарылуын талдау. Бұл кезеңде кәсіпорынның қаржылық жағдайына талдау жасалады, оның негізінде ұйымның экономикалық даму тактикасы мен стратегиясына қажетті түзетулер енгізіледі. Бюджеттеу жүйесінің тиімді болуы үшін бірқатар міндетті шарттар қажет, онсыз бұл жүйе жұмыс істей алмайды.

Біріншіден, кәсіпорында жиынтық бюджеттің орындалуын әзірлеу, бақылау және талдаудың тиісті әдіснамалық және әдістемелік базасы болуы керек, ал басқару қызметтерінің қызметкерлері осы әдіснаманы іс жүзінде қолдана алатындай білікті болуы керек.

Екіншіден, бюджетті әзірлеу, оның орындалуын бақылау және талдау үшін кәсіпорынның қызметі туралы оның нақты қаржылық жағдайын, тауарлық-материалдық және қаржылық ағындардың қозғалысын, негізгі экономикалық операцияларды елестету үшін жеткілікті сандық ақпарат қажет. Демек, кәсіпорында жиынтық бюджетті құру, бақылау және талдау процесін қамтамасыз ету үшін қажетті экономикалық қызмет фактілерін тіркейтін басқару есебі жүйесі болуы керек. Кәсіпорындағы басқару есебі жүйесі бюджеттік процестің есеп блогының (компонентінің) негізін құрайды.

Үшіншіден, бюджеттік процесс әрдайым кәсіпорында бар тиісті ұйымдық құрылым мен басқару жүйесі арқылы жүзеге асырылады.

Ұйымның қызметін жоспарлау кезінде бюджетте қамтылған ақпарат пайдаланушыға бюджеттің негізгі мақсаттарын түсінуді қиындататын қажетсіз мәліметтерсіз қолжетімді нысанда ұсынылуы тиіс екенін есте ұстаған жөн.

Бюджеттік жоспарлау жоспарлаудың ең егжей-тегжейлі деңгейі болып табылады және жоғары басшылық бекіткен бағдарламалар негізінде әзірленген ұйымның құрылымдық бөлімшелері немесе функционалдық салалары бойынша жекелеген бюджеттерді дайындау процесін білдіреді. Кейде бұл термин қабылданған стратегия шеңберінде кәсіпорын деңгейінде жоспарлаудың тактикалық мақсаттарын таңдаудың тұтас жүйесі, Компанияның болашақ операцияларының жоспарларын әзірлеу және осы жоспарлардың орындалуын бақылау, яғни ішкі қаржылық басқару жүйесі ретінде кеңінен түсіндіріледі. Осылайша, бюджеттеу кәсіпорын қызметін жоспарлаудың күрделі мәселесіндегі маңызды қадам болып табылады.

Бюджеттік жоспарлау мен болжаудың кең таралған әдістеріне мыналар жатады:

-Индекс әдісі. Баға динамикасын, халықтың өмір сүру деңгейін, кірістер мен шығыстарды, дефлятор индексін және т. б. көрсететін әртүрлі индекстерді қолдануға негізделген.;

-Нормативтік әдіс. Бюджеттік жоспарлау мен болжаудың дәстүрлі әдісі бекітілген бюджеттік сыныптамаға сәйкес шығыстардың баптары егжей-тегжейлі негізделетін баппен (нормативтік) бюджеттеу болып табылады. Бұл әдісті қолданған кезде шығындарды талдауға және қаражатты мақсатты пайдалануға баса назар аударылады. Жоспарланған шығыстардың сметалары жасалады, олар талданады және түзетіледі, содан кейін келісуге беріледі. Егер жалпы сома жеткілікті үлкен болса, онда басым шығындар анықталады, ал қалғандары бойынша шығындарды қысқарту жүргізіледі;

-Баланс әдісі. Баланс әдісінің көмегімен тепе-теңдік пен пропорционалдылық принципі жүзеге асырылады. Ол болжамдарды, жоспарларды және бағдарламаларды әзірлеуде қолданылады. Оның мәні елдің әр түрлі өнімдерге, материалдық, еңбек және қаржы ресурстарына деген қажеттіліктерін өнім өндіру мүмкіндіктерімен және ресурстар көздерімен байланыстыру болып табылады. Болжамды және жоспарлы баланстар жүйесінде орталық орындардың бірін материалдық баланстар алады. Олардың көмегімен өнімнің нақты түрлерін өндіру мен тұтыну байланыстырылады, кәсіпорындардың өндірістік бағдарламасы негізделеді. Олар салааралық пропорцияларды белгілеу үшін кеңінен қолданылады. Баланстық әдісті жетілдіру мынадай бағыттар бойынша жүзеге асырылады: баланстарды, әсіресе салааралық баланстарды әзірлеу әдістемесін жетілдіру; баланстық есептеулерді жүзеге асыру үшін компьютерлерді пайдалану; болжамды және жоспарлы баланстарды әзірлеу кезінде прогрессивті нормалар мен нормативтерді қолдану [1, 205 б].

-Нәтижеге бағдарланған бюджеттеу . Нәтижеге бағытталған бюджеттеу- бюджеттік процесті және мемлекеттік (муниципалды) басқаруды ұйымдастыру жүйесі, онда шығындарды жоспарлау қол жеткізілген нәтижелерге тікелей

байланысты жүзеге асырылады. Мақсаттар мен нәтижелер бойынша басқару теориясында бор мақсаттар мен нәтижелер туралы ақпаратты пайдаланудың ең қиын әдісі болып саналады, өйткені ол басқарушылық шешімдер қабылдау үшін осы ақпаратты пайдаланудың барлық тәсілдерін қамтиды.

Сұхбат әдісі болжаушының сұрақ - жауап схемасы бойынша сарапшымен сөйлесуін қамтиды, оның барысында болжаушы алдын-ала жасалған бағдарламаға сәйкес сарапшыға болжамды объектінің даму перспективаларына қатысты сұрақтар қояды.

Аналитикалық әдіс сарапшының тенденцияларды талдау, болжамды объектінің жай-күйі мен даму жолдарын бағалау бойынша мұқият өзіндік жұмысын қарастырады. Сарапшы болжам объектісі туралы барлық қажетті ақпаратты пайдалана алады. Ол өз қорытындыларын баяндама түрінде ресімдейді.

Ең сенімдісі-ұжымдық сараптамалық бағалау. Ұжымдық сараптамалық бағалау әдістері жекелеген мамандар тұжырымдаған болжау объектісін дамытудың перспективалық бағыттары бойынша сарапшылардың пікірлерінің келісілу дәрежесін айқындауды көздейді. Қазіргі жағдайда сарапшылардың сауалнамасының нәтижелерін өңдеу үшін математикалық-статистикалық құралдар қолданылады.

Сараптамалық бағалауды жүргізуді ұйымдастыру үшін жұмыс топтары құрылады, олардың функцияларына сауалнама жүргізу, Материалдарды өңдеу және ұжымдық сараптамалық бағалау нәтижелерін талдау кіреді. Қорытынды бағалауды орташа пайымдау немесе барлық сарапшылардың бағаларының орташа арифметикалық мәні ретінде анықтауға болады [2, 212 б].

- экстраполяция әдісі. Әдістемелік тұрғыдан кез-келген болжамның негізгі құралы экстраполяция схемасы болып табылады. Экстраполяцияның мәні-болжам объектісінің өткен және қазіргі дамуының тұрақты тенденцияларын зерттеу және оларды болашаққа көшіру.

Ресми және болжамды экстраполяцияны ажыратыңыз. Ресми экстраполяция болашақта болжам объектісінің өткен және қазіргі даму тенденцияларын сақтау туралы болжамға негізделген; болжамды экстраполяция кезінде нақты даму перспективадағы әртүрлі факторлардың әсерінің өзгеруін ескере отырып, зерттелетін процестің динамикасы туралы гипотезалармен байланысты.

Экстраполяция әдістері ең кең таралған және пысықталған. Экстраполяциялық әдістердің негізі эмпирикалық қатарларды зерттеу болып табылады. Эмпирикалық қатар-бұл уақыт бойынша дәйекті түрде алынған көптеген бақылаулар.

Экономикалық болжауда математикалық экстраполяция әдісі кеңінен қолданылады, математикалық мағынада функцияның өзгеру Заңының бақылау аймағынан бақылау сегментінен тыс жатқан аймаққа таралуын білдіреді.

- Тарихи аналогтар әдісі. Ретроспективті ақпарат жоқ жаңа объектілер мен процестердің дамуын болжауда тарихи аналогия әдістерін қолдану керек.

Әдістің мәні өзінің дамуында болжау объектісінен алда болатын болжау объектісі үшін аналогты объектіні таңдауда жатыр. Болжам аналогтық объекті бойынша қолда бар ақпаратты болжам объектісінің спецификалық белгілерімен салыстырудан тұрады, осының негізінде болашақта болжау объектісін дамыту туралы қорытынды жасалады. Дегенмен, барлық тартымдылыққа қарамастан, бұл әдіс қолдану процесінде бірқатар шектеулер мен қиындықтарға ие.

- Экономикалық талдау әдісі. Экономикалық талдау болжау мен жоспарлау логикасының құрамдас бөлігі және негізгі элементтерінің бірі болып табылады. Экономикалық талдау әдісінің мәні экономикалық процестің немесе құбылыстың оның құрамдас бөліктеріне бөлінуінде және бұл бөліктердің бір-біріне және бүкіл процестің даму барысына өзара байланысы мен ықпалының ашылуында жатыр. Талдау мұндай процестің мәнін ашуға, оның болжамдық (жоспарлы) кезеңде өзгеру заңдылықтарын анықтауға, алға қойылған мақсаттарға жету мүмкіндіктері мен жолдарын жан-жақты бағалауға мүмкіндік береді.

Экономикалық талдау экономикалық даму қарқынын, қалыптасқан экономикалық пропорцияларды және қоғамдық өндіріс құрылымын жан-жақты зерттеуді қамтиды. Экономикалық өсу сапасын сипаттайтын өндіріс тиімділігінің маңызды көрсеткіштерінің тенденцияларын анықтаудың ерекше маңызы бар: материалды және энергия сыйымдылығын, капитал өнімділігін, еңбек өнімділігін [3, 203 б.].

Кәсіпорындағы жалпы бақылау жүйесі деп кәсіпорында қабылданған шешімдердің олардың практикада орындалуына сәйкестігін және келешекте дұрыс әрекеттердің негізін қамтамасыз ететін басқарушылық есептің коммуникациялық желісі түсініледі.

Тәжірибеде бюджеттің атқарылуын бақылау жүйесі қызметтің нақты көрсеткіштерін есепке алуды және осы мәліметтерді жоғары басшылыққа нәтижелер туралы есеп түрінде ұсынуды қамтиды. Адекватты шешім қабылдау үшін ішкі аналитикалық есептің оңтайлы нысаны тәжірибеде қол жеткізілген нәтижелерді ғана емес, сонымен бірге сәйкес жоспарланған көрсеткіштерді де қамтуы керек.

Бюджеттеу алдын ала, ағымдағы және кейінгі бақылаумен байланысты.

Алдын ала бақылау бюджетті құру процесінде жүзеге асырылады. Алдын ала бақылау нәтижесінде барлық бюджеттердің сандық және сапалық көрсеткіштері бір-бірімен байланыстырылып, шектеулер бар-жоғын тексеріп, оңтайландыру керек.

Ағымдағы бюджеттік бақылау тікелей бюджетті атқару барысында жүзеге асырылады. Ол нақты және бюджеттік көрсеткіштерді салыстырудан, ауытқуларды анықтаудан тұрады.

Кейінгі бюджеттік бақылау бюджет белгіленетін қызмет аяқталғаннан кейін немесе алдын ала белгіленген мерзімнен кейін дереу жүзеге асырылады. [4, 220 б].

Өкінішке орай, бухгалтерлік есеп пен бақылаудың дәстүрлі әдістерін қолдану қазіргі заманғы менеджмент талаптарын толық жүзеге асыруға әрқашан

мүмкіндік бермейді, соның салдарынан өндірістік қызмет үшін басқарушылық есептің ақпараттық-аналитикалық базасын жетілдіру қажеттілігі туындайды. бақылау және басқару шешімдерін қабылдау үшін уақтылы мәліметтер алу мақсатында кәсіпорынның.

Бюджеттің атқарылуын бақылау бюджеттік процестің құрамдас бөлігі бола отырып, кәсіпорынның өндірістік-шаруашылық қызметінің мониторингі болып табылады және төрт негізгі қағидатқа негізделеді:

- уақыт принципі
- объективтілік принципі
- салыстырмалылық принципі
- жауапкершілік принципі.

Есепті кезеңнің соңындағы бақылау бухгалтерлік есеп деректері негізінде жүзеге асырылады. Бухгалтерлік есепте шаруашылық қызметтің нақты көрінісі жоспарлардың орындалуын бақылаудың бастапқы ақпараттық базасы болатын бухгалтерлік есептің бастапқы құжаттарын өңдеумен және бухгалтерлік ақпараттың одан әрі қалыптасуымен байланысты.

Бюджеттер пайдаланушылар өткен кезеңдегі нақты нәтижелерді жоспарланған нәтижелермен салыстыра алатындай нақты кезеңдерге дайындалады. Нақты нәтижелер мен бюджеттік көрсеткіштер арасындағы айырмашылықтар ауытқулар деп аталады. Жоспардың орындалмау немесе артық орындалу себептерін анықтау кезінде бюджеттің ауытқулары олардың құрамдас бөліктері бойынша талданады, сонымен қатар бұл үшін басшылардың қайсысы жауапты болуы керектігі анықталады. Ауытқулар кәсіпорында бақылаудың қаншалықты тиімді екенін көрсетеді.

Бюджеттердің түрлері мен нысандары ерікті болуы мүмкін. Бюджеттің құрылымы кәсіпорынның көлемі мен құрылымына, менеджменттің даму деңгейіне және әзірлеушілердің біліктілігіне байланысты. Барлық жауапты тұлғалардың бюджетті әзірлеуге қатысуы бюджеттер функцияларының орындалуын қамтамасыз етеді [5, 221 б].

Қорытындылай келе, бюджеттеу басқару шешімдерін бағалауға, бөлімшелер арасында ресурстарды оңтайлы бөлуге, кәсіпорынның одан әрі даму жолдарын анықтауға көмектеседі. Бюджеттеу жүйесі бүгін қабылдануы қажет шешімдердің болашақ нәтижелерін алдын ала бағалауға мүмкіндік береді. Көбінесе тәжірибеде тиімді шешім қабылдау өте қиын болатын жағдайлар болады, бірақ мұны істеу мүмкін болса да, бұл шешім әлі де орындалуы керек. Осы мақсатта бюджеттеу жүйесі әзірленуде.

Осылайша, бюджеттеу көмегімен кәсіпорынның әртүрлі қызметін үйлестіруге, сонымен қатар кәсіпорындағы бақылау әдістері тиімді болған жағдайда ықтимал проблемалардың туындауын болдырмауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Финансы: Учеб. пособие / Под ред. проф. А.М. Ковалевой. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Финансы и статистика, - 2008. – 385 с.

2. Поспелов, Г.С. Программно-целевое планирование и управление: Учебное пособие / Г.С.Поспелов, В.А.Ириков. - М:Экспо, - 2008. - 440 с.

3. Романовский, М.В. Финансы и кредит: Учебник / М. В. Романовский, Н. Н. Назаров, М. И. Попова и др.; Под ред. М. В. Романовского, Г. Н. Белоглазовой. – М.: Юрайт-издат, - 2012. – 314 с.

4. Иванов, В.В. Управленческий учет для эффективного менеджмента / В.В. Иванов, О.К. Хан. - М.: ИНФРА-М, 2013. – 288 с.

5. Карпова Т.П. Управленческий учет: учебник для вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2014. -351 с. – (Серия «Профессиональный учебник: Бухгалтерский учет»)

ФИЛОСОФИЯ

Философия на литературата и изкуството

Оразбаев А.Н.

ҚМДБ «Уақып» қорының президенті

АРАБ ДЕРЕККӨЗДЕРІНДЕГІ БАЛАСАҒҰН ҒҰЛАМАЛАРЫ

Бәрімізге белгілі XII ғ. Ислам дінімен араб елі Орта Азияға кіргеннен бастап, мұсылман елдері мен біздің аймақ арасында қарқынды байланыстар орнай бастайды. Ұзақ уақыттар бойы өзара қарым-қатынас пен мәдениет жалғасын тауып отырды. Самарқанд, Бұхара, Фараб, Исфиджаб, Баласағұн сияқты шаһарлар діни-рухани орталықтарға айнала бастады. Нәтижесінде Қазақстанның тарихы мен мәдениеті белгілі бір негізде мұсылман әлеміндегі әр түрлі аймақтарда құрылған араб тілді деректерде өз жалғасын тауып отырды.

Араб тіліндегі дереккөздер Қазақстан мен Орта Азия аймағындағы хижра жыл санағы бойынша екінші ғасыр, милади жыл санағы бойынша сегізінші ғасырдан бергі маңызды мағлұматтарды қамтиды. Бұл бірнеше ғасырлар бойындағы географиялық аймақтарды, қалаларды, билеген мемлекеттер, әмірлік еткен адамдар мен қолбасшылары, дін, тіл, астрономия ғұламалары, дәрігерлер мен тарихшылар жайындағы зерттеулерге өте пайдалы мағлұматтар. Жүздеген араб дереккөздерінде сақталған Қазақстан жайлы мағлұматтар біздер үшін өте маңызды болып саналады. Десе де, бұл - араб дереккөздеріндегі Қазақстан тарихының мәдени, әдеби мұраның белгілі бір бөлігі. Ұлан байтақ жеріміздің сан ғасырлар бойы қалыптасқан әлі де ашылмаған тұстары бір шама. Өткенімізді одан ары іздеп зерттеу, сонымен бірге халықтың мәдени-тарихи мұрасын толықтыра түсіріп жаңарту – елі алдындағы қазіргі жастар еншісіндегі үлкен міндет.

Баласағұн да Түркістан тәріздес діни әрі мәдени орталығымыздың бірі болған. Араб дереккөздерінде Баласағұн қаласы мен ол жерден шыққан көрнекті ғалымдар жайлы көптеген қызықты мағлұматтар қамтылған.

Ал Фадлалла ал-Ғұмаридің «ат-Тағриф фи-л-мусталах аш-шариф» («Жоғарғы териндердің анықтамасы») атты қолжазбасында мынандай мағлұматтар береді: «Тұранның құрамында көптеген ауқымды елдер, мемлекеттер мен саралап алуы мүмкін емес сан алуан түрлі ұлттар болған. Оның аумағында Газн, Бамийана, Гура елдері, Жейхуннан ары жатқан жерлер (Мәуеренаһр), нақтырық айтқанда, Бұхара, Самарқанд, Соғды, Ходжант және Түркістан, Усрушан, Ферғана, Баласағұн, Тараз, Сайрам, Хатайлықтардың жерлері кіреді. Сондай-ақ, Шыңғысхан тұрғызған Бишбалық, Алмалық пен Қарақорым қалалары мен Сина, Синессина да оның құрамдас бөлігі болғандығын. Осы аты аталған мемлекеттердің барлығы да айтарлықтай атақты, алып. Олардың басшы-билеушілері де Аллаһ Тағала ғұмырларын Ислам дінімен өрнектеп, адамзаттың ұлығы Пайғамбар Мұхаммедтың (с.ғ.с) үмметі болу бақытына лайықтап қойған даңқты сұлтандар мен білікті патшалар еді».

Мақдиси «Ахсану тақасим фи мағрифатил ақалим» («Аймақтарды танудағы көркем бөлу жолдары») атты еңбегінде: «Уаласақун - үлкен, халқы көп, жақсылыққа толы қала. Қалған қалалардың орналасуы мен қоныстануы бір-біріне жақын орналасқан» деп жазады.

Жалпы араб дереккөздерінде Баласағұн атауы әр түрлі қолданылады. Көріп отырғанымыздай, Мақдиси «Баласағұн» атауын «Уаласақун» деп атаған. Якут әл-Хамуи, ас-Самағани, Сахауи, ән-Нуайри, Ибн әл-Асир жазбаларында «Баласағұн» деп бізге таныс атау қолданылса, кейбір дереккөздерде «Баласақун» деген атауымен де ұшырасып жатады. Махмуд Қашқари болса, қаланың «Куз-Улуш» және де «Куз-Урду» деген басқа да аттарын келтіреді.

Енді ортағасырлық ғалымдардың зерттеулеріне қарасақ, түркілер Баласағұнды әр түрлі атаған. Ал оның мағынасына келер болсақ, М. Қашқаридің деректері бойынша қаланың аты екі сөзден тұрады: Баласағұн, бірінші сөз «жас» деген ұғымда қолданылса, екінші сөз «сағұн» Түркеш мемлекетінде билеушілерге берілетін

«Хақан» деген ұғымды білдіреді. Яғни, «Жас хақан» — Баласағұн қаласының этимологиясы. Тарихта белгілі, Түрік, Түркеш және Қарлұқ қағанаттарын және басқа да мемлекеттерді хақандар басқарған. М. Қашқаридың деректеріне сүйенсек, Батыс Түрік қағанатында VIII ғасырдағы атақты хақандардың бірі — Шу. Ол жайлы: «Шу есімді бір жас хақан — үлкен қосынның иесі болатын. Өзінің атымен аталған Шу қаласын Баласағұнның жанынан салдырған. Баласағұн сарайының алдында күн сайын бектер мәртебесіне үш жүз алпыс рет дабыл қағылып тұрған» деп жазады.

Арабтың белгілі тарихшы әрі географы Шихаб ад-дин Абу Абдулла Йақуб ибн Абдалла ар-Руми әл-Хамауи (1179 -1209) өзінің «Мұғжамул булдан» («Елдер сөздігі») атты еңбегінде: «Баласағұн - Түркілер аймағындағы Сейхун өзенінің арғы жағындағы Қашқарға жақын жатқан қала. Ол жерден көптеген имамдар мен ғұламалар шыққан» деп Баласағұнды имамдар мен ғалымдар отаны ретінде таныстырады. Алайда Баласағұндықтардың Ислам дінін қалай қабылдағаны жайлы бізге тек қана аңыз-әңгімелер жеткен. Ибн әл-Асирден жеткен бір аңызда алғаш болып Ислам дінін қабылдағандардың бірі Шабұқ (немесе Сатұқ) Қарахан түсінде бір адам аспаннан түсіп: «Осы тіршілікте және ақыретте аман болып, жақсылыққа жетемін десең, Исламды қабылда» - деген екен.

Ән-Нуайридін «Ниһаят әл-араб фи фунун әл-адаб» («Әдебиет саласындағы мақсаттың соңы») атты еңбегінде осы оқиға мына түрде жазылады:

«Үш жүз отыз үшінші жылы Түркілерге Боғрахан деген атпен танымал Шиһабуд-даула Һарун Ибн Сүлейман Аялық Бұхараны қол астына алды. Сонымен қатар Қашқар, Баласағұн, Хатан, Тараз, және де тағы да басқа Қытай жеріне шекарасына дейінгі жерлер соған тиесілі болды. Оның қол астындағы әскер жинағы да мұсылмандар болатын. Олардың Исламға келуіне арғы аталары Шабак Қарахақан себеп болды. Оған түсінде көктен бір кісі түсіп түркі тілінде мұсылман бол деп әмір беріп, түсінде мұсымандықты қабыл етеді. Оянғаннан кейін Исламды танып білуге ден қояды. Ол дүние салғаннан кейін орнына ұлы Муса Ибн Шабак келеді»

XVII ғасырда өмір сүрген «Бахр әл-асрар» («Күпиялы теңіз») атты географиялық шығарманың авторы Махмуд ибн Уалидің жазуы бойынша Баласағұн монғол шыпқыншылығына дейін тек мұсылман тұрағы болатын.

Енді Баласағұннан шыққан ғұламалар жайлы бұрындары, ерте ортағасырдағы, ғұлама, ойшыл, мемлекетшіл ақын, атты әлеуметтік философиялық трактат әрі түрік дүниесінің алғашқы поэзиялық жазба кітабы болған «Құтадғу білік» атты дастанды жазған Жүсіп Хас Қажыб Баласағұниді ғана білетінбіз. Осы салада көп еңбек етіп жүрген белгілі ғалым академик Әбсаттар қажы Дербісәлі өзінің «Қазақ даласының жұлдыздары» және «Исламның жауһарлары мен жәдігерліктері» атты еңбектерінде еліміздің оңтүстік өңіріндегі көптеген қалалар мен ол жерден шыққан ғалымдар жайлы сөз етеді. Соның ішінде Баласағұннан бас көтерген Аййуб әл-Баласағұни, Әбу Абдулла әл-Баласағұни, және Имам Мұхаммед Баласағұнилар жайлы тоқталады. Араб дереккөздеріне үңіле келе Әбу Абдулла әл-Баласағұни жайлы басқа да бірнеше қызықты материалдар мен тағы бір Баласағұндық ғалым Хамидуд-дин әл-Баласағұни турасында айтып өтсек.

Мұхаммад Ибн Муса Ибн Абдулла Абу Абдулла әл-Баласағұни, ат-Турки, әл-Ханафи. Араб дереккөздерінде көптеп тілге тиек болатын ғалымдардың бірі ғұлама бабамыз Мұхаммад Ибн Муса Ибн Абдулла Абу Абдулла әл-Баласағұни, әт-Турки, әл-Ханафи.

Ғалымның өз аты - Мұхаммед, әкесінің есімі - Мұса, атасының ныспысы - Абдулла, ал Абу Абдулла деген оның Абдулла есімді ұлы болғандығын білдіреді. Әл-Баласағұни, Баласағұндық екендігін, ат-Турки, түркі халықтарынан шыққандығын, әл-Ханафи болса, ханафи мәзхабының ғалымы болғандығын көрсетеді.

Абу Сағд Абу әл-Карим ибн Мұхаммад ас-Самағани ат-Тамими әл-Маруази (1113-1167) «Китаб әл-ансаб» («Шежіре кітабы») атты еңбекте Баласағұн жайлы сөз қозғап: «Баласағұни: бұл - Баласағұнның ныспысы. Ол - түркілер аймағындағы Сейхун өзенінің арғы жағындағы Қашқарға жақын жатқан

қала. Ол жерден көптеген имамдар мен ғалымдар шыққан. Сол ғұламалардың бірі - Турк деген есімімен танымал болған Абдулла Мұхаммед Ибн Муса әл-Баласағұни. Фикһ ілімін Қазы Әбу Абдулла ад-Димағаниден үйренеді, ол кісіден Әбу Ханифа фикһынан тәлім алады. Кейін Шамға барып Димашқта қазылықты басқарады» деп айтады.

Автор Меруеде, белгілі жергілікті дінтанушылардың отбасында дүниеге келген. Ол көп жерді кезіп, саяхаттайтын және бірнеше рет Мәуеренаһрда да болған. Оның шығармашылығы бай әрі пайдасы зор болатын, соның ішінде көпшілікке танымал болғаны - «Китаб әл-ансаб» атты биографиялық сөздігі.

Аталмыш кітапта Самағани «Ол жерден көптеген имамдар мен ғалымдар шыққан» дей келе, ғалымның атын атауы ол кісінің өте танымал болғандығын көрсетеді. «Әл-Ансабу ас-Самағанидан» басқа да еңбектерде ғалым бабамыз жайлы мағлұматтар ұшырасып жатты. Заһабидің «Тариху-л-ислам» («Ислам тарихы») атты еңбегенінде тағы қосымша мәліметтер берілген. «Қазы Әбу Абдулла ат-Турки, әл-Баласағұни, әл-Ханафи» деп бабамыздың атын атай келіп, артынша мынандай мағлұмат ұсынады: «Бағдатта ұстазы Қазы Әбу Абдулла ад-Дамағаниден және Әбу Фадл Ибн Хайруннен тәлім алған. Кейін Димашққа қоныс аударады... Жетпісінші жылы Салахуддиннің уақытына дейін қызмет атқарады» деген сияқты қызықты мәліметтер қамтылған.

Ас-Сафдидің де «Алуафа би-л-уафаят» («Көз жұмған адамдар») атты еңбектерінен ол кісінің Бағдатта Қазы Абу Абдулла ад-Дамағаниден және де Абу әл-Фадл Ибн Хайруннан білім алып, Құддұста және Димашқта қазы болғандығын білдік.

Ибн Ғасакирдің «Мухтасар тариху Димашқ» («Димашқтың қысқаша тарихы») кітабында Димашық жамағаты қаматты Ханафи мәзһабы бойынша екіден айтуды осы кісі реттегендігі жазылады.

Ибн Тұғри Барди «Ан-нужум аз-заһира фи мулук Миср уа-л-Қаһира» («Мысыр мен Каир патшалығынан нұр шашқан жұлдыздар») атты еңбегінде: «Бес жүз алтыншы жыл. Бұл жылы Ханафи мәзһабының фақиһы Мухаммад ибн

Муса ибн Абдулла әл-Ләмши ат-Турки көз жұмды. Ол кісі Әбу Ханифа мәзһабы бойынша «Усулу-л фиқһ» еңбегін жинақтаушы және де имам, ғалым әрі фақиһ болатын. Ол ксінің дүниеден озуы Димашқта Жумаданың ақырғы он үшінші күні еді».

Ибн Тұғри Бардидің аталмыш мағлұматынан ғалымның өзіміздің төл мәзһабымыз Әбу Ханифа мазһабында «Усулу-л фиқһ» еңбегін жинақтағаны анықталды.

Бабамыз Мұхаммад Ибн Муса Ибн Абдулла әл-Баласағұни әл-Ханафидің туған жылы туралы нақты мәлімет жоқ, бірақ академик Әбсаттар қажы Дербісәлі жерлесіміздің кіндігі шамамен 1040-1050 жылдары кесілгенін айтады. Дүниеден өткен жылы турасында Ибн Тұғри Бардидің «Ан-нужум аз-заһира фи мулук Миср уа-л -Қаһира» («Мысыр мен Каир патшалығынан нұр шашқан жұлдыздар») атты еңбектері, сонымен қатар аз-Заһабидің «Сияр Ағламу-н-нубала» («Атақты адамдар өмірі») атты кітабында бес жүз алтыншы жылы дүниеден өтті делінсе, ал Ибн Хажар әл-Асқалани қалдырған «Лисану-л-мизан» («Таразының тілі») атты еңбекте (һижра бойынша) бес жүзінші жылы көз жұмғандығы жазылады.

Хамидуддин Әл-Баласағұни. Сахауи өзінің «Тухфату-л-латифа фи тарих әл-Мадинату шарифа» («Шарапатты Қалада тарихындағы рахымды сый») атты еңбегінде тағы бір Баласағұндық ғалым Хамидуддин Әл-Баласағұни туралы жазады. Автор әл-Жалал әбу-т-Тоһир ибн әш-Шамс ибн әл-Жалал ибн әл-Жамал әл-Хажанди атты ғалымның тәлім алған алған ұстаздары жайлы тоқтала келіп, бабамыз жайлы: «Сонымен қатар Хамидуддин әл-Баласағұни, оған «Наху» незіздерін басқаларға қарағанда жеңіл түрде үйретті», -деп жазады. «Наху» сөйлем құрылысын зерттейтін ғылым болғандықтан, Хамидуддин әл-Баласағұни тіл ғалымы болуы керек деген болжамға сүйенуге болады.

Кеңес үкіметінің идеологиясы қазақ халқын надан, ешқандай мәдени-әдеби мұраға иелігі жоқ, білім-ғылымнан алыс жатқан халық деп түсіндіріп келді. Осылайша бойымызға құлдық сананы сіңірді. Алайда олай емес екен!

Қазақ халқының тағылымы мол тарихы біз ойлағаннан да тереңде жатқан көрінеді. Еліміз ерте кезден-ақ Ислам дінімен бірге дамып, қандай дана, ғалым перзенттерін тәрбиелеп шығарған. Осы зерттеу бағытында араб дереккөздері тарихымыздың одан әрі ашылуына мол септігін тигізері сөзсіз. Иә, осынау ұлан ғайыр жерімізде ілімнің дамуына айтулы үлес қосқан осындай ғұлама, ғалымдарымыз өмір сүрген. Осыған қарап-ақ, қазақ елі мен жерінің тарихы тереңде жатқанын көреміз. Бұл тек бір қаладан шыққан бірнеше ғалымдар, ал басқа да Исфиджаб, Фараб сияқты ірі қалалардың ұландары қаншама десеңізші. Олардың игі ұрпағы үшін жасаған қызметтері тарих беттерінен айқын көрініс табары анық. Міне, осындай ғалым ата-бабаларымыздың құнды еңбектері бүгінгі осы бағытта еңбек етіп жүрген жас буынға қайталанбас үлгі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мұхаммед Риза Әкими, «Мұсылмандардың ғылымы», Иран «Ислами фәрһәнг» баспасы, алтыншы басылым, 1368 һижри шәмси жылы, 419 б.
2. Ислам Жеменей, «Мырза Хайдар Дулат» тарихшы, қаламгер. Алматы, «Зерде» баспасы, 2007 ж, 360 б.
3. Т.И.Сұлтанов, «Алтын Орда», ауд.-Р.Шаймерденов, Алматы, «Мектеп» 2004,-176 б.
4. Ислам Жеменей, «Қос өзен: Қанаттас түркі, парсы ақындары: Оқу құралы, Павлодар: «Brand Print» баспасы, 2010,- 276 б.
5. М. Мүтәһһәри, «Ислам мен Иранның бір-біріне жасаған қызметі», Тегран, 1368 ж. 748б.
6. М.Мүйін, «Фәрһәнг мүйін», «Әмир кәбир» баспасы, Тегран, 1371ж.

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Риторика и стилистика

А.А. Орманова

Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ҰҒПО

Әдістеме басқармасының ғылыми қызметкері, педагогика ғылымдарының магистрі

ЖАРНАМА САЛАСЫНДА РЕПРЕЗЕНТАТИВТЕРДІ ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ

Тірек сөздер

Жарнама, дискурс, прагматика, сөйлеу актілері, ықпал ету

Аннотация

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Серль Дж. Что такое речевой акт // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1986. – Вып.17. – С. 151-169.
- 2 Кохтев Н.Н. Психология восприятия и композиция рекламы // Русский язык. – 1991.– № 4. – С. 68-71.
- 3 <http://cheloveknauka.com> (12.01.2015).

Ключевые слова

Реклама, дискурс, прагматика, акты речи, влияние

Аннотация

Знание языка, роль рекламы в формировании массового сознания, типология рекламы, жанровые особенности рекламы, способы и методы повышения лингвистических единиц в рекламном дискурсе, различные типы предложений, используемые для достижения рекламной цели рекламы, лингвистические инструменты, отражающие прагматичность рекламы стилистические и жанровые особенности языковых инструментов и т. д. вопросы рассматриваются.

Keywords

Advertising, discourse, pragmatics, speech, influence

Annotation

Knowledge of the language, the role of advertising in the formation of mass consciousness, the typology of advertising, the genre features of advertising, the ways and methods of increasing linguistic units in the advertising discourse, the various types of proposals used to achieve the advertising goal of advertising, linguistic tools that reflect the pragmatic nature of advertising stylistic and genre features of language tools and so on questions are considered.

Теоретични и методологични проблеми на език изследвания

Омарова А.И., Бережная А.

ШГ №7 г. Тараз Республика Казахстан

АНГЛО-АМЕРИКАНИЗМЫ В РУССКОМ МОЛОДЕЖНОМ СЛЕНГЕ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА РЕЧЬ СОВРЕМЕННОГО ПОДРОСТКА

Англо-американизм – это слово, заимствованное из английского языка или его американского варианта.

Заимствование – это процесс перемещения из одного языка в другой различных элементов, под которыми понимаются единицы различных уровней структуры языка – фонологии, морфологии, синтаксиса, лексики, семантики.

Наиболее распространенным является лексическое заимствование. Специфика его заключается в том, что слово заимствуется не целиком, как грамматически оформленное слово, а только как часть лексического материала, который получает новую оформленность только в системе и средствами заимствующего языка.

Для вхождения слова в систему заимствующего языка требуются следующие условия:

- передача иноязычного слова фонетически и грамматически средствами заимствующего языка;

- соотнесение слова грамматическими классами и категориями заимствующего языка;

- фонетическое и грамматическое освоение иноязычного слова;

- словообразовательная активность слова;

- семантическое освоение, а именно, определенность значения, дифференциация значений и их оттенков между существовавшими в языке словами и заимствованиями;

- регулярное употребление в речи.

Однако некоторые условия являются необязательными, например, фонетическая и грамматическая ассоциация слова и его словообразовательная активность. Так, в русском языке широко используются слова джем, колледж, досье, атташе, кофе, интервью и многие другие, не ассимилированные грамматически не освоенные фонетически.

Национальный язык в своем реальном существовании есть единство порядка и хаоса, и именно этим обеспечивается его гармоничность и жизнеспособность. Нельзя полностью устранить из языка консервативное и упорядочивающее начало, не поставив под угрозу само существование общества и социальных форм организации; в то же время искоренение всех деструктивных

их аотических элементов превратило бы язык в застывшую, мертвую схему, лишенную способности к развитию. Одним из таких «беспокоящих» факторов на современном этапе развития русского языка является молодежный сленг.

Само слово «сленг» происходит от английского «slang»—жаргон и несет в себе понятие молодежного сленга как совокупности диалектов, разговорной и бытовой речи молодежи.

Сленг молодых людей в Казахстане, как и общий жаргон, неоднороден, оно хватывает почти все сферы жизни. Жаргон сосредоточен на человеке -сферах его бытия, отношениях с другими людьми. Часто бывает так, что жаргонные слова, используемые молодёжью, «переселяются» в речь взрослых людей и становятся ее неотъемлемой частью.

Сначала XX века отмечены трибунные волны в развитии молодежного сленга. Первая датируется 20-ми годами, когда революция и гражданская война, разрушив до основания структуру общества, породили армию беспризорных, и речь учащихся подростков и молодежи, которая не была отделена от беспризорных непроходимыми перегородками, окрасилась множеством «блатных» словечек.

Вторая волна приходится на 50-е годы, когда на улицы и танцплощадки городов вышли «стиляги». Появление третьей волны связано не с эпохой бурных событий, а с периодом застоя, когда удушливая атмосфера общественной жизни 70-80-х породила разные неформальные молодежные движения и «хиппующие» молодые люди создали свой «системный» сленг как языковой жест противостояния официальной идеологии.

Что оказывает влияние на сленг современной молодежи?

Развитие компьютерных технологий. Интернет, его широкие возможности, быстро развивающиеся компьютерные технологии всегда привлекали молодых людей.

Современная музыкальная культура. Одно из увлечений молодёжи - музыка. Она является частью жизни молодых людей. Современная музыка—смесь различных культур, музыкальных направлений, результат композиторских экспериментов. Среди молодёжи сейчас более популярна зарубежная музыка, а русские исполнители и композиции порой воспринимаются недоверчиво и с презрением.

Английский язык в молодёжных кругах считается самым «модным» и самым перспективным для изучения. Многие молодые люди знакомы с ним. Поэтому многие молодёжные жаргонизмы-это слова, которые заимствованы с английского языка, но так и не переведены на русский язык.

Компьютерные игры, видео, мультфильмы. Очень много жаргонных слов приходит в речь молодёжи из компьютерных игр, но чаще всего эти слова специфичны в использовании, ими пользуются, в основном, молодые люди, для которых игры-хобби. Подростковый или, по-другому, школьный сленг можно услышать в любом дворе, где встречаются ребята, примерно, одного возраста до 15-16 лет. Сленги подростков(примеры): лафа, катать вату—бездельничать;

стыбрил, спер–украл, списал; тича – от «teacher»(учитель). Сленг, который активно использует современная молодёжь -своего рода

Протест против окружающей действительности, против типизации стандартизации.

Это отражается и во внешности молодых людей(шокирующие прически, одежда, пирсинг, тату). Так молодой человек выделяется из толпы. Главной чертой молодёжного сленга является.

Постоянная эмоциональность, экспрессивность, оценочность и образность речи молодых людей. Вместе с речью развивается и постоянно обновляется молодёжный жаргон. Это способствует общей динамике русского литературного языка.

Язык любого народа–это живой организм. Ярким доказательством его жизнеспособности является постоянно изменяющаяся лексика: архаизмы и устаревшие слова выходят из употребления, расширяется значение имеющихся слов, возникают новые слова–неологизмы, которые образуются либо средствами самого языка, либо заимствуются у других лингвистических систем. Здесь следует отметить, что процесс заимствования слов из других языков в полнее естественен и обычен, также как естественны и обычны контакты между народами–политические, торговые, культурные. А в наше время интенсивного межъязыкового общения–тем более.

Заимствованиям с одного языка на другой способствуют:

- 1) легкое и быстрое перемещение туристов;
- 2) много численные международные контакты;
- 3) везде сущность средств массовой информации.

В последнее время, по статистике ученых-лингвистов разных стран, наибольшее количество заимствований происходит с английского языка и сего американского варианта.

Сегодня лингвисты выделяют три основные группы людей, говорящих на английском, в зависимости оттого, какую роль этот язык играет в их жизни. Центральную группу составляют американцы, британцы, ирландцы, канадцы, австралийцы и новозеландцы(320-380 миллионов), то есть те, для кого английский – родной язык. Вторая группа-это все, кто пользуется английским как не родным, но в чьих государствах этот язык считается вторым официальным: жители Индии, Сингапура и более 50 других стран мира(150-300 миллионов). Третью группу составляют народы тех стран, которые исторически не подвергались физической колонизации, но испытывают мощное культурное влияние английского. Это страны Европы, Китай, Япония, Греция, Польша (от 100 до 1000 миллионов человек).

Заимствования из этого языка получили столь широкий размах, что ученые-лингвисты присвоили им отдельный термин – «англо-американизмы». Как подтверждение этого явления С.И.Ожегов «Словаре русского языка» трактует англицизм как слово или оборот речи, заимствованные из английского языка. Английский язык относится к небольшому числу языков, заимствования

из которых получили свой собственный термин.

Литература:

1. Агузарова К., Молодежный сленг. // Дарьял. - №6. 2004.
2. Анохина С.В. Активные процессы современного слово производства, 1999г. стр.7-10
3. Джеус Н.А. Лексико-семантическое словообразование в молодежном сленге., 2008.-171с.

Методи и техники за контрол на нивото на владеене на чужд език

Сайфуллин Д.Н.

ҚМДБ Уағыз-насихат бөлімі маманы

АЛҒАШҚЫ АРАБ ЛЕКСИКОГРАФТАРЫНЫҢ СӨЗДІК ҚОР ЖИНАУ ТӘСІЛДЕРІ

Әрбір тілдің сөздік қоры – сол халықтың тарихының, тұрмысының, әдет-ғұрпы мен мәдениетінің, халықтың материалдық және рухани қазынасының айнасы. Себебі ұлттың болмысы оның тілінде көрініс табады. Кез келген тілдегі толық түсіндірме сөздіктердің жасалу жайын бағдарлап қарасақ, олардың негізгі мақсаты – тілдің сөздік қорын мүмкіндігінше толық қамту, сөздің мағынасын кеңінен ашу болған екен. Сонымен қатар сөздерді жинау тәсілдері де әртүрлі болып келеді. Мысалы, қазақ тілінің түсіндірме сөздігін жасауға А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында көп жылдар бойы (1937 жылдан бері) жиналған картотека қоры негізгі тілдік база болды [1]. Ал біз зерттеп отырған араб тілінде лексикография араб тіл білімінің алғашқы әрі нәтижелі саласы деп есептеледі. Сондықтан араб лексикографиясындағы сөз жинау жұмысының, сөзтізбенің жасалу жолы мен тарихының өзіндік ерекшеліктері бар.

VII ғасырда Араб түбегінің аты Ислам дінінің арқасында бүкіл әлемге тарады. Құран арабтардың әдеби тілінің ең ұлы шығармасы ретінде мойындалып, бүкіл тілдік заңдылықтар Құран тіліне негізделе отырып, жасалды. Осы жүйемен араб әдеби тілі қалыптасты. IX-X ғасырларда әртүрлі араб диалектілерінің пайда болуымен және Ислам дінін қабылдаған басқа ұлт өкілдерінің араб тілін үйренуге деген құштарлығының артуымен ғалымдардың алдында араб әдеби тілі – Құран тілін әртүрлі диалект және кірме сөздерден сақтап қалу проблемасы тұрды [2, 14 б.]. Сол себептен араб лингвистері әдеби тілдің сөздік қорын қағаз бетіне түсіруді қолға алды.

Орыс ғалымдары Ф.М.Березин [2, 14 б.] мен В.С.Рыбалкиннің пікірінше, арабтар сөздік құрастыру идеясын Александриялық эллинистік мектептен, ал тілдің сөздік материалы мен жұмыс істеудің кейбір тәсілдерін санскрит лексикографиясынан алған. В.С.Рыбалкин: «Видимо, идея словаря арабы больше обязаны александрийской эллинистической школе, а ряд практических приемов обращения с лексическим материалом языка был воспринят ими из санскритской лексикографии», – дейді [3, 10 б.]. Ол сонымен қатар "Китәб әл-Айн" да санскрит тілінде жасалған сөздіктер негізінде жасалған деп ескертеді, бірақ лексикографиялық ойлардың көне дәуір мен көне үнді мәдениеттерінен орта ғасырдағы араб мәдениетіне өту жолдары мен уақытын дәл айту қиын. Гректер, санскриттер және арабтарда бұл жайлы ешқандай құжат немесе дәйектер сақталмаған, сол себептен ғалым өзінің бұл ойын тек болжам, гипотеза деп тоқтатады. Біздің пікірімізше, бұл жорамалды әлсірете түсетін бір-екі фактілер бар. Олар:

1. Халил ибн Ахмад әл-Фараһиди «Айн» сөздігін арабтардың Үнді мәдениетімен байланысы орнамай жатып жазған.

2. Санскрит тілі өлі тілдер тобына жататындықтан, Халил оны санскрит тілін білетін ұстаздан үйренуі қажет және ғылыми әдебиеттер дәстүрі бойынша міндетті түрде өз ұстазы жөнінде бірер мағлұмат берер еді. Өйткені араб-мұсылман мәдениетінде шәкірт өзі білім алған ұстаздарды атап отыру, олар туралы мағлұмат беріп жүру білім алудың маңызды шарттарына жататын. Бұл тек діни ғылымдарға ғана емес, барлық ғылым салаларында орын алған дәстүр еді. Ал Халил ұстаздарының арасынан біз санскрит тілін білетін бірде-бір ғалымды кездестіре алмаймыз.

3. Батыс елдері, сондай-ақ кеңес өкіметі мен Ислам әлемі арасындағы теке-тірес кейбір ғалымдардың ғылыми шындықтан айналып өтуіне бастады, мұсылман ғалымдарының еңбектерін жоққа шығаруға тырысты.

4. Орта ғасырдағы араб тарихшылары мен библиографтары араб лексикографиясының өз бастауы бар деп есептеді. Сол себептен де оны علوم القديمة

Улум әл-қадиманың «көне ғылымдар» (Ислам мәдениетінің өркендеуіне дейін болған ғылымдар) тобына емес, علوم العرب Улум әл-араб «араб ғылымдары» (Ислам келгеннен кейін пайда болған ғылымдар) тобына жатқызды. Егер сөздік жасау тәсілі эллинистік мектептен не болмаса санскрит тілінен алынған болса, ғалымдар оны ғылымның алғашқы тобына қосар еді, болмаса бұл мәселе төңірегінде сол ғасырлардан бері дау өз жалғасын табар еді. Алайда ондай дереккөз кездеспейді.

Міне, осы айтылғандарға сүйене отырып, Халилдің «Айн» сөздігін автордың "төл жаңалығы" ретінде атай аламыз. Бірақ бұл арабтарға дейін де басқа халықтардың, оның ішінде грек, шумер және үнділердің сөздік құрастырумен айналысқанын жоққа шығармайды. Яғни әр халық сөздік құрастыруда өзіндік дәстүрін қалыптастырған деп айта аламыз. Қай халықтың болсын, сөздік құрастыруындағы негізгі мақсат – діни дереккөздердің тілін сақтау болатын. [4, 18 б.].

Араб әдеби тілінің тазалығын сақтап қалу және Құран тілінің өзгеріске түспеуін қамтамасыз етуді өздеріне міндет әрі мақсат етіп алған мұсылман ойшылдары Араб түбегінде шашырап орналасқан араб тайпаларын аралап, тілі өзге тілдің әсеріне ұшырамаған тайпалардан әдеби тілдің сөздік қорын жинауға кірісті. Хижа жыл санауы бойынша, II ғасырдың алғашқы ширегінде көптеген араб лингвистері сөз жинау үшін шөлді аймақтарға сапар шекті. Олар бәдәуи араб тайпаларының ауызекі тілін, қолданыстағы сөздер мен сөз тіркестерін жинай бастады. Осылайша араб тіл білімінде алғашқы сөздік жасау ісі қолға алынды. Ғалымдардың сөз жинауға аса көңіл бөлгендерін байқаған араб бәдәуи тайпалары шөлді, сахаралы аймақтардан сол замандағы мәдениет, өркениет, ғылым орталығына айналған Басра және Куфа қалалары орналасқан қазіргі Ирак мемлекетінің оңтүстік аудандарына қоныс аудара бастады. Себебі олар өздерінде бар лексика қорын, сөздерді лингвист ғалымдарға сату ісімен айналысып, пайда көргілері келді. Бірақ ғалымдар кез келген сөзді тексерусіз, талғаусыз ала бермейтін. Сөзтүзушілер белгілі бір ортақ қағидаттар мен принциптерге сүйеніп

жинауды қалыптастырды [5, 95 б.]. Кейіннен араб лексикографтарының бұл тәсілін түркіше-арабша энциклопедиялық түсіндірме сөздігін құрастырғанда Махмуд Қашқари да қолданып, түркілер мекендейтін аймақтарды шарлап, түркі тайпаларының тілдерін зерттеп, олардың сөздік қорларын сөздігіне арқау еткен еді.

Араб лингвист ғалымдарының алдарына қойған мақсаты – әдеби тілде бар сөздерді жинау, диалект және кірме сөздерден алшақ болу болды. Осы мақсатты орындау үшін мына тәсілдерді қолданды:

1. Сөзді әдеби тілдің қаймағы бұзылмаған тайпа, ру тілдерінен алу.
2. Диалектілері әдеби тілден алшақтаған, шұбарланған тайпа, ру тілдерінен сөз алмау.
3. Сөзді, сөз тіркестерін, мақал-мәтелдерді тек қана әдеби тілді шебер меңгергендерден алу.

Осы тәсіл II ғасырда ғалымдардың сөз жинауда ұстанған басты бағыты болды. Лингвистер قيس қайс, تميم тәмим, أسد әсәд, هذيل һузәйл, كنانة кинәнә және طيء тайпаларының кейбір әулеттеріне немесе руларына басты назар аударды. Себебі бұл тайпалар көшпенді бәдәуи, әдеби тілді жақсы сақтаған, әрі тілдері кірме сөздерден таза болатын. Лингвистер отырықшы қала тұрғындарынан сөз алмайтын. Өйткені қала тұрғындары көршілес басқа тіл иелерімен тығыз қарым-қатынаста болғандықтан, тілдерінде азды-көпті шұбарлық байқалатын. Сол сияқты өзге халықтармен шекаралас тұратын көшпелі тайпа иелерінен де сөз жинаудан мейлінше сақтанатын. Себебі олардың тілі де әдеби тілден алшақтауы әрі шұбарлануы мүмкін деп есептеледі. Мысалы:

1. لحم ләхм мен جذام жүзәм тайпалары Мысырға (Египет) көрші қоныстанғандықтан, олардың тілінде копт тілінің элементтері болуы ықтимал.

2. قضاة қадаға, غسان ғассан және أياد аяйд тайпалары солтүстік батыстағы Шам (қазіргі Сирия, Ливан, Иордания, Палестин мемлекеттері орналасқан аймақ.) тұрғындарымен көрші болған. Сондықтан ғалымдар олардың да тілдеріне күдікпен қарады.

3. Сөз жинаушы ғалымдар تغلب тағләб тайпасының Мысыр, Шам және Ирактық басқа тіл өкілдерімен қоян-қолтық араласып кетуіне байланысты сөз алмады.

4. II ғасырдағы лексикографтар Йемендегі араб тайпаларынан және Араб түбегінің шығысында орналасқан тайпалар тілінен сөз алмады. Оның себебін Йемен тайпалары және Араб түбегінің шығысында орналасқан тайпалар Эфиопия мен Үнді тілдерінің әсеріне ұшырағандығымен түсіндіреді. Алайда академик Махмуд Фаһми Хижази: «Йемен тайпаларының тілі әдеби тіл және II ғасырдағы сөз жинаушы лингвист ғалымдардың тек орталық Арабиядағы тайпалардың тілімен шектеліп қалуы оларды көптеген тілдік құбылыстарды зерттеуден алшақтатты, олар тілдің дамуы мен өзгеріске түсуін басқа тілде сөйлейтіндермен араласу себебінен туған құбылыс деп есептеуге алып барды», – дейді [5, 96-97 бб.]. Дегенмен ғалымдар тілдік құбылыстарды ғана зерттеуді мақсат етпеді және өз міндеттерін тыңғылықты орындап шықты деуге болады. Олар әдеби тілдің ғана бар сөз қорын жинауды көздегендіктен, тілдің даму, өзгеріске түсу құбылыстарына жете назар аудармаған.

Ғалымдардың осындай ыждаһатты еңбектерінің арқасында араб тілі лексикографиясының негізі қаланды. Ғалымдардың сахараны аралап, сөз жинау еңбектерінің нәтижесінде дүниеге ғылыми құндылығы жоғары сөздіктер келе бастады. Белгілі ұғымға қатысты лексикадан құралған кішігірім тематикалық сөздіктер кеңінен таралды. Олар ортақ ұғымды беретін әрі мағынасы жақын сөздердің ерекшеліктерін көрсететін түсіндірмелі сөз жинағы мен сөз тіркестерінен құралған. Осындай сөздіктерді құрастырған أبو عبیده Әбу Убәйда (һ.ж.б. 728-825) кейбір деректерге қарағанда, жүзге тарта еңбектің авторы болып табылады. Оның كتاب الخيل "Жылқы кітабы" жаһилият (Исламға дейінгі дәуір "жәһилият дәуірі" деп аталады.) заманындағы арабтардың жылқыға деген құштарлығы мен Пайғамбарымыздың (Аллаһтың оған сәлемі мен салауаты болсын) жылқыға үлкен баға бергенінен басталады. Кейіннен жылқы мүшелерінің атаулары, айғыр, бие сындары, арабтар жақсы көретін жылқы

атаулары, жылқы түсі, шабыс атаулары, аттың кісінеуі, оларды шақыру үшін қолданылатын одағайлар келтіріледі. Сонымен қатар жайлау жылқыларымен бірге құс атаулары да айтылады. Еңбектің соңғы беттерінде әл-Кама, Имру әл-Қайс, Жарир зул-Хайра, Тарафа және т.б жәһилият дәуіріндегі араб ақындарының еңбектерінде кездесетін жылқыға байланысты өлең жолдары, поэтикалық үзінділер келтіріледі [6, 11 б.].

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1974. – I т. – 699 б.
2. Березин Ф.М. История лингвистических учений. – М.: Высшая школа, 1975. – 304 с.
3. Рыбалкин В.С. Арабская лексикографическая традиция. – Киев: Наукова думка, 1990. – 146 с.
4. Мухиддинов Рашид Сражанович. "Диуан луғат әт-турк" және араб лексикографиясы: тарихи негіздері мен теориялық принциптері... дисс. - Алматы, 2010. – 144 б.
5. Махмуд Фаһми Хижази. Илм луға әл-арабия. – Каир: Дәр әл-ғариб. – 320 б.
6. Қыдырмин Қ.Қ. Араб лексикографиясының даму тарихы: филол. ғылым. магистрі ... дисс. – Алматы, 2004. – 75 б.

Туризм-126 тобы студенті Мақаш Н.
(Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к., доцент Досанова А.Ж.)

«Esil University» мекемесі, Астана қаласы, Қазақстан

КӨПТІЛДІЛІК – БҮГІНГІ КҮН ТАЛАБЫ

Жаһандану заманына сәйкес әлемнің көптеген елдері бір-бірімен саяси-әлеуметтік, экономикалық және мәдени байланыстар жасауға кеңінен бет бұрды. Осының нәтижесінде бірнеше тілді меңгерудің маңызы күн өткен сайын арта түсуде. Көптілді білу – бүгінгі жастардың білім кеңістігінде еркін самғауына, әлемдік ғылым құпияларына терең үңіліп, өз қабілетін толық қолдана білуге мүмкіншілік беретін заман қажеттілігі болып отыр. Дегенмен еліміздегі мемлекеттік тілдің алатын орны бөлек екенін ұрпақ санасына жеткізе білу қажет. Олай дейтініміз, қай елде болмасын, алдымен баланы туған тілінде ойлап, туған тілінде сөйлеуге дағдыландырғаннан кейін ғана өзге тілдерді үйрете бастауды қолға алған дұрыс екені дәлелденіп отыр. Оның үстіне біздің еліміз көп ұлтты мемлекет болғандықтан күнделікті тұрмыстық жағдайда бірнеше этнос тілдері қолданылады.

XXI ғасыр – ғылым ғасыры. Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаевтың «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам.» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Жаһандық ғылыми-техникалық даму барысын ескерсек, жоғары сыныптарда жаратылыстану-математика пәндерін және ағылшын тілін оқытуды барынша күшейту маңызды. Қоғамда қазақ және орыс тілін мектепте оқыту мәселесі жөнінде пікірталас болып жатыр. Нақты айтайын: біз қазақ тілін де, орыс тілін де жақсы білетін балаларды тәрбиелеуіміз қажет. Себебі, бұл ұрпақтың мүддесі үшін керек. Оқу-ағарту министрлігі популистердің жетегінде кетпей, балалардың мүддесін қорғауға тиіс. Білімді және бірнеше тілді меңгерген

ұрпақ болашаққа сеніммен қадам басады. Біздің күшіміз – жастардың білімінде» - деген болатын [1].

Осы мақсатта Қазақстан Республикасының азаматын қалыптастыру, оның тез өзгеріп отыратын әлемде табысты білім алуға деген сұранысын қалыптастыру, бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеу және оқыту басты мақсат болып отыр. Қазақ халқы ежелден тіл мәселелсіне ерекше мән бере отырып, «Өнер алды – қызыл тіл», «Өзге тілдің бәрін біл, өз тіліңді құрметте» деп, тілді жоғары бағалаған. Әдетте тіл жөнінде, тіл – адамдар ара қарым-қатынас жасау құралы деп, оған қарапайым анықтама берілгенімен, іс жүзінде тіл тек адамдар ара қарым-қатынас жасау құралы ғана болып қалмастан, қайта онан да маңыздысы, ол белгілі бір ұлттың ұлттық сана-сезімі, халықтың халықтық қасиеті, оның жалпы тарихы, әдет-ғұрпы, мәдениеті қатарлыларды тұтастай өз бойына қамтып жататын күрделі ұғым. Сондықтан тіл – мейлі қай ұлттың болмасын тарихы мен тағдырының, тәрбиесі мен тағылымының, бүкіл халықтық болмысының баға жетпес асылы, сарқылмас құнды қазынасы, ұлт рухының ұйтқысы болып келген. Халқымыздың «Жеті жұрттың тілін біл, жеті түрлі білім біл» деген нешеме ғасыр бұрын айтып кеткен сөзі бүгінгі күні өзекті мәселе болып отыр.

Тарихи деректерге жүгінсек, әлемде Аристотелден кейін екінші ұстаз аталған ұлы ғұлама Әбу Насыр Әл-Фараби бабамыз өз өмірінде 70-ке жуық ұлттың тілін жетік біліп, артына мол рухани мұра қалдырған. Алихан Бөкейханулы 8 тіл, Қазақтың ұлы тұлғасы Абай 4 тіл білген. Көптілді меңгерген адам әуелі өз тілінде ой қорытып, туған халқына өнеге болып, өзге жұртпен бәсекеде ырықты орынды иеленіп, сан мәдениетті санасына салып сараптай алса, онда ол өз өмірін мағыналы өткізетін тұлға болып жетілетіні анық. Бүгінгі таңда елімізде «көптілділік» мәселесі көкейкесті мәселелердің бірі болуына байланысты білім беруде тілдердің үштұғырлығы міндеттеліп отыр.

Көптілділік мәселесі – тек Қазақстанда ғана емес, бүкіл әлемнің алдында тұрған көкейтесті мәселелердің бірі. Бұл ұғымға жалпылама тоқталсақ, көптілділік, белгілі бір әлеуметтік ортада, мемлекетте бірден үш, одан да көп

тілде сөйлей білушілік. Көптілділіктің үштілді меңгеру дәрежесі сол адамның немесе бүтіндей халықтың өмір сүрген тілдік ортасы, әлеуметтік, экономикалық, мәдени өмірі, тұрмыс-тіршілігі секілді көптеген факторларға байланысты. Көптілді оқыту білім берудің қоршаған әлемде болып жатқан үдемелі өзгерістерге бейімделгіштігін күшейтетін лингвистикалық біліктілігі жоғары дамыған, бәсекеге қабілетті жастардың қалыптасуына септігін тигізетін тұжырымдамалық тұрғыдан жана үлгісін құруды көздейді. Осы орайда үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) бірдей оқытуды білдіретін көптілді оқыту бағдарламасының бірегейлігін атап өту керек. Кез-келген қоғамда азаматтық пен ұлтжандылыққа тәрбиелеудің негізгі факторлары өз елінің тіліне деген құрмет болып табылады. Бала тілді неғұрлым ерте жастан үйренсе, соғұрлым ол оны жеңіл меңгереді. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту мазмұнын жаңартуға сәйкес мектеп жасына дейінгі балалардың негізгі құзыреттіліктерін дамытуға және терең білім беруге, соның ішінде тілді үйрету мүмкіндіктерін кеңейтуге ерекше назар аударылады.

Білім беру саласына үш тілге үйретуді енгізу қазіргі кезеңде білім беру ұйымдарының барлығының міндеттерінің бірі болып табылады. Сонымен, білім беру мекемелерінің басты міндеті – Қазақстанның жаңа азаматын тәрбиелеу болуы тиіс. Сондықтан жас кезінен бастап, балалардың басқа тілдерге қызығушылықтарын арттырып, үштілділік арқылы тәрбиелеу керек. Мемлекеттік мәртебе алған ана тіліміздің абыройын асқақтату, қазақтың ұлттық құндылықтарымен қатар, барлық ұлттың салт-дәстүрлерін таныту, әрбір білім алушыны отансүйгіш, елжанды жеке тұлға етіп қалыптастыру – ынтымақтастықтың басты мақсаты. «Бала өмірге келмей жатып ананың құрсағында жатқаннан бастап тәрбиеленеді» деген бала тәрбиесіне байланысты айтылған сөздің астарында көп ой жатқан сияқты.

Баланы тәрбиелеу тек ата-анаға ғана тән емес, қоғамның да тәрбиеге қосар зор үлесі бар. Бала отбасында тәрбие алып өсіп-өніп жетіледі де, ал қоғамда белгілі бір тұлға болып қалыптасады. Кез келген ата-ана баласының жақсы тәрбиеленіп, өмір сүруіне ықпал жасайды.

Әрине, мектепке дейінгі балаға балабақшада тек қазақ тілін үйретуге тиіспіз, ол бірінші орында болады. Бірақ мектепте бастауыш сыныпты бітіргеннен соң, орыс тілі, ағылшын тілі т.б. тілдерді балаларға үйретуге тиіспіз. Болашақта біздің балаларымыз басқа елдің адамдарымен қатынас жасай алу үшін біз оларға жас кезінен бастап басқа да тілдерді меңгеруге мүмкіндік жасауымыз керек.

Елбасымыздың үштілділік жоспарын іске асыру мақсатында жастардың ана тілге деген сүйіспеншіліктерін арттыру, орыс, ағылшын тілдерін жетік білуге баули отырып, еске сақтау, мінерлеп оқу, әдемі сөйлеу мәдениеттерін қалыптастыруының мақсатына қойып жатыр. Өз тілдерімен қоса өзге де тілдерді бағалай білуге үйретеді.

Қорыта айтсақ, көптілділік – қоғамды топтастыратын үлкен мүмкіндік. Сондықтан жастардың шет тілдеріне қызығушылықтарын арттырып, үштілділік арқылы тәрбиелеу керек.

Әдебиеттер:

- 1 Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2022 жылғы 1 қыркүйек. Астана.
2. Тілдерді қолдану мен дамытудың 2015-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
3. «Тілдердің үштұғырлығы» мәдени бағдарламасы.
4. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2015-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.

Език, реч, комуникация

Ерімбетова Ақмарал

№110 мектеп-лицей, Жаңақорған ауданы, Қызылорда облысы, Қазақстан

ҰСТАЗ БЕН ОҚУШЫНЫҢ ТІЛ МӘДЕНИЕТІН САҚТАУЫ ЖӘНЕ ӨЗІН-ӨЗІ ТӘРБИЕЛЕУ БАҒЫТТАРЫ

Сөз түріндегі әдістерді қолдануға арналған жаттығудың бағдарламасы

Реті	Сөйлеу қабілетін дамыту мәселесі	Өзін жетілдіру жолы	Қол жеткен табыстар
1	Сөйлеу жылдамдығын ретке келтіру	1.Әдейілеп жай, сазды сөйлеуге жаттығу. Дауыстың қаттылығына, әсерлілігіне көңіл бөліп сөз арасында тоқтап, үзіліс жасап сөйлеуге жаттығу. 2.Көркем сөйлеушілерге еліктеу, өлеңдер мен қара сөздерді жатқа айтып, үйрену.	
2	Дұрыс айта алмайтын дыбыстарды дұрыс айтып жаттығу	1.Өз сөзін магнит таспасына немесе диктофонға жазып, талдау жасап, қате айтылған сөздерді дұрыстайтын жаттығулар жасау. 2.Сөз жүйелеріндегі кейбір дыбыстармен олардың қосындылары дұрыс айтылмаса, оны өңдеу жаттығуларын жасау, тіл, ерін т.б. мүшелер қатынасын сөздер, буындар мен дыбыстарды тура айтуға жаттығу.	
3	Сөз сазын, буындар мен сөздерді анық айтуға үйрену (дикциясын жөндеу)	1.Қай сөздер мен буындарды түсіну қиын екендігін тыңдаушылардан сұрап алу. 2. Диктафонды пайдаланып дұрыс болмаған сөздерді айтып жаттығу.	

4	Әсерлі оқу, сезіммен сөйлеуге үйрену	1. Сөз шешендігі туралы әдебиеттерді оқу, тәжірибелі мұғалімдер мен актерлердің кеңесіне құнт қою. Өз сөзіңді бақылауға алу.	
---	--------------------------------------	--	--

Сөйлеу шеберлігін дамытуда дұрыс дем алу, денені дұрыс ұстау т.б. аса маңызды.

Сөйлеу дағдысын қалыптастыруға өзін-өзі тәрбиелеу

Сөйлеу дағдысын қалыптастыру жолдары	Сөйлеу дағдысын байыту мазмұны	Жұмыс түрі
<p>Сөйлеу дағдысы күнделікті сөйлеу үстінде дамиды. Сондықтан біріншіден, ұстаз да, оқушы да күнделікті өмірде әдеттегі сөйлеу барысында үнемі өзін-өзі бақылап отырғанда ғана, сөздердің дұрыс айтылуы, сөз тіркестерінің логикалы қисынын бақылауы, өзінің сөздік қорынан мәдени және әдеби сөздерді пайдалануға дағдыланады. Екінші, оқушы күнделікті сабақ барысында өзінің сөйлеу үрдісіне ұқыпты болуы, өз достарымен қарым-қатынасында сөзді шұбарламай таза сөйлеу, сабақ беру барысында, сабақтан тыс кезінде мәдени, әдеби терминдерді пайдалану. Үшінші, оқушыларға тапсырма бергенде айтылатын сөздер (сыныпты тазалау, спортпен айналысу, оқу шеберханасы, алаңды жинау т.б.) Төртіншіден, ата-аналар жиналысында сөйленетін сөздер. Бесіншіден, үлгілі оқушыға мінездеме беру.</p>	<p>Білім беру, даму, білік, дағды, іскерлік оқу ағарту, еңбек, құрал-саймандар тәрбие үрдісі, қабілет, қалыптасу жетілу, адамдық сапа, әдет, адамдық қасиет оқыту үрдісі, жедел даму, мәмле, баға, қарым-қатынас, талғам үйлесімділік, жан-жақты даму, тәрбие, қоғамдық өмір, парасат, нышандар, тұқымқуалаушылық, бейімділік, тектілік.</p>	<p>Күнделікті өмірде тұрмыстағы дағдыға жаттығу; күнделікті оқыту барысындағы сөздерге дағдылана жаттығу, тәрбиелік жұмыстарда қолданылатын сөздерге дағдылану</p>

Қорыта айтқанда, қазақ тілінің тағдыры мемлекеттің дамуы және ел болашағы үшін қаншалықты маңызды екендігін біздің әрқайсысымыз да терең түсінеміз. Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті елдің қатарына қосылуында мемлекеттік тілдің мәртебесін көтерудің маңыздылығы орасан зор екендігі белгілі, ендеше, алдағы уақытта бұл бағыттағы бірқатар іс-шаралар өз шешімін табатынына сенімдіміз.

Майчин език и литература

К.пед.н. Старченко Г.Н.

Павлодарский педагогический университет, Республика Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ПОЭТИЧЕСКОГО СТИЛЯ Н.А. ЗАБОЛОЦКОГО

Поэт философских раздумий и классической завершённости стиха – таким вошёл Н.А. Заболоцкий в русскую поэзию. Утверждению своеобразной творческой манеры раннего Заболоцкого послужило несколько обстоятельств. Во-первых, способность поэта мыслить и воссоздавать окружающий мир в пространственных образах, что сближало его произведения с жанровой живописью П. Брейгеля, М. Шагала, К. Малевича, творчеством которых он интересовался. Во-вторых, его желание запечатлеть действительность со всеми её неприглядными сторонами, рождёнными переходным периодом. Поэт стремился зафиксировать все детали стремительной жизни, а потом в общей картине современного быта разграничить «белое» и «чёрное». В-третьих, участие Заболоцкого в работе литературной авангардистской группы ОБЭРИУ, проводившей смелые словесные эксперименты с целью отыскать такую поэтическую форму, которая выражала бы неординарное, обострённое видение мира.

«Мир – без прикрас, поэзия – без украшательства» – принцип, положенный обэриутами в основу творчества. Они утверждали, что поэзии пора перестать быть облегчённой и романтически-отвлечённой – она должна соответствовать жёстким условиям времени. Поэтому члены ОБЭРИУ отказывались пользоваться традиционными поэтическими приёмами, и это была серьёзная попытка сделать новый шаг в сторону от классических литературных канонов. Эпоха диктовала новые формы существования, в том числе и поэтические.

Перечисленные обстоятельства подвели Заболоцкого к созданию резко индивидуальной формы стиха: стихотворений-ребусов, где философские мысли зашифрованы в сложных словесных конструкциях, состоящих из алогичных метафор, гипербол и гротеска.

Яркая индивидуальность, необычность отличает поэтический стиль Н.А. Заболоцкого. Среди специфических черт его творчества исследователи выделяют необычное сочетание традиции и новаторства, обнаруживающееся как в поэтическом видении действительности, так и в речевой ткани его произведений.

Одним из приёмов создания выразительности и, одновременно, способов отражения творческой мысли автора является перифраза. Активное использование перифрастических выражений – это и дань литературной традиции, и отличительная черта индивидуального стиля поэта.

Перифраза, как описательное выражение номинативного характера, позволяет автору выделить обозначаемые объекты и одновременно охарактеризовать их. Возможность использования других тропов внутри перифразы (метафора, метонимия, эпитет) повышает её выразительный потенциал. Именно это и делает перифразу важным элементом поэтического стиля во все времена.

Обращение поэта к перифразе мотивировано его особым интересом к литературе конца XVIII – начала XIX века, в частности, к поэтическому творчеству классицистов, в поэзии которых так активна перифраза. Однако использование перифрастических выражений Заболоцким выходит за рамки подражания поэтам-классицистам. Поэт создаёт свой неповторимый стиль, своеобразие которого создаётся не в последнюю очередь с помощью перифраз.

В произведениях Заболоцкого особенно активны метафорические перифразы, построенные на олицетворении, то есть приписывании предметам, растениям, животным, явлениям природы свойств и признаков человека: «Сепаратор, бог чухонский, масла розовый король!» («Отдых»); А весна,

сумасбродка небес, – *И подружка* моя, и поэма («Поэма весны»); Стоит верблюд, Ассаргадон пустыни, *Дитя* печали, гнева и гордыни... («Город в степи»). Олицетворяющие метафоры используются и в качестве центрального компонента перифразы «Самовар, *владыка* брюха, Драгоценный комнат *поп!*» («Самовар»), и в качестве компонента, дополняющего основной образ (В сухом ожерелье растительных дудок, Лежал *целомудренной* влаги кусок... («Лесное озеро»)).

В подобных перифразах обращает на себя внимание особый подбор лексем для центрального образа перифразы. Так, довольно часто Заболоцкий выбирает в качестве опорного компонента перифразы слова книжные и даже высокие (император, владыка, воитель, благодетельница, самодержец и др.). Многие перифразы построены на основе слов религиозной тематики, например: *драгоценный комнат поп, чайников архимандрит, Саваоф двухэтажного дома* и др.

Метафорические перифразы Заболоцкий продолжает использовать, но отказывается от необычных, броских метафор. Его перифразы становятся менее декларативны, но более изобразительны: Целый день осыпаются с клёнов Силуэты *багровых сердец* («Осенние пейзажи»); Предо мной пожар, и суматоха, И *огней багровый хоровод*. («Чертополох»); Опять мне блеснула, окована сном, *Хрустальная чаша* во мраке лесном. («Лесное озеро»). Л.В. Грехнёва считает, что подобные перифрастические выражения построены, в основном, на основе зрительного образа [1, с. 146].

Поэтический мир Николая Заболоцкого не может в полной мере быть определён ни тематическим перечнем, хотя и он достаточно широк, ни его научными интересами, хотя они внушительны, ни стихотворным мастерством, хотя оно весьма высоко. Можжевельный куст, противостояние Марса, стирка белья, соловей, Бетховен, тайга, гробница Данте, подмосковные рощи, монах XIII века Рубрук, путешествующий по Монголии, строительство гидроэлектростанции в Грузии... Что общего между столь разрозненными в

пространстве и во времени явлениями? Безграничный поэтический мир, включающий и то, и другое, и третье в силу органичности восприятия мира вещей и явлений.

Во всём, чего бы ни коснулся поэт, проступила его индивидуальность, его особый, только ему одному присущий способ видеть и соединять предметы. По мнению Л.А. Озерова, именно в силу этого мы свободно передвигаемся в многообразии поэтического мира Николая Заболоцкого, стараясь вникнуть в него и понять его [2, с. 300].

Я не ищу гармонии в природе.

Разумной соразмерности начал

Ни в недрах скал, ни в ясном небосводе

Я до сих пор, увы, не различал [3, с. 151].

Оказывается, для того чтобы найти в природе гармонию, нужно иметь предрасположенную к этой гармонии душу. Разум поэта видел «огромный мир противоречий», его сердце не слышит «правильных созвучий», душа «не чувствует стройных голосов». Это надо помнить, вступая в поэтические владения Н. Заболоцкого. Он не утешает, не убаюкивает, не умиляется. Он хочет, углубляясь в предмет, понять его двуедиными усилиями ума и сердца. И в этих усилиях талант поэта творит произведения, исполненные психологической и философской глубины, живописной силы, окрылённости и экспрессии.

Здесь и «Гроза идёт», и «На закате», и «Уступи мне, скворец, уголок...». Опыт и пример Н. Заболоцкого показывают, что для художественной передачи мира, терзаемого противоречиями, лишённого гармонии, не надо рвать стих, деформировать слова, уродовать речь. Напротив, классически ясные и чёткие формы способны передать эту сложность. «Пристальное учение у Державина, Пушкина, Баратынского, Тютчева дало Заболоцкому уверенность в правильности выбранного пути» [2, с. 300].

И в бессмыслице скомканной речи

Изощрённость известная есть.

Но возможно ль мечты человечьи
 В жертву этим забавам принести?
 И возможно ли русское слово
 Превратить в щебетанье щегла,
 Чтобы смысла живая основа
 Сквозь него прозвучать не могла? [Цит. по: 2, с. 301].

В своих ранних стихах (книга «Столбцы») мастер гротеска, иронического примитива в духе художника Анри Руссо, экспрессивной метафоры Заболоцкий смело шагнул в область глубокой серьезности.

По мнению Е.С. Роговера, «поэта волнуют взаимосвязи природного и человеческого, их взаимопереходы» [4, с.395]. Крепнет его интерес к диалектике («Как мир меняется! И как я сам меняюсь!»). На этой основе формируется поэтика превращений, и прежний протест против умирания в природе автор приглушает. На этом пути возникает стихотворение «Вчера, о смерти размышляя...», из которого вырастает целая философская концепция поэта. Стихотворение «Метаморфозы» посвящено неизменности перехода одних форм материи в другие.

Вера в человеческий разум, который управляет законами вселенной, жила в Заболоцком долго. Десять лет спустя он напишет стихотворение «Завещание», где снова варьируется идея «метаморфоз»: «Я не умру, мой друг. Дыханием цветов Себя я в этом мире обнаружу...» [Цит. по: 5, с. 166]. В стихах этого периода он демонстрирует образцы фигурной метафорической лепки, образцы зримой, выпуклой предметности. «Поэт внутри мира. Он чувствует себя частью мира: «Я жизнь мою прожил, я не видал покоя: покоя в мире нет. Повсюду жизнь и я» [Цит. по: 5, с. 166].

Как верно отмечают исследователи творчества поэта, до самых последних стихов, за редкими исключениями, лиризм Заболоцкого очень опосредствован, иногда даже «отчуждён» от самого себя и конкретной человеческой души. Но это не холод, не созерцательность. Это особый лиризм, лиризм не только подчас

закованный в панцирь, как выражался сам Заболоцкий, но иногда теряющийся в бесконечной широте связей человека с природой.

Последние стихотворения о природе (этой теме поэт был верен до самого конца) отличаются и сдержанной эмоциональностью, и какой-то удивительной умиротворенностью. В них восторг перед красотой и радостью жизни, оттого музыка переполняет строки. Поэт владел исключительной простотой и лаконизмом выражения, умением соединить антропоморфное начало в природе с тонким аллегоризмом. Таковы «Поэма весны», «Осенние пейзажи», «Одинокий дуб», «Лебедь в зоопарке», «На закате».

Как видим, у Н. Заболоцкого своя манера повествования, философский взгляд на мир, на окружающую природу. В его произведениях можно проследить параллелизм проходящих через всё стихотворение описаний природы, душевной жизни и мыслей самого автора. В некоторых стихотворениях параллелизм подчёркнут, превращён в аллегорию, более предметно и осязательно передающую двойственность душевного состояния поэта. В стихах поэта встречаются необычные эпитеты, сравнения, метафоры, гротеск. Целостность текста, устойчивость его структуры создаётся стихами-кадрами, как бы визуально передающими особенности находящегося в разные моменты движения, относительного покоя и динамики, объектов восприятия. Лиризм поэзии Заболоцкого обращён к окружающему миру и включает в себя рационалистический познавательный момент.

Литература:

1. Грехнёва Л.В. Семантическая структура перифраза в произведениях Н.А. Заболоцкого // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2011. – №6 (2) – С. 145-148.
2. Озеров Л.А. Необходимость прекрасного: Книга статей. / Ред. Л.А. Шубин. – М.: Сов. писатель, 1983. – 328 с.
3. Заболоцкий Н.А. Столбцы и поэмы. Стихотворения / Сост. и вступ. статья Н.Н. Заболоцкого. – М.: Худож. лит., 1989. – 352 с.

4. Роговер Е.С. Русская литература XX века: СПб. – С-П.: САГА-ФОРУМ, 2006. – 496 с.

5. Могильницкий В. Критика и литературоведение. «Милостью божьей, упорством своим» // Нива. – 2008. – №9. – С. 165-170.

ИСТОРИЯ

Обща история

т.ғ.д, проф. Мухлисов Н.К., т.ғ.к, проф. Колумбаева З.Е.

«Тұран-Астана» университеті, Астана, Қазақстан

ӨЗ ТӘУКЕ ЗАМАНЫНДАҒЫ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙ

Қазақ хандығының XVII ғасырдың соңы, XVIII ғасырдың алғашқы ширегіндегі тарихы Өз Тәуке хан мен «Ақтабана шұбырынды, Алқакөл сұлама» оқиғаларына қатысты айтылатын аңыздар мен жырларда, шешендік сөздер мен мысалдарда сипатталған.

«Өз» атауы қазақ хандарының ішінен тек екі ханға ғана байланысты (Өз Жәнібек, Өз Тәуке) тарихи фольклорда қолданылатыны зерттеушілердің көңілін аударатын мәселе екені анық. «Өз» сөзінің түпкі тамыры арабтың «Әзіз» таза, мейірбанды, әділ ұғымымен пара-пар. Хан Тәукенің өз атануының негізсіз емес екенін Қазанғап Байболұлы жинақтаған қазақ ауыз әдебиетінің үлгілерінен де кездестіреміз:

Ілгерірек заманда,
Бұрынғы өткен адамда,
Үш би, бір хан атанып,
Қазақ қазақ болғанда,
Күні туып оңынан,
Айы туып солынан,
Кемеріне толғанда
Ала байрақ алтын ту
Ордаға толық қонғанда

Хан болып Тәуке тұрғанда, -деп басталады. «Төле бидің тарихы» делінетін дастан-жыр[1]. Өз Тәуке ханның шыққан тегі туралы Шәкәрім шежіресі «Өз Тәуке Салқам Жәңгірдің қалмақтан алған әйелінен туған. Мұнан басқа Үргеніштегі Ғайып ханның қызынан туған Уәлибақы деген баласы бар еді. Жәңгірдің орнына Өз Тәуке хан болғанда, хандыққа өкпелеп Уәлибақы Ғайыпханға кетіп еді» –деп жазады [2,35]. Мәшһүр Жүсіп болса «Салқам Жәңгірден кейін Өз Тәуке деген хан болды. Мұның өзі ақылды, табанды кісі болды» деп қазақ тарихи фольклорындағы Тәуке бағасына келіседі.

Құрбанғали Халид қазақ хандарының шежіресін біршама толық тарата келіп «Сығай ханның [Шығай] екінші әйелінен екі ұлы бар: Сейітқұл, Оннан хан. Бұл Оннан батыр болып, қызы ту астынан шығып, өзінше дербес ақ ту көтерген. Ақ тулы төрелер қайда жүрсе де Оннан тұқымы болып есептеледі. Есім хан ұлы Жәңгірхан, оның ұлы Тәуке хан бір әйелінен жеке. Мұның ұлы Болат хан, ұлы Әбілмәмбет хан, ұлы Әбілпейіз хан қызыл тулы төрелердің бабасы Жәңгір ханның екінші әйелінен Аула, Бақи деген екі ұл болып, Ауладан Абылай хан туған» [3,103].

Ш. Құдайбердиев пен Қ. Халид шежірелерінің арасындағы негізгі айырмашылық Салқам Жәңгірдің ұлдарының санына қатысты. Шәкәрім Жәңгірдің екінші әйелінен бір ұл туды десе, Құрбанғали екі ұл [Аула, Бақи] туды деп жазады. Құрбанғали да, одан басқа шежірелер де Тәуке хан атына «әз» қосымшасын қосақтап жазады. Тек Құрабнғалида «әз» орнына «әзіз» жазылады. [мысалы: Жәңгір ұлы Әзіз Тәуке хан [3,104].

Өз Тәуке ханның нақты өмір сүрген жылдарын анықтау үшін Ресей және Орта Азиялық деректердің маңызы зор. Қазақ шежіресі белгілі уақыт мөлшерін қолданбай көбінесе пәлен ханның заманы, түген бидің айтқан сөзі деп жалпы ұғымдары қолданады. Мәселен Қазанғап Байболұлы шежіресінде: «Біліктілер сөзінде Тәуке хан мен Төле би Есім хан заманындағы ауыр жазаға кесетін нәрселерді жеңілдетіп, жеті жарғы деген заң жасады. Қазаққа қасқайтып жол көрсетіп, заң шығарып, ермек салған себептен «Қасым ханның қасқа жолы»

дейді. Сол Қасым ханның сызығымен елге жарлық жүргізген жағдайдан «Есім ханның ескі жолы» дейді [1]. Оны жеңілдеткен Тәуке хан мен Төле би». Бір көңіл аударатын мәселе XV-XVIII ғғ. қазақ тарихына тығыз қатысты мәселе, әдет-ғұрып заңдарының тарихы мен қалыптасуы туралы бірталай мәлімет шежіреде берілгенімен, анық уақыт межесі жоқ. Оның орнында – Қасым хан, Есім хан, Тәуке мен Төле заманы сияқты қазақи мөлшер.

Ресей құжаттарында Тәуке аты XVII ғасырдың соңындағы архив құжаттарынан бастап кездеседі [4]. Ал қазақ жадындағы хан образы, оның атына байланысты айтылған аңыздар, жалпы сакральдық бейнесі 1731 жылғы Ресейдің бодандық туралы Қазақ Ордасына келген елшілігінен басталады. Елші М.Тевкелев «Тәуке хан табанды саясаткер, қазақ арасында құрметті атақта» деген пікірмен қатар «у них, киргис-кайсаков, прежде были города, именно Ташкент, Тюркстан, Сейрам и оными владели киргиз-кайсацкие ханы и старшина. Токмо же после Тевки хана Абулхаир хан был главным. А из тех городов выслал их хонтайша тому с 15 лет» деп сипаттайды [5,62].

Өз Тәуке ханның заманы туралы қазақ аңыздары М.Тевкелев елшілігінен бастап жиналып XIX ғасырдың 30-шы жылдары А.И.Левшиннің жазбаларында қорытындыланды деуге келеді. Оған себеп «Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей» еңбегіндегі жоғары баға: «Было время, говорят благоразумнейшие из киргизов Меньшей Орды, когда и наш народ жил в покое, было время, когда и у нас существовал порядок, были законы и правосудие. Сей залотой век, о котором вспоминают они со вздохами, есть цаствование знаменитого хана их Тявки, который, если верить преданиям, был действительно в своем роде гений, и в летописях казачьих должен стоят с Солонами и Ликургами. Усмирив волновавшиеся долго роды и племена, он не только ввел в них устройство, порядок, но и дал им многие законы» [6,367].

Шығыс деректері Тәуке ханның саяси-әскери өмірбаянын жасауға мүмкіндік бергенімен, қазақтың тарихи фольклорында қалыптасқан образын қабылдамайды. Сонымен қатар Орта Азия тарихшыларының жазбалары XVII

ғ.соңы мен XVIII ғ. басындағы Қазақ хандығының территориясы, шарушылығы мен сыртқы саясаты туралы объективті көзқарастардың пікірі. Мәселен, 1687 жылы Қазақ Ордасына Бұқарадан елшілік келгенін, 1692-93 жылдары Әз Тәуке ханның 20 мың әскермен Тәшкенттен әрі орналасқан қытай-қыпшақ сияқты өзбек руларын шапқанын және оңтүстікке қарай ығыстырып жібергенін анықтаймыз. Бұл тарихи деректерді қазақ аңыздарымен салыстыра зерттей отырып, бертінгі тарихи жадыда Тәуке хан аты Абылай атымен ауысып кеткен бе деп жобалауға болады.

Мәшһүр Жүсіп Абылай хан дәуіріне қатысты аңыздарды жинақтай келе «Бұқар ханымен арадағы елшілік» деген циклдық әңгімелерді береді: «Сол замандағы Инжарай Шәріп [Бұқара –З.Е.] ханы Арқадағы Абылай ханға елші жіберген: -Май қатығын тауып берсін», -деп басталады бұл аңыздар. Шежіреге қарағанда Бұқара хандығы мен қазақтар арасында қызу сауда қатынастары болған. «Май қатығы» деп қазақтар тұзды айтады «халық айныса хан түзейді, май айныса тұз түзейді». Бұқара ханының өтінішіне байланысты үш жүздің баласы қазақтан түйе жидырып, көп тұз тиеп жібереді...» [7,301]. Егер біз Бұқара хандығы мен Қазақ Ордасы арасында Абылай заманында қызу араластық, қарым-қатынас болмағанын ескерсек жоғарыда келтірілген үзінді Әз Тәуке хан заманына қатысты деп кесіп айтуға болады.

XVII ғ. соңы мен XVIII ғ. басына қатысты айтылатын аңыздардың бірсыпырасы Қарақұм кеңесі мен Жеті жарғы туралы. Сыр өңірі қазақтарының аңыздарының негізінде Н.Н. Гродеков «Хан Тәуке собрал на урочище Культобе» [в Сырдарьинской области] семь биев, в числе которых был знаменитый бий Тале Алимбеков и эти бии соединили старинные обычаи ханов Касыма и Ишима [Қасым ханның қасқа жолы, Есім ханның ескі жолы [в новые обычаи, называемые «Жеті жарғы» деп бұл оқиға жөнінде алғаш рет Ресейлік қазақ тарихнамасында баян етті [8,21].

Әз Тәуке заманы жөніндегі қазақ аңыздарын барынша мол жинақтап, ол тарихи мұраны зерттеу еңбекке пайдаланған М. Тынышпаев екені белгілі. Ол Әз

Тәуке ханның тегі туралы «по казахским преданиям калмыки, желая породниться с грозным Джангыр ханом и тем несколько умилоствить его, выдали за него дочь хонтайши, от которого родился Тауке» деп жазады [9,161]. М. Тынышпаев дерегі сан алуан Ресейлік және Орта Азиялық жазбалармен, қазақ шежіресімен дәлелденетінін біз жоғарыда ескерткен болатынбыз.

М. Тынышпаев қазақ қарияларының айтқанына негіздеп Әз Тәуке хан тұсында ірі-ірі ұлыстардың тізгінін ұстаған ел билеушілердің тізімін береді: «В Старшей орде –Толе Алибеков [дулат, отделение жаныс], в Средней – Казыбек [Каз дауысты Казыбек – аргын, каракесек, алим, төртқара, внук брата знаменитого Джалантос батыра Самаркандского] у кыргызов – Кокым би Карашорин, у каракалпаков – Сасык би, у катаган, джайма и др. мелких родов – имя бия неизвестно» [9,161]. Бұл деректі автор Әулиеата уезінің шежіреші қариясы: руы шымыр, руының шежіреші қарияларынан жинағанын ескертеді.

«Күлтөбенің басындағы» кеңестерде қазақтың үш жүзінің атынан сөйлеген Төле, Қазыбек, Әйтеке билер жөніндегі тарихи фольклор деректері бүгінгі күні ғылыми сарапқа түсуде. Оларда көшпелілердің соңғы мемлекеттерінің бірі – Қазақ Ордасының XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғ. бірінші жартысындағы қоғамдық-саяси өмірінде атқарған қызметі тиісті бағасын алуда. Дегенмен ауыз әдебиетінің заңдылықтарына сәйкес үш бидің қызметі кейде тым әстіреленіп, кейде тым ұсақтап кететін де сюжеттер кездесіп қалады. Аңыздарда ірі мемлекет қайраткері болған Тәуке, Қазыбек, Әйтеке сияқты кемеңгерлерді ауыл арасының билері шешетін ұсақ дау-жанжалға кірістіріп қоятын да, олардың аттарын пайдаланып ұсақ рулардың дақпыртын көтергісі келетін де жағдай бар. Мұның бәрі XVII-XVIII ғ. тарихи аңыздарын ғылыми тұрғыдан терең зерделеп, жазба тарихи мұралардағы деректермен салыстыру қажеттілігі бар. Н.Н. Гродеков аңыздардың негізінде «Туле в то время владел Ташкентом, сам он жил в Сарытобе, около Ташкента» дейді. Зерттеуші билерге берген бағасында «знатный» деген сөзді қосады, онысы «текті, даңқты» деген мағынаның аудармасы болуы керек «при Хане Тауке собрались семь биев» жеті жарғыш». В

числе их было три знатных бия, по каждому из каждой орды: из Великой – Туле, из Средней – Казыбек с голосом гуся [звучным], из Малой – Айтеке» [8,26].

Қазақ Ордасының құрамына Әз Тәуке хан заманында қырғыздар мен қарақалпақтардың кіргенін тарихи фольклордың көптеген нұсқаларынан кездестіруге болады. Ш. Уәлиханов «қырғыздар туралы жазбалар» еңбегінде осы тарихи аңыздардың мазмұнына сүйене отырып: «Ал енді Есімнің немересі, Жәңгірдің баласы Тәуке қырғыздардың биі ретінде басқарып отырған [қырғыздардың Тиес деген биі соған бағынған] Бүкіл рудың билеушілері есебінде Тәуке мен Тиестің аты Тәуке-Тиес деп бірге аталыпты» деп баяндайды [10,252].

Әз Тәуке заманы аталатын қазақ тарихының «алтын ғасыры» өзінің маңызды бейнесімен аңыздар мен толғау жырлар арқылы танымал. Қазақ халқының мемлекет есебінде, этнос есебінде өмір сүруіне тікелей ықпал еткен уақыт деп осы кезеңді айтуға болады. Ел өміріне, болашағына қатысты маңызды құжаттар мен шешімдер осы тарихи кезеңде қабылдануы осы тұжырымның айғағы.

Әдебиеттер:

1. Байболұлы Қ. Есім хан туралы жыр.//ОҒК.к 513. Қазанғап Байболұлы. Төле би тарихы. Егеменді Қазақстан.№1.7.09.1999.
2. Құдайбердиев Ш. Түрік, қырғыз һәм хандар шежіресі. –Орынбор, 1911. –82 б.
3. Халид Қ. Тауарих хамса. – Алматы, 1993. – 304 б.
4. Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. – Л., 1932 .
5. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. – Алма-Аты, 1961. –740 с.
6. Левшин А.И. Описание киргиз казачьих и киргиз–кайсацких орд и степей. ч. 2. – СПб, 1832. –333 с.
7. Көпеев М.Ж. Қолжазба. ОҒКҚ.

8. Гродеков Н.Н. Киргизы и кара-киргизы Сыр-Дарьинской области. т. I. Юридический быт. –Ташкент, 1898. – 320 с.
9. Тынышпаев М. История казахского народа. – Алматы, 1993. – 224 с.
10. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы, 1985. –560 б.
11. XV-XVII ғғ. қазақ поэзиясы. – Алма-Ата,1982. –240 б.

Печенюк І. С.,

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри,
Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського
(м. Київ, Україна)*

<https://orcid.org/0000-0001-5790-130X>

Новікова В. Г.,

*старший науковий співробітник науково-дослідного центру воєнної історії,
Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського
(м. Київ, Україна)*

<https://orcid.org/0000-0002-6876-9508>

СУТНІСТЬ І ЗМІСТ СУЧАСНИХ СВІТОВИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Анотація

У статті розкрито поняття “інтеграція”, його значення і типи, роль, сутність і зміст інтеграційних процесів у системі міжнародних відносин, а також визначено суб’єкти їх функціонування та взаємодії. Встановлено, що колискою світової інтеграції є Західна Європа, адже саме тут інтеграційні процеси досягли найбільшої інтенсивності після закінчення Другої світової війни, а Євросоюз став яскравим прикладом і зразком для багатьох інших регіональних організацій світу. З’ясовано, що тільки у повоєнний період інтеграційні процеси почали наповнюватися глибоким змістом і стали визначальними для глобального світового розвитку, охопили всі сфери людської діяльності і регіони планети: створюються нові об’єднання держав, існуючі організації (Організація Об’єднаних Націй, Організація з безпеки і співробітництва в Європі, Організація Північноатлантичного договору, Північноамериканська асоціація вільної торгівлі, Європейська асоціація вільної торгівлі, Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво) розширюються за рахунок своїх сусідів, деякі міждержавні утворення (Рада економічної взаємодопомоги, Організація Варшавського договору) розпадаються, не витримавши перевірки часом, і тільки незначна кількість інтеграційних об’єднань демонструє позитивну динаміку розвитку. Світова цивілізація тільки наближається до усвідомлення необхідності об’єднання зусиль на шляху створення такого світоустрою, який би забезпечував гармонійний розвиток всього людства.

Abstract

The article reveals the concept of “integration”, its meaning and types, the role, essence and content of integration processes in the system of international relations, as well as there are define the subjects of their functioning and interaction. It has been established that the cradle of world integration is Western Europe, because it is here that the integration processes reached the greatest intensity after the end of the World War II, and the European Union has become a bright example and model for many other regional organizations of the world. It was found that only in the post-war period integration processes began to be filled with deep meaning and became decisive for global world development,

covered all spheres of human activity and regions of the planet: new associations of states are created, existing organizations (United Nations, Organization for Security and Cooperation in Europe, North Atlantic Treaty Organization, North American Free Trade Association, European Free Trade Association, Asia-Pacific Economic Cooperation) expand at the expense of their neighbors, some interstate entities (Council for Mutual Economic Assistance, Warsaw Pact Organization) disintegrate, not withstanding the test of time, and only a small number of integration associations demonstrate positive development dynamics. World civilization is only approaching the realization of the need to combine efforts towards the creation of the such world order that would ensure the harmonious development of all humanity.

Ключові слова: інтеграція, інтеграційні процеси, інтеграційні механізми, міжнародна інтеграція, міждержавні відносини, соціальна спільнота, соціальна система.

Keywords: integration, integration processes, integration mechanisms, international integration, interstate relations, social community, social system.

Упродовж багатьох століть людство йшло до усвідомлення необхідності мирного співіснування між народами та поглиблення співпраці між етносами, націями, державами, регіонами. Перш ніж процеси міжнародної інтеграції набули глобального масштабу, довелося пережити віхи постійної ворожнечі, загарбницьких воєн і збройних конфліктів, які неодноразово ставили світ на межу виживання.

Інтеграційні процеси кардинально змінюють геополітичне положення окремих країн і цілих регіонів, набувають нових форм. Основними організаційними формами інтеграції стають міжнародні організації та союзи, що функціонують у складній, багаторівневій системі міжнародних зв'язків у глобальному, регіональному масштабі чи на рівні двосторонніх відносин. Метою такої взаємодії визначено створення сприятливих умов для функціонування і розвитку суб'єктів взаємодії (суб'єктів міжнародних відносин). Суб'єктами міжнародних відносин є: національні держави; міжнародні урядові і неурядові (недержавні) організації; транснаціональні корпорації; релігійні об'єднання; суспільно-політичні рухи. Найважливішою універсальною організацією є Організація Об'єднаних Націй, покликана сприяти стабілізації міжнародних відносин, врегулюванню конфліктів і послабленню конфронтації між державами. Найяскравішим прикладом поширення інтеграційних процесів є Європейський Союз. Західну Європу вважають колыскою світової інтеграції, адже тут інтеграційні процеси досягли найбільшої інтенсивності у повоєнний період, а Євросоюз став зразком для багатьох інших регіональних організацій світу. Серед міждержавних регіональних об'єднань, що відіграють важливу роль у світовій політиці, крім Євросоюзу, варто виокремити Африканський Союз, Асоціацію країн Південно-Східної Азії (АСЕАН), Співдружність незалежних держав (СНД), Лігу арабських держав та ін. Більшість науковців з вивчення інтеграційних процесів в усьому світі у своїх працях аналізують їх саме з точки зору розвитку європейської інтеграції, яка стала своєрідним еталоном.

Достеменно відомо, що інтеграційні процеси виникли на більш ранніх етапах розвитку міжнародних відносин, а міжнародні організації, як форма інтеграції – наприкінці XIX – на початку XX ст. Тільки після закінчення Другої світової війни інтеграційні процеси почали наповнюватися глибоким змістом і стали визначальними для глобального світового розвитку (Організація Об'єднаних Націй, Організація з безпеки і співробітництва в Європі, Організація Північноатлантичного договору (НАТО), Організація Варшавського договору, Рада економічної взаємодопомоги та ін.).

Розгляд інтеграції як явища міжнародних відносин передбачає з'ясування її категорійної сутності, загальних положень сучасних теоретичних засад інтеграційної політики, аналіз її форм

та особливостей у різних сферах, насамперед політичних та економічних відносин між країнами і народами.

Вперше термін “інтеграція” застосовано у 1930-х роках [13, с.11]. *Інтеграція* (від лат. *integratio* – відновлення, поновлення, від *integer* – цілий) – 1) поняття теорії систем, що означає стан пов’язаності окремих диференційованих частин і функцій системи, організму в ціле, а також процес, який веде до такого стану [1, с.452]; 2) напрямок процесу розвитку, пов’язаний з об’єднанням в єдине ціле раніше розрізнених частин і елементів [11, с.215]; 3) об’єднання будь-яких елементів в одне ціле, а також поєднання та координація дій різних частин цілісної системи; процес взаємозближення і взаємодії окремих структур [10]. Тлумачний словник Оксфордського університету розглядає інтеграцію як “акт чи процес поєднання двох чи більше частин таким чином, щоб вони функціонували разом” [15, с.675]. Згідно з європейським підходом, інтеграцію визначають як “процес, за посередництвом якого окремі держави передають частину своїх суверенних прав на користь створюваної і єдиної для них усіх інституціональної структури для того, щоб забезпечити врахування і реалізацію їх спільних інтересів” [14 с.255]. Виникнення нової спільності, цілісного утворення із впорядкованими, органічними відносинами між елементами вважають головним змістом інтеграції.

Інтеграційні процеси відбуваються як у межах уже усталеної системи, що призводить до підвищення рівня її цілісності й організованості, так і під час виникнення нової системи з раніше непов’язаних елементів. Окремі частини інтегрованого цілого можуть мати різний ступінь автономії. Під час інтеграційних процесів збільшується обсяг та інтенсивність взаємозв’язків і взаємодій між складовими її системи, зокрема надбудовуються нові рівні управління. Результатом інтеграції є певний ступінь інтегрованості – стан упорядкованого функціонування частин цілого [11, с.215].

Термін “інтеграція” для характеристики міжнародних відносин застосовується із середини 1950-х років. Інтеграція є надзвичайно складним механізмом, ефективне функціонування якого забезпечують узгоджені дії усіх його елементів. Успішний розвиток інтеграції, її еволюція можливі лише внаслідок постійного вдосконалення інтеграційного механізму, поглиблення процесу співпраці та переходу його на наднаціональний рівень. Головною ознакою інтеграційних процесів є формування цілісності у взаєминах учасників, адже тільки участь держави у будь-якій підсистемі міждержавних відносин не завжди вказує на її інтеграцію.

Поняття “інтеграція” як одне з найважливіших у теорії систем і загальній теорії самоорганізації означає, з одного боку, стан пов’язаності частин і функцій систем (груп, організацій, держав) в ціле, а з іншого – процес, який веде до такого стану. Завдяки взаємозв’язку і взаємодії елементів (частин) ціле набуває інтегративних властивостей, яких не мають окремі елементи. Пояснення сутності інтеграції дає філософське розуміння діалектики частини і цілого: взаємодія частин приводить до появи цілого, яке, у свою чергу, впливає на частини й елементи, забезпечуючи певну їх єдність. У межах системного підходу доведено, що ціле не зводиться до суми частин, а на підставі інтегративних характеристик цілого можна пояснити інші ознаки, наприклад, виникнення нових структурних рівнів цілого, появу ієрархічних систем організації, в яких виникають автономні частини, хоча і підпорядковані закономірностям розвитку цілого, але такі, що відносно самостійно функціонують, прискорюючи загальний процес розвитку.

Ще у німецькій класичній філософії запропоновано розрізнення механічного, неорганічного і дійсно органічного цілого. Найскладнішим є органічне ціле як форма зв’язку об’єктів, в якій утворена ними цілісність реалізує свою здатність до саморозвитку. Взаємозалежність частин постає не як лінійний причинний ряд, а як своєрідне замкнуте коло, де кожен елемент зв’язку є умовою іншого і зумовлений ним.

З точки зору аналізу інтеграційних процесів плідною є ідея самоорганізації соціальних систем. Як самоорганізацію розуміють процеси виникнення макроскопічних упорядкованих структур у складних нелінійних динамічних системах, до яких належать міжнародні системи і суспільство, що перебувають у станах, далеких від рівноваги. У критичних точках (точках біфуркації) поведінка системи стає нестійкою і навіть від незначних впливів (флуктуацій) може

якісно змінити свій стан. Цей період часто характеризують як появу порядку з хаосу, а еволюцію саморозвитку системи – як рух від хаосу до порядку і навпаки. Саме так розглядають саморозвиток інтеграційних об'єднань у сучасній постнеокласичній науці, зокрема синергетиці [6, с.114].

Протилежним інтеграції є поняття “дезінтеграції”, яким позначають розпад, роз'єднання цілого на частини. Інтеграційні і дезінтеграційні процеси як у неорганічній, так і в органічній природі взаємопов'язані. Розпад цілого через певний проміжок часу приводить до поєднання елементів у нові структури.

Більш поглиблене розуміння феномена інтеграції пов'язане зі з'ясуванням особливостей соціальної інтеграції – наявності впорядкованих відносин між індивідами, групами, організаціями, державами та ін. [11, с.215]. **Соціальна інтеграція** – сукупність процесів, на основі яких поєднуються різноманітні взаємодіючі елементи в соціальну спільність, цілісність, систему, а також форми підтримки соціальними групами певної стійкості та рівноваги суспільних відносин; здатність соціальної системи або її частин до опору загрозливим чинникам, самозбереження в умовах внутрішніх і зовнішніх напружень, труднощів, суперечностей.

Поняття “соціальної інтеграції” застосовують як для визначення сукупності соціальних процесів, завдяки яким поєднуються в ціле раніше розрізнені частини й елементи, так і для характеристики здатності соціальної системи або її частин до самозбереження в умовах впливу руйнівних чинників. За допомогою цього поняття характеризують суспільство як систему.

Інтеграція є відносною але певний її ступінь – це необхідна умова існування і функціонування соціальної спільноти, її відсутність неминуче призводить до розпаду соціальної системи.

Увага до соціальної інтеграції в контексті розгляду проблем міжнародної інтеграції важлива як з історичного погляду (проблеми інтеграції спочатку досліджували в соціології), так і з погляду збереження стабільності в державі, що інтегрується (наприклад, в Євросоюзі), та формування громадянського суспільства.

Проблеми соціальної інтеграції в західній політології та соціології досліджуються уже давно, зокрема праці О. Конта, Е. Дюркгейма, Т. Парсонса. Французький філософ і соціолог Е. Дюркгейм (1858–1917) започаткував ідею класифікації типів інтеграції з огляду на значення та особливості суспільної солідарності. Учений виокремив два типи інтеграції: механічну, яка на його думку, домінувала в архаїчному суспільстві, та органічну – притаманну сучасному суспільству, засновану на розподілі праці [6, с.114-115].

У сучасній науці виокремлюють близькі до названих, але змістовно більш насичені типи інтеграції: *функціональний*, зумовлений розподілом праці, і *культурно-історичний*, який виражає узгодженість між культурними стандартами, нормами і зразками поведінки. Обидва типи інтеграції відіграють важливу роль в узгодженні життєдіяльності суспільства і можуть бути використані в ході дослідження міжнародної співпраці держав та інтеграційних процесів.

Міжнародну інтеграцію розуміють як найвищий ступінь інтернаціоналізації, коли зростаюча економічна взаємозалежність двох чи кількох країн зумовлює зближення її господарських механізмів і переходить в об'єднання національних ринків товарів, послуг, капіталів і робочої сили, запровадження нових систем транспорту та зв'язку, і формування цілісного ринкового простору з єдиною валютно-фінансовою та правовою системою і тісною координацією внутрішньо- та зовнішньоекономічної політики відповідних держав. Цей процес набуває форми міждержавних угод і регулюється міждержавними органами, що в результаті може призвести до уніфікації політичних систем держав, координації зовнішньополітичної й оборонної діяльності, завершившись політичною інтеграцією (створенням міжнародного об'єднання, союзу та ін.). Політична мета інтеграційних процесів полягала у зниженні напруги в міжнародних відносинах завдяки розширенню торгівлі, посиленню взаємозалежності та поглибленню державних і суспільних контактів між країнами [6, с.115; 10].

Міжнародна інтеграція є багатоаспектною та багаторівневою структурою. Цей термін застосовують для позначення певного стану або інституціональної форми об'єднання; позначення певного процесу, що веде до тіснішої взаємодії держав і народів; характеристики залучення будь-якого нового суб'єкта до інтеграційного процесу (входження до складу інтеграційного об'єднання), що зумовлений політичною волею й підтримкою з боку населення у країнах, що інтегруються; географічною близькістю, наявністю у більшості випадків спільних кордонів і сталих економічних зв'язків, які історично склалися; спільністю економічних та ін. проблем у сферах економічного розвитку, фінансування, регулювання економіки, політичного співробітництва тощо [10].

Політична інтеграція – це сукупність політичних процесів, спрямованих на консолідацію, злиття суспільних, політичних, військових, економічних структур або етносів у межах однієї держави чи кількох держав для протидії деструктивним внутрішнім і зовнішнім чинникам [8, с.144-145]. Інакше кажучи, політична інтеграція між державами приводить до формування певного цілісного комплексу на рівні політичних систем. Однією з форм політичного прояву інтеграційних процесів є військово-політична інтеграція, внаслідок якої об'єднуються військові та політичні структури держав-учасниць. У сучасних умовах політична інтеграція передбачає наявність достатньо високого рівня відносин між політичними одиницями, готовність делегувати частину свого суверенітету наднаціональним органам, зростання усвідомлення спільності потреб, інтересів, цінностей, наявність тенденцій до зближення, об'єднання різних елементів політичних відносин і зв'язків.

Найбільшу увагу в науковій літературі приділяють **економічній інтеграції** – об'єктивному процесу економічної взаємодії кількох країн, зближенню, взаємопереплетенню і взаємодоповненню їх національних економік, веденню узгодженої економічної політики, яка поєднує господарські механізми. Економічна інтеграція відбувається на регіональній основі, зумовлена взаємними інтересами, спрямована на створення єдиного господарського механізму, набуває форми міжнародних, регіональних і субрегіональних економічних об'єднань, заснованих на принципах преференційної, вільної торгівлі, спільних ринків, митних і валютних союзів, забезпечена проведенням узгодженої міждержавної політики [6, с.115-116].

На нашу думку, розкриваючи економічну інтеграцію, доцільно розглянути безпосередньо і її воєнно-економічну складову. Під **воєнно-економічною інтеграцією** розуміють процес взаємодії та зближення національних воєнних економік на базі поглиблення міжнародного розподілу праці. Вона здійснюється в інтересах удосконалення воєнного потенціалу держав і їх союзів відповідно до воєнно-політичної стратегії та воєнних доктрин. Виступає відображенням об'єктивних потреб економічного розвитку й одночасно є здійсненням коаліційної воєнної політики. Рівень воєнно-економічної інтеграції визначається станом економічних, політичних і військових зв'язків між державами (союзами держав). У процесі цієї інтеграції формується система взаємовідносин між країнами, що охоплюють скоординоване використання воєнно-економічних ресурсів, матеріальних і фінансових засобів, спільне розроблення та виробництво озброєння, будівництво загальної військової інфраструктури, створюється економічно-правовий механізм реалізації гарантій інтересів окремих держав, груп країн, які беруть участь у ній в рамках того чи іншого союзу [2, с.386].

Особливістю розвитку економічної інтеграції на сучасному етапі є формування трьох світових економічних центрів – Європи (з домінуючою роллю Євросоюзу), Північної Америки (на чолі зі США) та Азійсько-Тихоокеанського регіону (з провідною позицією США, Китаю і Японії).

Процеси економічної інтеграції розвиваються динамічно і значною мірою визначають логіку сучасного світового процесу. Це зумовлено економічним розвитком країн і регіонів світу в умовах нерівномірного розподілу ресурсів, закономірностями науково-технічного прогресу, тенденціями демографічного розвитку, наявністю та необхідністю вирішення глобальних проблем (енергетичної, продовольчої, економічної, охорони навколишнього середовища, використання світового океану та космосу, економічного зростання та народонаселення,

економічної безпеки, роззброєння), різким скороченням відстаней завдяки розвитку транспортно-комунікаційних мереж, ринковою уніфікацією економічного розвитку [7, с.321-322].

Нині визначилися своєрідні цивілізаційні “центри тяжіння”, сформовані навколо джерел економічного зростання: Північноамериканської асоціації вільної торгівлі (НАФТА, з 2018 р. – USMCA.), Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС), Євросоюзу.

Розвитку теорії економічної інтеграції присвятив свою наукову діяльність американський економіст угорського походження Б. Балашша (1928–1991), головним науковим здобутком якого є створення чіткої концепції етапів економічної інтеграції. На думку дослідника, для аналізу проблем економічної інтеграції використовують концепцію, в якій визначено такі *етапи інтеграційних процесів*:

зона вільної торгівлі з відміною митних бар’єрів у взаємній торгівлі;

митний союз зі встановленням єдиних митних тарифів у торгівлі з іншими країнами;

спільний ринок з ліквідованими бар’єрами між країнами не тільки для взаємної торгівлі, а й для переміщення робочої сили і капіталів;

економічний союз, якому властиві єдина економічна політика, спільна валюта та збільшення повноважень органів наднаціонального регулювання [6, с.116].

Проаналізувавши існування інтеграційних об’єднань в яких діє зона вільної торгівлі, спостерігається позитивна динаміка розвитку цих організацій: Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ), яку поступово поглинає Євросоюз, АСЕАН, НАФТА (USMCA).

Європейський Союз послідовно пройшов усі етапи економічної інтеграції та розпочав формування політичного союзу, інші сучасні інтеграційні організації донині не реалізували проєктів спільного ринку і тим більше економічного і валютного союзу. Отже, потенціал поглиблення інтеграційних процесів в усьому світі не вичерпаний.

На етапі митного союзу перебували країни Європейського економічного співробітництва в перше десятиліття утворення організації (1958–1968). Близьким до митного союзу є латиноамериканське інтеграційне об’єднання Південноамериканський спільний ринок. Митний союз було утворено між Литвою, Латвією та Естонією напередодні їх вступу в НАТО і Євросоюз, а також між Росією і Білоруссю.

Теоретичне обґрунтування інтеграційних процесів на Європейському континенті пов’язане з науковими школами федералізму, функціоналізму, неофункціоналізму. Суперечливим для представників цих шкіл є різне ставлення до ролі й місця політичної інтеграції в об’єднувальних процесах.

Сутність традиційної *федералістської моделі європейської інтеграції* полягала в ідеї об’єднання Європи на основі федеративного принципу, який передбачав підпорядкування національних і регіональних органів управління спільним наднаціональним структурам. Вважаючи єдину Європу основною та кінцевою метою своєї діяльності, європейські федералісти наголошували на історичній і культурній єдності народів, які проживали на континенті, необхідності забезпечення миру й демократії, а також необхідності вирішення політичних, економічних, соціальних та інших проблем, що виходили за межі компетенції національної держави. Найяскравішими представниками федералізму є А. Етционі, А. Спінеллі, К. Фрідріх, П. Тейлор, Д. де Ружмон [6, с.117].

Основним недоліком концепції *класичного федералізму* можна вважати те, що в його основу закладено хибну тезу про можливість інституційно-конституційного оформлення об’єднання держав в обмежений проміжок часу. Кінцеву мету федералістської теорії – утворення федерації чи конфедерації європейських держав – одночасно проголошували як необхідну умову для початку інтеграційного процесу. Вважаючи наднаціональні структури основним стимулюючим фактором в інтеграції країн, подібним до того, який державна влада застосовує для інтеграції внутрішніх національних регіонів, прихильники федералізму робили

висновок про необхідність утворення такої стимулюючої інтеграції елемента на міжнародному рівні саме на початковому етапі інтеграції.

Спроби практичної реалізації основних положень класичного федералізму в Західній Європі в 1950–1960-ті роки виявилися нездійсненими. Провал проєктів Європейських оборонного і політичного співтовариств у 1954 році, проєктів Фуше в 1960 і 1962 роках продемонстрували передчасність політичної інтеграції та невідповідність більшості частини суспільства й окремих фракцій політичної еліти до сприйняття наднаціональних структур. На початку європейського інтеграційного будівництва безумовну перевагу надано функціональному методу.

Засновником *функціоналізму* вважають англійського політолога Д. Мітрані (1888–1975). Учений і його послідовники наголошували на необхідності розвитку економічної, соціальної, науково-технічної інтеграції, вважаючи політичну інтеграцію другорядною. Аналізуючи та моделюючи систему міжнародних відносин, Д. Мітрані пропонував оперувати не поняттями, що визначають рівень розподілу (держава, конфедерація, федерація), а менш глобальними елементами, які визначають потреби окремої людини.

На думку Д. Мітрані, спочатку співробітництво і взаємодію варто розвивати щодо соціально-економічних питань, вирішення яких актуальне для всіх держав, тому може бути об'єднуючим елементом. Таке функціональне співробітництво, наприклад, у галузях промисловості та сільського господарства, транспорту, охорони здоров'я, енергетики виключало необхідність попереднього розроблення певної конституційної моделі чи будь-якого ідеологічного підґрунтя. Ініціатива мала виходити в кожному конкретному випадку від індивідумів, приватних груп чи урядів, які б визначали форму співробітництва. Ще задовго до Ж. Моне, Р. Шумана та К. Аденауера Д. Мітрані пропонував створити мережу міжнародних агенцій, які глибоко проникнуть в економіку Німеччини, щоб запобігти усім можливим формам агресії з її боку [6, с.118].

Функціоналізм став теоретичною основою для розвитку *неофункціональної* концепції інтеграції, яка активно розвивалася в 1950-ті роки у неофункціоналізмі, який розвинувся на основі теоретичних напрацювань функціоналізму, було використано деякі риси федералізму. Його представники (Е. Хаас, Ф. Шміттер, Л. Ліндберг) надавали перевагу економічній інтеграції, але при цьому визнавали необхідність політичної інтеграції для координації дій. В аналізі політичної інтеграції неофункціоналісти схиляються до регіонального, а не глобального співробітництва.

Звичайно, теоретичне осмислення інтеграційних процесів не обмежується названими науковими школами. Історія європейської інтеграції показує, що на початку інтеграційного будівництва безумовна перевага належала функціональному методу, проте на сучасному етапі розвитку Євросоюзу набуває федеративних рис.

Для пояснення сучасних європейських інтеграційних моделей використовують такі “рамкові формули”: “Європа різних швидкостей”, “Європа зі змінною геометрією”, “Європа із ядром та периферією”, “Європа регіонів”, “Європа громадян”. За кожною з цих формул вбачається самостійний інтеграційний проєкт, покликаний насамперед зняти основні суперечності, що постали перед Євросоюзом у ході нового розширення [9, с.97].

На нашу думку, існують такі причини поширення сучасних інтеграційних процесів:

загальні – пов'язані з основними тенденціями світової політики та особливостями сучасних міжнародних відносин. Глобалізація набуває універсальності, відображає посилення взаємозалежності країн у вирішенні спільних і національних завдань: забезпеченні стабільного розвитку суспільства при достатньо високому рівні добробуту населення, раціональному використанні природних ресурсів, вирішенні екологічних проблем, протидії глобальним загрозам та викликам, реалізації спільних програм інформаційного і торгового обміну, забезпеченні безпеки та стабільності, боротьбі з міжнародним тероризмом тощо;

особливі – регіональні завдання, які різняться через особливості історичного розвитку, географічного розташування та соціально-культурного досвіду, їх вирішення об'єктивно зумовлює посилення взаємодії держав і народів, координацію дій урядів і міжнародних організацій, внаслідок чого поглиблюються інтеграційні процеси на регіональному рівні [6, с.119].

Важливою умовою будь-якого інтеграційного утворення є визначення державно-правової форми об'єднання. Теоретично можливі такі форми об'єднання: унітарна держава, федерація, конфедерація та міжнародна міжурядова організація. У практичній політиці вибір зменшується здебільшого до двох форм багатосторонньої співпраці держав – федеративного устрою або міжнародної міжурядової організації. Визначення правової форми утворення дає змогу з'ясувати головне питання політичної системи інтеграційного об'єднання – влади і суверенітету кожної країни-члена, а також визначити економічну основу об'єднання (ринкова економіка, ринкова економіка з державним управлінням тощо).

Інтеграція до будь-якого міжнародного об'єднання передбачає необхідність застосування – політичних, економічних, правових, соціокультурних та інших заходів.

З огляду на особливості розвитку сучасних міжнародних відносин змодельовано власну класифікацію інтеграційних процесів за такими критеріями:

предмет інтеграції – політична, економічна, соціальна, культурна. З існуючих інтеграційних утворень тільки Євросоюз розвиває тісне співробітництво за всіма переліченими напрямками, інші організації обмежуються співпрацею, як правило, тільки в економічній сфері. Розвиток інтеграційних процесів в інших галузях, насамперед політичної інтеграції, відбувається повільніше і складніше;

географічний принцип – глобальна, регіональна, субрегіональна інтеграція;

зміст – просторова (високий ступінь автономності держав-членів у проведенні політики), глибока (посилення інтеграційних процесів серед учасників та їх взаємозалежність), негативна (лібералізація торговельно-економічного співробітництва, зниження та ліквідація дискримінаційних бар'єрів), позитивна (узгодження і взаємопов'язаність різних аспектів національної макроекономічної політики, уніфікація політичної, правової, податкової, фінансової систем, підняття співробітництва на вищий якісний рівень);

метод реалізації інтеграційних процесів – інституціональний (інтеграція розпочинається, розвивається і поглиблюється адміністративними заходами й акціями); функціональний (грунтується на принципах лібералізації економіки та зовнішньої торгівлі, що забезпечує вільний обмін товарами між країнами у великому ринковому просторі);

місце національних держав в інтеграційних процесах – неформальна інтеграція (розвиток форм економічної взаємодії і взаємопроникнення, які не потрібно санкціонувати спеціальними політичними рішеннями), формальна інтеграція (сфера діяльності інститутів, які є продуктом співробітництва національних еліт);

спрямованість інтеграційних процесів – інтеграція “вшир” (об'єднання держав-учасниць поповнюється іншими країнами, збільшуючи чисельність і потенціал), інтеграція “вглиб” (посилення взаємозалежності між членами об'єднання, інституційного реформування організації для оптимізації її діяльності, збільшення повноважень наднаціональних органів, подальше узгодження правових норм). Події в Євросоюзі демонструють, що обидва процеси можуть відбуватися паралельно і доповнювати один одного;

умови участі у членстві – відкриті організації, до яких може вступити будь-яка країна, що поділяє принципи і статут, та закриті, членство в яких зумовлене певними умовами і застереженнями [3, с.8-9].

Інтеграція є не лише складним, а й суперечливим явищем. Це пояснюється не тільки її протидією дезінтеграційним процесам, а й тим, що держави, залучаючись до інтеграції, мають частково делегувати свої окремі повноваження наднаціональним структурам, брати на себе додаткові зобов'язання щодо виконання міжнародних договорів, координації дій тощо, долати

перешкоди, спричинені різним рівнем розвитку економіки і політичної сфери в окремих країнах, залучених до інтеграційних процесів, і при цьому зберегти культурно-національну ідентифікацію суб'єктів інтеграції.

Цивілізаційний підхід до аналізу міжнародних відносин та інтеграційних процесів у світі запропонував відомий американський політолог С. Хантінгтон. Учений визначає цивілізації як соціокультурні спільноти найвищого рангу і найширший рівень культурної ідентичності людей. Для кожної цивілізації характерні певні об'єктивні ознаки: спільність історії, релігії, мови, звичаїв, особливості функціонування соціальних інститутів, а також суб'єктивна самоідентифікація людини. На думку С. Хантінгтона, існують вісім цивілізацій: західно-християнська, православно-християнська, ісламська, конфуціанська, латиноамериканська, індуїстська, японська й африканська [12, с.25-26]. Учений вважає, що цивілізаційний чинник у міжнародних відносинах постійно посилюватиметься. З його точки зору, вплив цивілізаційного чинника на світову політику після закінчення “холодної війни” вбачається і в появі синдрому “братерських країн”, який полягає в орієнтації у взаємовідносинах уже не на спільності ідеології і політичної системи держав, а на їх цивілізаційну близькість. Саме тому доцільно групувати країни не на підставі їх політичних та економічних систем, а за культурними і цивілізаційними критеріями. Учений вважає, що інтеграційні процеси в галузі політики, економіки і безпеки розвиватимуться швидше за все всередині цивілізацій, а не між ними.

Водночас переоцінювати значення цивілізаційного чинника в розвитку інтеграційних процесів не варто. Країнам Африки, Азії, Латинської Америки (за деякими винятками) не вдається налагодити ефективної взаємодії і співробітництва, а різноманітні конфлікти, війни, збройні сутички є звичним явищем в їх середовищі. Так, зокрема спроби створення арабського спільного ринку навіть не сприймаються всерйоз, оскільки більшість арабських країн не надають значення розвитку взаємних економічних зв'язків, за винятком співробітництва у межах Організації країн-експортерів нафти (ОПЕК).

Інтеграція є багатогранним явищем, яке стосується всіх сторін життєдіяльності суспільства і політики, економіки, військового будівництва, науки, соціальних аспектів, культури тощо. Розвиток інтеграційних проєктів у будь-якій галузі зазвичай стимулює інтеграційні процеси в інших сферах. Так, створена в 1967 році АСЕАН на початку своєї діяльності головними завданнями мала вирішення політичних проблем камбоджійського врегулювання та протидію соціалістичному В'єтнаму, який, за словами Г. Кіссінджера, наводив на неї жах [4, с.754]. До останнього часу АСЕАН не мала значних успіхів у розвитку взаємних економічних зв'язків, нині ж це одне з найдинамічніших інтеграційних угруповань, у межах якого економічне співробітництво розвивається високими темпами. Успіх НАФТА зумовлений тривалим зближенням культур Мексики, Канади і США. В Європі на початковому етапі розвитку об'єднавчих процесів (до середини 1950-х років) домінуючою була військово-політична інтеграція.

Важливими чинниками ефективності інтеграційного розвитку міжнародних організацій є поетапність, зваженість, ретельність, висока відповідальність під час реалізації тактичних і стратегічних цілей об'єднання.

Рух до об'єднаної Європи міг бути лише поетапним – від простих, секторальних форм регіональної інтеграції до складніших і широкомасштабних: від митного союзу і спільного ринку товарів – до єдиного внутрішнього ринку з вільним рухом товарів, послуг, капіталу, осіб, потім – до економічного і валютного союзу, запровадження єдиної європейської валюти, лише на завершальному етапі – до політичного союзу. На різних етапах розвитку інтеграції успіх залежав від ретельності розроблення програми конкретних практичних дій, яка включала чіткий календар розвитку інтеграційних процесів. Відповідно до стратегії Моне-Шумана держави мають не одномоментно цілковито відмовитися від суверенітету, а лише відкинути догму його неподільності, погодитися передати частку свого суверенітету на користь наднаціонального співтовариства у визначених сферах [5, с.406-407]. Так, Ж.Моне заявляв: “Я завжди підтримував точку зору, що політичний союз у Європі має формуватися, як і економічна

інтеграція, крок за кроком. Одного дня цей процес приведе нас до Європейської федерації”. Реально оцінюючи перепони на шляху глобального та форсованого переходу до європейської федерації, Ж. Моне пропонував:

застосувати метод поступового інтеграційного будівництва для вирішення спочатку найпростіших завдань, що не викликають зауважень у жодній державі-члена, щоб створити у процесі співробітництва передумови для вирішення складніших завдань, які спочатку здавалися невіршуваними;

розвивати процес інтеграції знизу доверху – від економіки до політики, а не навпаки;
розпочати зі зближення Німеччини і Франції для подальшого об’єднання Європи.

Важливим чинником ефективного розвитку світових інтеграційних процесів є **принцип добровільності**, проте в радянській літературі зазначено, що інтеграція суспільства або окремих держав може бути примусовою. З історії відомо про розпад таких об’єднань, зокрема Організації Варшавського договору та Ради економічної взаємодопомоги.

Розвитку інтеграційних процесів у сучасному світі сприяють подібність економічного і політичного ладу країн, що об’єднуються, та високий рівень їх соціально-економічного розвитку.

Численні спроби створення інтеграційних об’єднань країнами, які розвиваються, на цей час залишилися безрезультатними. Зростання кількості міждержавних утворень в Африці, Латинській Америці, Азії не забезпечує якісних змін, оскільки їх діяльність наповнена декларативними заявами, а не реальними справами.

Закономірністю розвитку інтеграційних процесів є наявність демократичного суспільного ладу й ефективного функціонування ринкової економіки.

Інакше розвиваються події, коли до інтеграційних об’єднань розвинутих країн залучаються країни з низьким рівнем розвитку. Після структурної перебудови економіки за допомогою заможніших партнерів та реформування політичної системи, ці країни через незначний час стають повноправними членами таких організацій. Прикладами подібного розвитку подій є вступ Ірландії, Португалії, Греції до складу Євросоюзу, Мексики – до складу НАФТА, що позитивно позначилося на їх соціально-економічному розвитку. З одного боку, національний розвиток окремих країн набуває гарантій поступального руху вперед, а з іншого – економічна і воєнно-політична поведінка цих країн стають прогнозованими і визначаються умовами їх вступу до сильніших і прогресивніших організацій. Саме так можна пояснити подальше розширення НАТО та Євросоюзу, активність США у формуванні АТЕС і НАФТА.

Підсумовуючи вищезазначене зазначимо, що інтеграція стала справжнім феноменом світової політики на рубежі другого і третього тисячоліть. Інтеграційні процеси охопили всі регіони планети: створюються нові об’єднання держав, існуючі організації розширюються за рахунок своїх сусідів, деякі міждержавні утворення розпадаються, не витримавши перевірки часом. Тільки незначна кількість інтеграційних об’єднань демонструє позитивну динаміку розвитку. Отже, світова цивілізація тільки наближається до усвідомлення необхідності об’єднання зусиль на шляху створення такого світоустрою, який би забезпечував гармонійний розвиток всього людства.

Список літератури

1. Большой энциклопедический словарь. 2-е изд. перераб. и доп. Москва : Большая Российская энциклопедия, 1998. 1456 с.
2. Военный энциклопедический словарь. Москва : Эксмо, 2007. 1024 с.
3. Деменко О. Ф. Євroatлантична інтеграція України (політологічний аналіз) : Автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2004. – 20 с.
4. Киссинджер Г. Дипломатия / [пер. с англ.]. Москва : Ладомир, 1997. 848 с.
5. Копійка В. В. Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу :

монографія. Київ : ВПЦ Київський університет, 2002. 253 с.

6. Міжнародні відносини та зовнішня політика України : підручник / [Ю. В. Пунда, І. П. Козинець, В. С. Клименко та ін.]. Київ : НУОУ, 2020. 328 с.

7. Основи ринкової економіки / В. М. Петюх, А. В. Коровський, М. О. Ліфінцев та ін.; за ред. В. М. Петюха. Київ : Урожай, 1995. 400 с.

8. Політологічний енциклопедичний словник : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів. Київ : Генеза, 1997. 400 с.

9. Рудяков П. Сучасні європейські інтеграційні проекти: мотиви, моделі, ризики, регіональний та глобальний контекст // Політична думка. 2002. № 2–3. С. 91-107.

10. Трегобчук В. М.. Інтеграція // Енциклопедія сучасної України : [електрон. версія]/ ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.. Київ : Ін-т енциклопед. дослід. НАН України, 2011. Т. 11. URL : <https://esu.com.ua/article-12384>

11. Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. 2-е изд. Москва : Сов. Энциклопедия, 1989. 815 с.

12. Хантінгтон С. Зіткнення цивілізацій // Універсум. 2001. № 11–12. С. 5-30, 39-43.

13. Шерьязданова К. Г. Современные интеграционные процессы : учеб. пособие. Астана : Акад. гос. управ. при Президенте Респ. Казахстан, 2010. 107 с.

14. Corbey D. Dialectical functionalism : stagnation as a booster of European integration // International organization. 1995. Vol. 49. № 2. P. 253-284.

15. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English / Sixth Edition ; ed. by Sally Wehmeier. Oxford : University Press, 2000. 1540 p.

ПЕДАГОГИЧЕСКИ НАУКИ

Karmanova Zh.A., Sergienko N.N.

Karaganda State University Academic E.A. Buketova, Kazakhstan

PROFESSIONAL DESTRUCTIONS OF TEACHERS

Large-scale and conceptual reforms are taking place in the modern education system.

In his Message, "A Just state. One nation. Prosperous Society" (dated 01.09.2022) President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev touched upon an important topic: "I am deeply convinced that school teachers will play a decisive role in building a Fair Kazakhstan. In recent years, the state has done a lot to increase the attractiveness of this profession. However, positive changes are still required in this direction" [1].

Indeed, in order to increase the prestige of the profession, the Law of the Republic of Kazakhstan "On the status of a teacher" (dated December 27, 2019 № 293-VI ZRK) was adopted, which defines not only the duties and responsibilities of teachers, but also rights, social guarantees [2]. For the same purpose, scholarships have been increased for students studying in pedagogical specialties.

At the same time, the requirements for the professional competencies of teachers, in particular teachers of additional education, are increasing. At the same time, teachers themselves strive for personal growth and professional development. In this regard, the psycho-emotional load increases, stressful situations provoke failures in the psychological state, which, in turn, leads to toxic personality changes. Teachers demonstrate passivity in their professional activities, conservatism towards innovation, or, on the contrary, total immersion in the profession.

If these professional changes are regarded as negative, i.e. violating the integrity of the personality, removing its adaptability and stability, then they should be considered as professional deformations (destructions).

Professional destructions are changes in the established structure of activity and personality that negatively affect labor productivity and interaction with other participants in this process [3].

Professional changes in the personality of teachers are formed by objective, subjective and objective-subjective factors. The degree of severity of deformation is determined by the work experience, the content of pedagogical activity, individual psychological characteristics of the teacher's personality [5].

Researchers distinguish between philosophical, pedagogical and psychological aspects of the analysis.

From the point of view of philosophy, destruction is considered not only as destruction, but also as liberation, leading to the preservation of the whole through cutting off excess layers (A. Camus, J. Sartre, M. Heidegger, etc.).

In pedagogy, studies of the activity and personality of a teacher are focused mainly on professional development and competence (A.A. Verbitsky, F.N. Gonobolin, V.I. Zagvyazinsky, V.A. Slastenin), the tendency to professional deformations was not considered.

In psychology, the phenomenon of destruction is considered as a change that destroys the structure of the personality. This question was considered in the psychoanalytic theories of A. Adler, S. Freud, E. Fromm, K. Jung, where the destructive attitude of destructive deformations was opposed to the creative one.

The psychological concepts of scientists from the CIS countries also confirmed destructions in the development of personality (K.A. Abulkhanova-Slavskaya, L.I. Antsyferova, V.S. Merlin, L.A. Regush, A.V. Filipov).

In our country, the professional destructions of teachers-defectologists were considered by Z.Y. Oleksiuk, V.V. Bobrova, Zh.Kh. Kenderbekova, M.T. Baymukanova [6].

The theories of professional formation of personality by V.A. Bodrov, E.F. Zeer, E.A. Klimov consider the reversibility of ontogenetic deformations of personality in professional activity, accompanied by personal successes and failures [4]. This confirms that development is characterized not only by improvement, but also by destruction.

Accordingly, professional destructions are part of the professional formation of a person.

A teacher with professional destructions cannot objectively assess the productivity of his activity, which negatively affects motivation, leads to a loss of interest in work, concentration on its negative sides. Competent psychological overcoming of this problem contributes to professional self-improvement, the formation of a successful personality [7].

As a result of the analysis of the scientific literature, we came to the conclusion that it is necessary to disclose and recognize the concept of "professional destruction", to study the factors influencing the development of destructions, as well as to develop a technology for their prevention and correction.

The theoretical analysis of the research question revealed the following contradictions:

- between the increasing demands on the professional competencies of teachers in connection with large-scale and conceptual reforms in the education system of the Republic of Kazakhstan and the discrepancy between their professional and psychological characteristics;

- between the existing need for correction, prevention of manifestations of professional destructions and the lack of appropriate technologies in educational psychology.

These contradictions contributed to the definition of the research problem. From the theoretical side, this is the substantiation of the theoretical and methodological foundations of the process of professional development of teachers of additional education, including destructive changes, from the practical side - the development and experimental testing of a model of psychological support of teachers with manifestations of professional destructions.

Based on the above, the problem of professional personality deformations (destructions) is relevant for the modern pedagogical community and needs in-depth research as a complex interdisciplinary issue.

Literature:

1. The message of the Head of State K.K. Tokayev to the people of Kazakhstan is a just state. One nation. A prosperous society <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130>.
2. The Law of the Republic of Kazakhstan "On the status of a teacher" <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1900000293>.
3. Zeer E.F. Psychology of professions – Yekaterinburg: Publishing House of UGPPU, 1999.
4. Klimov E.A. The image of the world in diverse professions: A textbook. – M., 1995.
5. Markova A.K., Nikonova A.Ya. Psychological features of the individual style of teacher activity. Questions of psychology, 1997.
6. Oleksiuk Z.Ya., Bobrova V.V., Kenderbekova Zh.Kh., Baymukanova M.T. Professional destructions of teachers-defectologists, 2013 <https://s.science-education.ru/pdf/2013/4/141.pdf>.
7. Simanyuk E.E. Professionally conditioned destructions of teachers, 2004 https://www.elibrary.ru/download/elibrary_46541002_89569528.pdf.

Л. Маликқызы, Х.Н. Жанбеков, Ж.Ә. Шоқыбаев

*Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы,
Қазақстан.*

E-mail: maliklaura85@mail.ru

СТУДЕНТТЕРГЕ ПӘНДЕРДІ РАДИОЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІММЕН ҚАЛЫПТАСТЫРА ОҚЫТУ

Аңдатпа Химияны радиоэкологиямен пәнаралық негізімен оқыту химия, биология, экология, педагогика және радиоэкология пәндері бір-бірімен тығыз байланысты. ЖОО-да химия мамандықтарына экологиялық білім беріп оқу процесінде радиоэкологияны және қоршаған ортамыздың қаншалықты бізге жақын екенін, табиғатымызды таза ұстап аялап, қорғауымыз керек екенін студенттерге оқытып, үйретіп, экология пәнінен білім беріп келеміз. Еліміздегі қабылданған экологиялық заңдары, соның ішінде жеке экологиялық принциптері радиоэкологиялық зерттеулердің қисынды негізі бола алады, өйткені олар қоршаған ортадағы экологиялық жағдайдағы экологиялық қатынастардың барлық алуан түрлерін білдіруі өте өзекті болып табылады. Студенттерді оқыту процесінде экологиялық білім беру заман талабы.

Түйін сөздер: экология; радиация; радиоэкология; білім; қоршаған орта; дағды; стандарттау, интеграция; оқу процессі.

Радиациялық экология элементтері осы уақытқа дейін жаратылыстану ғылымдары аясында дамыған болса, онда соңғы жылдары жаһандық экологиялық дағдарыс қаупінің бір бөлігі адам қызметінің радиациялық ластануы болған кезде, оны зерттеу саласы кеңеюде деп айтуға болады. Қоршаған орта мәселелерін ескере отырып, осы ғылымдардың жетістіктеріне еңбектерін еске ала кетсек.

Пәнаралық байланыстар мәселесінің дидактикалық аспектілері М.Н. Скаткин, Л.В. Занков, М.А. Данилов, Р.Г. Лемберг, Н.Д. Хмель, А.А. Бейсенбаева және т.б. еңбектерінде орындалған [1]. Ш.Ш. Хамзина және т.б. зерттеу мақсаттары үшін біз радиоэкологияның биология, химия, физика, география және педагогикамен пәндері бір-бірімен тығыз байланысты екенін анықтаған. Радиоэкология мазмұндары мен тақырыптарының мазмұны бейіндік пәндерді оқыту процесінде ескеріледі, бірақ бұл ретте векторлардың өзара үйлесімділігі және әртүрлі ЖОО-ның материалдық базасының ерекшеліктерін ескеру қажет [2]. Радиациялық экологияға қатысты білім мен дағдыларды игеру болашақ мұғалімге қазіргі қоғам талап ететін көптеген жеке қасиеттерді дамытуға көмектеседі: жеке жауапкершілік, бастамашылық, стандартты емес ойлау, экологиялық мәдениеттің деңгейі, кәсібилік және т. б. [3].

1-кесте. Радиоэкологияның химиямен пәнаралық байланысының тақырыптары. (Я.А. Угай. Жалпы химия. - М.: Высшая школа, 1984. 440-бет)

Химия бойынша тақырыптары	Радиоэкология бойынша мазмұны
Заттардың химиялық және кристаллохимиялық құрылысын зерттеу әдістері Рентген сәулесі	Радиациялық экологияның теориялық-әдіснамалық негіздері Радиоэкологиялық зерттеу әдістері
Сұйық күй. Ерітінділер Электролиттік иондану. Иондану дәрежесі. Иондану константасы	Түрлері мен сипаттамасы
Радиохимия мен геохимияның элементтері Табиғи радиоактивтілік	Табиғи радиациялық фон Эволюциялық өзгерулердегі табиғи радиациялық фонның ролі
Ядролық реакциялар. Энергетикалық эффектiлер. Радиоактивті ыдырау заңы	Түрлері мен сипаттамасы
Жасанды радиоактивтілік	Техногенді радиациялық фон Техногенді радиациялық фонның пайда болу көздері
Радиациялық сәулеленудің химиялық әсері	Радиациялық сәулелену салдарының сипаттамасы
Ядролық энергетика	Техногенді радиациялық фон Радиациялық апат түрлері
Жер қабатында және ғарышта химиялық элементтердің таралуы	Техногенді радиациялық фон Техногенді радиациялық фонның пайда болу көздері

Жаратылыстану - ғылыми білімнің әртүрлі салаларын, атап айтқанда физика, географияны экологияландыру процесі-бұл радиоэкологиялық фактілердің, идеялардың, тұжырымдамалық ережелердің, проблемалардың әсерінен пәндердің, әдістердің, тәсілдердің өзгеруі [4]. Оқу процесінде студенттердің радиоэкологиялық білімі мен іскерлігін табысты түрде

қалыптастырудың шарты гуманитарлық цикл пәндерінің әлеуетті мүмкіндіктерін пайдалану болып табылады. Бұл шарт радиоэкологияның пәнаралық сипатына және болашақ мұғалімнің кәсіби қызмет процесінде қолдана алатын радиоэкологиялық білімнің ауқымды маңыздылығына байланысты расталады. Бұл ғылымның мазмұнын дамытудағы психологиялық-педагогикалық ғылымдардың рөлі халықтың радиоэкологиялық мәдениетін қалыптастыру болып табылады, осыған байланысты арнайы мамандарды ғана емес, болашақ мұғалімдерді де кәсіби даярлауда радиоэкологиялық білім мен дағдыларды қалыптастыру қажет [5].

2-кесте. Радиоэкологияның педагогикамен пәнаралық байланысының мүмкіндігі. (В.Т. Лихачев. Педагогика. Дәрістер курсы. Оқу құралы. - М., 1998)

Педагогика бойынша тақырыптар	Радиоэкология бойынша мазмұны
III тарау	Радиациялық қауіпсіздік және қорғау
Экологиялық тәрбие оқушылардың дүниетанымын қалыптастырудың бір бөлігі. Экология-қоғамдық сананың бір түрі. Экологиялық сана жануарлар мен өсімдіктердің қоршаған ортадағы қарым-қатынасы туралы экологиялық білімді қамтиды. Экологиялық тәрбие - ғылыми дүниетанымның ажырамас бөлігі (230-бет).	Радиациялық күйзелістен халықты қорғау Радиациялық қорғау саласындағы халықаралық, мемлекеттік және қоғамдық іс-әрекет
Экологиялық сана ағартушылық (экологияны қолдану), дамытушылық (экологиялық құбылыстарды түсіну қабілеті), тәрбиелік (экологиялық белсенділікті ынталандырады), ұйымдастырушылық (белсенді экологиялық қызметті ынталандырады), болжамдық (мүмкін болатын экологиялық нәтижелерді болжау дағдыларын дамытады) функцияларды орындайды (231-бет). Бұл функциялар экомәдениетті құрайды (232-бет).	Радиациялық қауіпсіздік және қорғау Радиациялық күйзелістен халықты қорғау Техногенді радиациялық фон Радиациялық мониторинг
Мұның бәрі экологиялық білім беру процесінде қалыптасады: биология және география сабақтарында-қазіргі заманғы өсімдіктер, жануарлар әлемінің, бүкіл	Табиғи радиациялық фон Эволюциялық өзгерулердегі табиғи радиациялық фонның ролі

қоршаған ортаның экологиялық күйінің "суретін" салады(232-бет)	
Физика мен химия – қазіргі өндірістің ғылыми-технологиялық негіздерін, қоршаған ортамен байланысын, жағымсыз әсерлерін және қалдықсыз өндірістің қажеттілігін түсіндіреді (232-бет)	Техногенді радиациялық фон Техногенді радиациялық фонның пайда болу көздері Радиациялық апат түрлері
Адамгершілік тәрбие – табиғатқа деген жауапкершілік сезімін дамытады (232-бет)	Радиациялық қауіпсіздік және қорғау Радиациялық апаттан халықты қорғау Радиациялық күйзелістен халықты қорғау
III тарау Оқыту процесінің қозғаушы күштері	Радиациялық экологияның теориялық-әдіснамалық негіздері
Оқыту әлеуметтік тәртіпті және әлеуметтік орта мен табиғи ортадағы көзқарасты ретке келтіретін процесс (351-бет)	Радиациялық экологияның пәні мен міндеттері
IV тарау Жалпы орта білім беру концепциясын салыстырмалы түрде талдау	Радиациялық экологияның теориялық-әдіснамалық негіздері
Білім берудің гуманитаризациясы барлық білімді ізгілендіреді (439-бет)	Радиациялық экологияның пәні мен міндеттері

Ғалымдардың пікірінше, экологиялық пәндердің пәнаралық сипаты жаратылыстану пәндерін оқытуда компенсациялық принципін қолдануға мүмкіндік береді. Компенсациялық принциптің мәні әр түрлі оқу бағыттарындағы студенттерде экологиялық білім беру мазмұнына сараланған көзқараспен байланысты [6]. А.А. Бейсенбаеваның пікірінше, білімнің интеграциясына басымдық беріледі, өйткені ол бірнеше ғылым элементтерінің қарапайым үйлесімі емес, табиғат заңдылықтарын терең түсінуге, ғылыми білімді жоғары теориялық деңгейге көтеруге, оқушылардың өмірлік тәжірибесін жетілдіруге, олардың шығармашылық қабілеттерін жандандыруға, тәуелсіз пайымдауларды қалыптастыруға ықпал ететін олардың жүйелі түрде іштей бірігуі болып табылады [7, 14-бет]. Осындай пікірді ұстана отырып, біз экологиялық идеялар жекелеген оқу пәндерінің интеграциясы арқылы іске асырылуы тиіс деп санаймыз. Пәнаралық пәндер арқылы оқу процесін экологияландырудың бастапқы нүктесі білімді интеграциялау түрінде әрекет ететін ғылыми білімнің қазіргі заманғы даму деңгейін есепке алу болып табылады. Интеграция студенттерге тірі организмдердің өзара әрекеттесуі және

олардың тіршілік ету ортасы туралы ғылымның орнын, университетте оқытылатын басқа да жаратылыстану және гуманитарлық пәндер арасында анықтауға мүмкіндік береді [8]. ЖОО-да радиоэкологиялық пәндер жүйесінің пәнаралық байланысы арқылы интеграция процесі кестедегі мәлімет бойынша жүзеге асырылады. Онда экологиялық пәндердің блоктары мен курстары, пәнаралық байланыс жасайтын пәндер нақты көрсетілген.

3-кесте. Радиоэкологияның басқа пәндермен байланысы

Психология	Педагогика	Ядролық физика	Биология	Биохимия	
13	14	1	2	3	
Экономика	12	РАДИАЦИЯЛЫҚ ЭКОЛОГИЯ		4	Химия
Құқық	11			5	Генетика
10	9	8	7	6	
Информатика	Математика	Геология	География	Биофизика	

Қоршаған ортаның радиациялық жағдайын тіркеу және бағалау әдістері радиоэкологиялық зерттеулердің қажетті бөлігін құрайды. Бұл әдістер тобына бірінші кезекте метеорологиялық бақылаулар жатады: атмосфераның табиғи радиациялық фонын өлшеу, топырақ пен сулы ортаның радионуклидтік құрамын және атмосфераның радиациялық ластануын анықтау. Радиациялық мониторинг экологиялық объектілердің жай-күйін және ортаның радиациялық сапасын кезең-кезеңімен немесе үздіксіз қадағалауға мүмкіндік береді. Осы әдістердің көмегімен ағзадағы техногендік радиоактивті кезбесінің, жасанды радионуклидтердің қоршаған ортаға таралуының шынайы процестеріне жақын математикалық модельдерін құруға болады [9]. Осы жағдайларды ескере отырып, радиоэкологиялық зерттеу әдістері, біздің ойымызша, белгілі бір заңдылыққа негізделуі керек. Қазіргі экологияда болашақ мұғалімдерді қоса алғанда, қоғамның барлық мүшелеріне қажет ережелер, принциптер мен заңдар жиынтығы бар. Диалектикалық материализм тұрғысынан бірқатар экологиялық заңдардың объективті сипаты расталады. Біздің жан-жақты "өлшеуіміздің" нәтижелері көрсеткендей, белгілі американдық ғалым Б. Коммонердің [10] жалпы қабылданған экологиялық заңдары, соның ішінде жеке экологиялық принциптері радиоэкологиялық зерттеулердің қисынды негізі бола алады,

өйткені олар қоршаған ортадағы және қазіргі экологиялық жағдайдағы экологиялық қатынастардың барлық алуан түрлерін білдіруі өте өзекті болып табылады. Табиғат пен қоғамның барлық құбылыстары мен процестерінің өзара байланысы мен өзара әрекеттесуі туралы диалектикалық заң экологияның алғашқы негізгі әдіснамалық принципі болып табылады. Табиғаттағы осы заңға сәйкес бәрі бір-бірімен байланысты және әр зат немесе құбылыс табиғаттағы біртұтас тұтастықтың бөлігі ретінде қарастырылады. Табиғаттағы зат басқа заттар мен процестердің әсерінсіз өзгермейді. Мұндай үлгі Ф.Энгельстің "табиғат диалектикасы" кітабында егжей-тегжейлі анықталған. Автор атап өткендей, табиғатта тәуелсіз, бөлек-бөлек ештеңе жоқ. Әр құбылыс басқасына әсер етеді, ал соңғысы қайтадан біріншісіне әсер етеді. Осындай өзара әрекеттесу және органикалық өзара байланыс арқылы табиғат құбылыстарының мәні мен мағынасын түсінуге болады [11]. Бұл өз кезегінде Б. Коммонердің бірінші экология Заңына сәйкес келеді - "бәрі барлығымен байланысты". Мұнда табиғаттағы процестер мен құбылыстардың жалпылама байланысына назар аударылады, бұл қоршаған ортадағы экологиялық қатынастардың алуан түрлілігін білдіреді және қазіргі радиоэкологиялық жағдайда өте маңызды. Табиғи құбылыстардың ішкі тұрақты байланысы қамтамасыз етілетін, олардың өмір сүруі мен дамуын анықтайтын жаратылыстану-тарихи заңның мағынасына жақын [12]. Жоғарыда айтылғандардан иондаушы сәулелену қоршаған орта үшін реттеуші де, зиянды да фактор бола алатындығын көруге болады. В.И.Вернадский: "радиоактивті химиялық элементтердің белгілі бір концентрациясы, олар болатын кез-келген ортада үлкен өзгерістердің орталықтарына айналатынына қарамастан, олар кез-келген тепе-теңдікті бұзады. Олардың айналасында көптеген қуатты физикалық және химиялық процестер жүретін еді; осылайша белсенді атомдардың жиналуы мүмкін болмас еді; ақыр соңында атомдар үлкен кеңістікке шашырап, шашыраңқы күйге қайта оралады" [13, 116-бет]. Б. Коммонер: "экологиялық желі күшейткіш сияқты: бір орында тұрып аздап жылжу екіншісінде алшақ, елеулі және ұзақ мерзімді зардапқа әкелуі мүмкін" [14]. Ғалымдар мұндай "білімнің" мүмкіндігі мен құқығы миллиардтаған жылдар бойы іріктеу, сынақ және қателік актілерінің сансыз ауысуында, әр затты, әр жаңа органикалық форманы өмір сүру жағдайларының барлық кешеніне, басқа да көптеген заттар мен формаларға мұқият сәйкестендіруде дамыған деп жазады. Табиғатта қарапайым молекулалардан бастап адамға дейін табиғатта [15]. Ю.Одум [16, 1-том, 12-бет]. Төртінші заңның мағынасы - "Ештеңе бекер берілмейді" (ештеңе бекер жасалмайды) немесе "бәрі үшін жауап беруге тура келеді" - биосфера біртұтас жүйе болып табылады және адам одан алған барлық нәрсені өтеуі керек, әйтпесе барлық теріс әрекеттер үшін денсаулығымен, тіпті өмірімен жауап беруге тура келеді. Адам іс-әрекетінің көптеген қателіктері табиғаттағы барлық құбылыстардың жалпы экологиялық қатынастарын білмеу және олардың практикалық жұмысында қолдана алмауымен байланысты. К.Маркс айтқандай, табиғат өзіне жасалған дөрекі әрекет үшін аяусыз кек қайтарады. Табиғат өз байлығын ешқандай ақысыз, кез-келген уақытта және кез-келген жолмен адамға береді деген пікір көбінесе тіпті

қымбат бағамен және құрбандықтармен жауап беруге тура келетін апатты салдарға әкелген және әкеледі" [17, 187-бет]. Осы жағдайларды ескере отырып, біз пәндерді пән аралық негізімен оқыту бір-бірімен байланысын қарастырдық. Ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, радиоэкологиялық зерттеу әдістері, біздің ойымызша, белгілі бір заңдылыққа негізделуі керек. Қазіргі экологияда болашақ мұғалімдерге қоғамның барлық мүшелеріне қажет ережелер, принциптер мен заңдар жиынтығы бар. Диалектикалық материализм тұрғысынан бірқатар экологиялық заңдардың объективті сипаты расталады. Жалпы қабылданған экологиялық заңдары, соның ішінде жеке экологиялық принциптері радиоэкологиялық зерттеулердің қисынды негізі бола алады, өйткені олар қоршаған ортадағы қазіргі экологиялық жағдайдағы экологиялық қатынастардың барлық алуан түрлерін білдіруі өте өзекті болып табылады. Студенттерді оқыту процесінде, жоғарыда аталған барлық аспектілері, біздің ойымызша, олардың дидактикалық дайындығын жақсарту үшін құнды материал қазіргі таңда қоғамның сұранысы бойынша берілетін білімді ізгілендіру, тұлғаға бағдарлау, шығармашылыққа баулу, кіріктіре отырып білім беру т.б. заң талаптар қойылып отыр.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ахиезер А.С. Социальная философия марксизма и экологическая проблема. В кн.: Социальные проблемы экологии и современность. – М.:Наука, 1978.-С. 57-67.
2. Хамзина Ш.Ш. Теория и практика экологизации высшеог профессионального образования (на примере естественно-научных дисциплин): Автореф.дис.канд.пед.наук. – Астана, 2002. – 29с.
3. Зверев И.Д. Экология в школьном обучении. Новый аспект образования. – М.: Знание, 1980.-96с.
4. Вербицкий А.А. Психолого-педагогические особенности контекстного обучения. –М.:Знание, 1987.-96с.
5. Длимбетова Г.К. Экологизация обучения в вузе (дидактический аспект). – Алматы :НИЦ «Ғылым», 2001. -33бс.
6. Мажренова Н.Р. Радиационная экология. – Алматы : КАЗГНУ, 2001-115с
7. Бейсенова А.А. Межпредметные связи в учебно-воспитательной работы школы. – Алматы : РИК, 1995.
8. Очерки по истории экологии. –М.:Наука, 1970.-292с.
9. Рамад Ф. Основы прикладной экологии. Воздействие человека на биосферу.- Л.: Гидрометеиздат, 1981.-543с.
10. Комменер Б. Замыкающихся круг: природа, человека, технология. – Л.:Гидрометеиздат, 1974. -280с.
11. Энгельс Ф. Диалектика природы. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд.-Т.20.- С. 147-676.
12. Комменер Б. Замыкающихся круг: природа, человека, технология. – Л.:Гидрометеиздат, 1974. -280с.

13. Вернадский В.И. Биосфера.-М., 1970.т.5.
14. Комменер Б. Замыкающихся круг: природа, человека, технология. – Л.:Гидрометеоздат, 1974. -280с.
15. Стадницкий Г.В. Методология экологического образования в высшей школе // Тезисы док. 3 Межд.конф. «Экологическое образование в университетах» - Владимир, 1997.-С. 35-37.
16. Одум Ю. Основы экологии. – М., 1975.-740с.
17. Маркс К., Экономическо-философские рукописи 1844 года. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд.-Т.42.-С..41-174.

**Belgibayeva G.K., Beisenbekova G.B., Abylaikhan S.M., Yelshina M.K.,
Yespaeva R.O.**

Karaganda University named after academician E. A. Buketov, Kazakhstan

THE IMPORTANCE OF INSTILLING MORAL VALUES IN A CHILD IN THE PRESCHOOL PERIOD

Abstract

In this article, it is said that educating preschool children with moral values takes a special place for our future. The importance of education of the young generation, which is competitive in accordance with the requirements of the modern age and is full of moral values, is not only one person's goal, but also the society's goal.

The main task of inculcating moral culture in children is to look into one's own worldview, to be able to love and respect oneself, to be responsible for one's work, to live in harmony with oneself, to do something close to one's heart, to be kind to people, to be virtuous.

Keywords: moral value, moral culture, upbringing, education, moral consciousness

It is clear that raising a child to be moral is not limited only to education. It shapes the child's worldview as a result of awakening his inner soul by beautifying the child's consciousness.

Forming a child's consciousness, morals, and culture is the first task of education. These ideals should always be the main goal during education. This is because if the child's attitude does not match with his daily work, they can become people who are good at thinking but not doing. The main task of every family and educational

organizations is to inculcate the child in faith, to inculcate such qualities as kindness, charity, humility, care, and goodness.

The concept of morality, which is the basis of our research, is the highest peak of sociality, the founder of the human race. One of the signs that affect the social environment is the relationship of people to each other and to the surrounding nature. It can be considered that children's self-awareness and self-awareness in the formation of moral values is the main form of education, i.e., the process of education in which the value side prevails.

The indicator of the effectiveness of the system of educational work is the moral maturity of the child, a significant change in his spiritual and moral needs. Moral development is the result of the educational system.

The measure of this system is the effectiveness of educational work. Such strong points of personal qualities of the educator are first of all seen in educational activities, where each child learns a lot of knowledge in a certain field and receives information.

The main problem in education is the development of children's interpersonal relations, the formation of the value, individuality, feelings, self-evaluation of each person. In moral education, it is intended to direct the child's attention to significant changes in his life and make him consciously understand them.

The urgent problem of education in the new period is moral and spiritual education of the young generation. Therefore, families and teachers play a crucial role in inculcating the valuable qualities of kindness, kindness, charity, that is, moral values in children from an early age, and in educating them to self-confidence. Subsequently, a number of scientists from Kazakhstan widely considered the concept of morality, general school and preschool education in pedagogical theory. In particular: Sh. T. Taubaeva, F. N. Zhumabekova, S. K. Abildina, S. A. Musaeva, A. T. Aitbaeva, R. K. Aralbaeva. The direction of the child's active approach to life is brought up by adults. After getting acquainted with the researches and works of the authors: "The content and forms of upbringing and educational work are specified taking into account the children's capabilities. "Education of morality and hard work is carried out in a planned

way in everyday life, in the process of organizing the work used by adults, in games and studies" [1].

Sh. Taubaeva, one of the prominent scientists in the field of pedagogy in the development of moral education in preschool children, believes that "the purpose of moral education is to form character. A well-behaved child has a bright future, and this education is carried out through reading, based on the child's various conscious interests and moral imaginations. Sh. T. Taubaeva described education in general in the work "Pedagogical Methodology" and considered moral education as the most basic type of education. Game is very important in raising a child to be moral.

Through the game, the child learns to respect his friends, to speak correctly, respect, honor and control his own behavior [2].

According to the teacher F. N. Zhumabekova, who was able to comprehensively consider and consider the important issues of education and training of children in the pre-school period, "morality is the highest value of human life. Kindergarten and school play a huge role in the formation and further development of the concept of morality. This is because the child spends most of his time there, by interacting with the environment, he accumulates a lot of experience and learns to engage in educational relationships by interacting with the people around him," concluded [3].

After reviewing the works of teacher R.K. Aralbaeva, who stood out for her unique researches in educating children and was able to comprehensively consider pre-school education, "morality means raising children by praising, praising, setting an example, by often telling the positive qualities of a child, it is necessary to turn it into a daily practice of the child," he expressed his opinion [4].

Labor education has a great place in raising children to be moral. Education for work is carried out in a planned way in everyday life, in the process of organizing the work used by adults, in play and study. Pedagogical work aimed at such a goal provides an opportunity to educate the love of work, virtue, collectivity and patriotism. Children are encouraged to try to do common useful work, play together, engage in something,

set a common goal and participate in its implementation. All this gradually forms a child's active attitude to life.

In the field of general education, including the study of moral education, in the scientific work of Doctor of Pedagogical Sciences Professor S.K. Abildina, studying and considering the moral education of students, he came to the following conclusion. "Ethics is a moral concept that expresses certain humanistic principles that meet the requirements and are the basis for regulating relations between people in accordance with the objective laws of social life" [5].

And the innovative teacher S.A. Musaeva was able to sum up her research in one word that "the most basic value of morality is self-education of a person" [6].

Our wise people have a rich cultural heritage, unique natural features, a lively mind, a sensitive heart, and a rich education characterized by traditional and national value education. Since the concept of morality is a large-scale topic that has been studied since ancient times, the opinions of Kazakh teachers and Kazakh thinkers, who were the first to determine that the type of education is of great importance in the life of a child and left an indelible legacy to the next generation in the Kazakh soil, by focusing on its roots and connecting it with other types of education, comparing their ideas, considering their common similarities, it can be understood that they tried to prove as much as possible the need to pay special attention to the use of moral education of children in the educational work.

In our opinion, all people, whether they are big or small, should be able to choose the fairest and most correct way by weighing every action, speech, and relationship with others with respect. That is why the rules of instilling humanity should be clearly defined starting from preschool organizations.

It is necessary to learn manners such as being ashamed and asking for forgiveness, looking at each child's work and behavior responsibly. If any activity of children is connected to a certain extent with the social life and interests of the people around them, it is clearly a moral activity. A very important indicator of the

effectiveness of the educational work system is the moral maturity of the child, a significant change in his spiritual and moral needs.

Moral education is a different way of forming moral consciousness, developing ethical knowledge and moral feeling with the influence of education.

Moral education consists of the following main parts:

- formation of moral concepts, concepts, ideas;
- development of moral feelings;
- formation of moral beliefs;
- formation of behavioral skills and habits;
- self-education;
- formation of business ability to resist negative influences, negative influences

[7].

Moral development is the result of educational work. The measure of this system is the effectiveness of educational work. Such strong points of personal qualities of the educator are first of all seen in educational activities, where each child learns a lot of knowledge in a certain field and receives information. At this time, signs of collective communication are formed in the child. The main problem in education is the development of children's interpersonal relations, the formation of the value, individuality, feelings, self-evaluation of each person. In moral education, it is intended to direct the child's attention to significant changes in his life and make him consciously understand them.

The content of moral education of preschoolers should be appropriate to the age characteristics of children. By influencing the feelings and instincts of the child, in the process of awakening virtues in the inner soul, his moral qualities are formed. The source of morality is in the family that gave birth to the child, its people, their customs, and their art that gives spiritual nourishment to their life.

«This research has is funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant №. AP14870561)»

References

1. Otebaeva A.T. The modern significance of spiritual and moral education. // Education. 2017. - P. 44-47.
2. Taubayeva Sh.T. Methodology of pedagogy. Almaty: Karasai, 2013. - 428 p.
3. Zhumabekova F. Preschool pedagogy. Astana: Foliant, 2008. -333 p.
4. Aralbaeva R.K. Preschool pedagogy. Almaty: Association of Higher Education Institutions, 2012. - 220 p.
5. Abildina C.K. Forming the readiness of future teachers to educate elementary school students on morality through the oral creativity of the Kazakh people. Abstract of Ped.Gil.Kan.Dic. - Karagandy, 1999.
6. Kenzheakhmetovy S. He collected seven treasures. 1 book. - Almaty, 2002. - 160 p.
7. With Turk - Uly Zh., Muzdybayeva B. Educational psychology. Textbook - A., 2008.

Шакенов С.Ж.

№18 ЖББМ. КММ. Қарағанды қ.

Темиржанов Ж.К.

С.Саттароват.мектеп лицейі Қарағанды қ.

Мусаева А

Токаревка орта жалпы білім беру тірек мектебі

Гринцова О.Е.

Қарағанды облысы білім басқармасы №4 арнайы мектеп-интернат

Новикова Е.О.

№17 ЖББМ. КММ. Қарағанды қ

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНДА ТӨЗІМДІЛІКТІ ДАМУ АУДІСТЕРІ

Адамның жұмысты ұзақ, қарқынын азайтпай орындай алу қабілетін төзімділік дейміз. Адамның берілген қарқынды әрекетке және болдыруға қарсылық ете алатын уақытын төзімділіктің өлшемі деп атаймыз.

Төзімділікті анықтаудың тура және жанама деген екі әдісі бар. Тура әдісінде сыналатын спортшыға бір тапсырма беріледі де (мысалы, велоэргометрде жұмыс істеу, стадионды айналып берілген қарқынмен жүгіру т.с.с), сол жұмыстың орындалған уақытының ұзақтығы анықталады. Қай спортшы берілген қарқынмен, ұзақ уақыт жұмыс істесе сол төзімді деп есептеледі. Жанама жолмен төзімділік деңгейін білу әдісінде спортшыларды белгілі бір ұзақ қашықтыққа (500,1000, 3000 метр) жүгіртеді де, жүгірген уақыты анықталады. Неғұрлым аз уақытта берілген қашықтықты жүгіріп өткен спортшы соншалықты төзімді деп есептеледі. Немесе белгілі уақытта қарқынын азайтпай, әр түрлі жұмыстарды орындау тапсырмасы беріледі. Мысалы, палуандарға берілген уақыт бойынша жамбастан асыра лақтыру тәсілімен «манекенді» лақтыру тапсырмасы берілді. Берілген уақытқа шыдап, көбірек «манекенді» лақтырған палуан төзімді деп бағаланады [1].

Төзімділіктің екі түрі бар: жалпы және арнайы. Жалпы төзімділіктің сипаты спортшының ұзақ уақытқа, жай қарқында бұлшық ет топтарының көпшілігін қатыстыра жұмыс істей алу қабілеттілігі (жүгіру, шаңғы тебу, ескек есу т.с.с). Жалпы төзімділіктің физиологиялық негізі адамның аэробты (тыныс алу деңгейін жоғары дамыту және сол деңгейді ұзақ уақыт ұстап тұра алу қабілеттілігі) мүмкіншілігі [2].

Белгілі әрекетке арналған, спорт түріне бейімделген төзімділікті арнайы төзімділік дейміз. Мысалы, палуанның арнайы төзімділігі, шаңғышының арнайы

төзімділігі, жүзгіштің арнайы төзімділігі т.с.с. Арнайы төзімділіктің көптеген түрлері бар: жылдамдылық төзімділігі, күш төзімділігі, жылдамдық күш төзімділігі, статикалық күш салу төзімділігі және аралас төзімділік.

Спортшы ағзасын жаттығу жасап жатқан кезде энергиямен қамтамасыз ету жағынан төзімділік: аэробты, анаэробты және аралас (аэробты-анаэробты) деп үшке бөлінеді. Дене тәрбиесі мен спортта жоғарғы шеберліктегі спортшыларды дайындауда өте маңызды төзімділіктің осы үш түрін жеке-жеке қарастырайық.

Аэробты төзімділікті дамытудың амалдары мен әдістері

Аэробты төзімділіктің физиологиялық негізі – ол оттегіні жұмыс күшіне сәйкес пайдалану немесе «дем жетімсіздігінің пайда болмауы». Аэробты төзімділікті дамытқанда үш негізгі міндетті орындаймыз:

- ауаны үлкен көлемде пайдалану мүмкіншілігін дамыту;
- сол деңгейді ұзақ уақыт ұстау қабілеттілігін дамыту;
- тез тыныс алу үрдістерін үлкен шамаға жоғарылату.

Қалыпты күшпен ұзақ уақыт орындалған циклді (жүгіру, ескек есу т.б.) және ациклді (күрестегі лақтырулар т.б.) жаттығулар аэробты төзімділікті дамыту амалдары болып табылады. Аэробты төзімділікті дамыту үшін бірқалыпты, үздіксіз және аралық жүктемесімен төменде көрсетілген, уақыт тәртібі қатаң шектелген жаттығулардың әдістері қолданылады.

Бірқалыпты, үздіксіз жаттығулар әдісі. Жаттығуды орындау уақыты 10-нан 30 минутқа дейін, жүрек соғу жиілігі жұмыс кезінде – 150–170 соғу/минут. Осындай жаттығуларды орындау тәртібі жүрек бұлшық еттерін нығайтады, тыныс алу деңгейін жақсартады. Бұл әдіс төзімділікті дамытудың бастапқы кезеңдерінде пайдаланылады [3].

Аралық жаттығу орындау әдістері. Бұл әдіспен жаттықтыруды жүргізу, жүрек қызметі мүмкіншіліктерін арттыруға бағытталған. Аралық жаттығу әдісін қолданған кезде жұмыс ұзақтығы 1-ден 3 минутқа дейін, жүктеме қарқыны минутына 170-180 соғу/рет, тынығу ұзақтығы 45-90 секөнд ЖСЖ 120-130 соғу/минутқа дейін созылады. Жаттығуды орындау ұзақтығы оқушының дайындығына байланысты беріледі[4].

Анаэробты төзімділікті дамытудың амалдары мен әдістері

Анаэробты төзімділікті дамыту, анаэробты жағдайдағы жұмысты энергиямен қамтамасыз етудің ең негізгі – алактатты және лактатты жолмен жұмыс қуатының деңгейін көтеруге бағытталған. Шегіне дейін және шегіне жақын күшпен орындалған, циклді немесе ациклді спорттық жаттығулар қолданылады. Алактатты төзімділік кезінде спортшы ағзасында креатинфосфаттың азаю үрдісі дамиды.

Алактаттық төзімділікті арттыру үшін ұзақтығы 5-тен 10 секөндқа дейінгі уақытта қатты қарқында, жұмыс шегі 100%-ға дейін орындалатын жаттығулар қолданылады. Мысалы, 30-70 метрге жүгіру, 25 м суда жүзу т.б. жаттығулар. Тынығу аралығы – 2-3 минут. Креатинфосфаттың қоры бұлшық еттерде өте аз, 3-4 әрекетке ғана жетеді, сонан соң 7-10 минут тынығу қажет. Бір сабақта 4-5 тізбек орындалады.

Қарқыны, жұмыс шегіне 85-95 пайызға жетпей, ұзақтығы 20 секундтан 2 минутқа дейінгі (мысалы, 200-600 метр жүгіру) жаттығуларды орындау кезінде лактатты төзімділік дамиды. Қайталау арасындағы тынығу – 20-40 секунд. Тез арада болдыру өрістейтіндіктен тізбектегі қайталау саны 3-5 реттен аспайды. Орындайтын тізбек саны жаттығушының функционалдық дайындығына байланысты 4-тен 10-ға дейін орындалады. Тізбек арасындағы тынығу – 15-20 минут.

Анаэробты сипаттағы жүктемелерді тиімді пайдалану бұлшық еттегі креатинфосфаттың, гликолеттің көбеюіне, ферменттің ауысу белсенділігіне, гликолиздің қарқынды көбеюіне көмектеседі.

1-кесте. Анаэробты төзімділікті жетілдіруге бағытталған негізгі жүктемелер көрінісі (В.М.Выдрин, А.А.Гужаловский және басқалардың ұсынуымен)

Жаттығулар әсерінің бағыты	Жаттығу ұзақтығы	Жаттығу қарқыны	Тынығу уақыты	Серия ішіндегі жаттығулары	Серия саны
Алак-қ	5-1 сек	100%	2-3 мин	3-4	5 - 6
Лакта-қ	20 сек 2 мин	85-95%	10-45 сек	4-12	4 - 10

Анаэробты төзімділікті дамыту ағзаның аэробты тыныс алу мүмкіншілігіне байланысты, ол неғұрлым жоғары болса, спортшы анаэробты жүктемеден кейін соғұрлым тез қалпына келеді. Дене тәрбиесі тәжірибесінде көптеген жаттығулар араласқан, аэробты – анаэробты тәртіпте орындалады. Сондықтан да бірінші аэробты, сонан соң анаэробты төзімділікті дамыту қажет (гликолективті сонан соң креатин фосфатты).

Жас ерекшеліктеріне байланысты төзімділікті дамыту

Бастауыш сыныптарда төзімділікті дамытқанда, ағзаның анаэробты мүмкіншіліктеріне үлкен талаптар қоймайтын бір қалыпты және ауыспалы қарқында орындалатын жаттығулар қолданылады. Олар: ұзақ және қатты қарқында орындалатын қозғалмалы ойындар, біртіндеп ұзаратын қашықтыққа: 300, 500, 700, 1000 м-ге жүгіру, 2000 метрді жүгірумен жүруді алмастыра өту т.с.с.

Орта сыныптарда 200-400 метрге қарқынды жүгіруге көп маңыз беріледі. Ақырын және орта қарқында жүруді алмастырып 2-3 шақырымға жүгіру, шаңғымен 3-5 шақырымға жүгіру т.с.с. жаттығулар қолданылады.

Жоғары мектеп оқушыларына кросс дайындықтары, 3-5 шақырымға жүгіру, шаңғымен 5 шақырымға жүгіру, өзгермелі және қайталап жүгіру жаттығулары қолданылады.

Спорттың түрлерінде арнайы дайындықтың негізін күш дайындығы мен оны ұзақ уақыт ішінде жария ету қабілеті құрайды.

Педагогикалық үдерістің неғұрлым маңызды *міндеттері*:

негізгі бұлшықет топтарын үйлесімді дамыту есебінен күш жұмысындағы жұмысқа деген қабілеттілікті сақтау;

спорттың таңдап алынған түрінің техникасымен байланысты күш қабілеттерін тәрбиелеу;

үш төзімділігін талап ететін жұмысқа деген психикалық дайындықты тәрбиелеу;

Жоғарыда аталған міндеттерді шешу практикасында *құралдардың* екі түрі жиі қолданылады:

дененің өз салмағымен, спорттық снаряд салмағымен және т.б. салмақ түсіре орындалатын барлық жаттығулар;

күштің ішкі жаңартылуы және жекелеген бұлшықет топтарына күш түсіру есебінен қарсылық тудыруды қарастыратын изометриялық жаттығулар.

Бұл жаттығулар мынадай *әдістермен* орындалады:

-«бас тартқанға дейін» қағидаты бойынша орындалатын қайталау әдісі;

ауыспалы, аралықты, аралас және басқа да әдістер ережесі бойынша құрылған қайталау әдісі;

-эртүрлі жағдайдағы стансаларда көбінесе күш сипатындағы жаттығуларды орындауды қарастыратын жаттықтырудың айналмалы әдісі;

-әрқайсысы кемінде 25-30 сек. ұзақтықпен жекелеген бұлшықет топтарының еркін жиырылуын қарастыратын изометриялық кернеу әдісі.

Күш төзімділігін дамыту әдістемесінің маңызды *талаптары*:

күштің біршама байқалуын талап ететін спорт түрлерінде, ондай жаттығулар сабақтың бірінші жартысында, ал спорттың күштік емес түрлері сабақтың екінші жартысында берілуі тиіс;

күш жаттығуларын орындау кезінде бұлшықетті қатайтудан қашуға тырысу қажет;

балалармен және бастаушы спортшылармен жұмыста күш төзімділігін дамытудың изометриялық әдісін неғұрлым сирек қолдануға тырысу қажет;

күш төзімділігінің жаттығуларын орындау босаңсыту жаттығуларымен үйлесуі тиіс.

Осылайша, спортшының төзімділігін дамыту әдістемесі ағзаның түрі, құрылымы мен ерекшеліктері бойынша функциональдық мүмкіндіктерінің әсеріне, сондай-ақ жекелеген сабақ бағдарламасын орындау кезінде эртүрлі ұзақтықтағы жаттығулармен үйлесіміне өте жақын арнайы таңдап алынған жаттықтыру құралдары мен әдістерін қолдануды талап етеді. Жаттығу ұзақтығы тұрақты немесе өзгеріп отыратын не біртіндеп артатын не кемитін нұсқалар жиі қолданылады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1.«Мектепте дене шынықтыру пәнін оқыту әдістемесі». – Қарағанды: «Полиграфист» баспасы, 2014. -90 бет.
- 2.Есмағамбетов З. Дене тәрбиесі ілімінің негіздері. Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2011. -336 б.
- 3.В.А.Соколова, Т.П.Юшкевича, Э.П.Позюбанова-Мн.: 1994г.
- 4.Теория и методика физического воспитания, Л.П.Матвеев, А.Д.Новиков-М.: 1976г.

Акпамбетова К.М.¹, Шахарбаев Н.Т.², Мухамеджанова М.Г.³

¹НАО «Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова», Казахстан

²РГП «Казгидромет» по Карагандинской области, Казахстан

³Областная специализированная школа-интернат-колледж олимпийского резерва им. А. Молдагуловой, Казахстан

ӨЗЕНДЕРДЕГІ АПАТТЫ ҚҰБЫЛЫСТАРҒА БАЙЛАНЫСТЫ ГИДРОМЕТЕОРОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЛАРДЫ ТАЛДАУ ЖӘНЕ БАҒАЛАУ (ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА)

Қарағанды облысының гидрометеорологиялық қызметі адамның шаруашылық қызметінің қажеттілігін гидрометеорологиялық қамтамасыз ету мақсатында аумақтың метеорологиялық, гидрологиялық және агрометеорологиялық жағдайларын зерделеуді өзінің міндеті санайтын мемлекеттік ұйым. Гидрометеорологиялық қызметтің мемлекет экономикасында маңызы зор. Гидроэлектрстанцияларының, өзен және теңіз флотының, темір жол көлігінің қалыпты жұмысы оларды гидрометеорологиялық материалдармен, ақпаратпен және болжамдармен күнделікті қамтамасыз етуді мүмкін емес.

Қарағанды облысында 2017 жылдан бастап 2021 жылға дейінгі гидрометеорологиялық мәліметтердің ішінен топырақтың қату тереңдігі, қардағы су қорларының жылдан жылға аз көлемде болып жатқаны байқалады. Осы салдардан су қоймалары өз мөлшерін толтыра алмауы мүмкін, көктемгі кездегі су тасқынының болмауы да осы себептерден. 2017 мен 2021 жылдар арасын салыстырған кезде, 2017 жыл көп көлемді сулы болды, бірақ ауа температурасының түнде суық күндіз жылы болып ауысып тұрғандықтан қатты су тасу мөлшері болмады. Тек төменгі ағысқа қарай көптеген өзендер ағыны мұз кептелуден жан-жаққа жайылып, су деңгейінің көтерілуіне әкелді.

Қарағанды облысы бойынша «Казгидромет» РМК Қарағанды облысы гидрометеорологиялық қызметінің деректері бойынша алынған 2017 жылдан

2021 жылға дейінгі деректерде гидрологиялық және метеорологиялық мәлімдемелерді келесілерде айқындалады.

Қарағанды облысының өзен бассейндерінде орналасқан метеорологиялық станциялар мен гидрологиялық бекеттердің деректері бойынша 2017 жылғы 10 наурыздағы жағдай бойынша қардағы су қорлары құрады:

- Нұра өзенінің бассейнінде нормадан 107-211%.
- Шерубайнұра өзенінің бассейнінде нормадан 96-183%.
- Қара-Кеңгір өзенінің бассейнінде нормадан 60-140%.
- Жаман-Көн өзендерінің бассейнінде-нормадан 153%.
- Сарысу өзенінің бассейнінде нормадан 46-166%.

1 кесте

Топырақтың қату тереңдігі (10.03.2017 ж. жағдай бойынша)

№	Метеостанциялардың атауы	Топырақтың қату тереңдігі см.
1	Қарағанды	86
2	Корнеевка	139
3	ҚарағандыСХОС	104
4	Киевка	134
5	Осакаровка	98
6	Кертенді	134

Осылайша, облыстың өзен бассейндерінде көктемгі су тасқынының қалыптасуы гидрометеорологиялық жағдайлардың қолайлы болуынан көктемгі су тасқыны жылдам өтіп кетті.

2017 жылғы наурыздың үшінші онкүндігінде тұрақсыз ауа райы байқалды. Антициклондар солтүстік-батыс циклондарымен алмастырылып, суық фронттардың өтуімен суық ауа массаларының шығарылуына ықпал етті. Облыс бойынша 2 онкүндік жауын-шашын түсті, ауаның орташа температурасы орташа көпжылдық температурадан 1°C жоғары болды. Бұл қар ерудің басталуының алғышарты болды.

30 наурызда Нұра өзенінің жоғарғы ағысында (Бесоба гидробекеті) мұз үстінен су ағымы басталды, 31 наурызда - ауа массасының жылынуы мен жауын-шашынға байланысты Шерубайнұра, Жаман-Сарысу, Жаман-Қон, Мойынты, Талды өзендерінде су деңгейінің көтерілуі және судың ұлғайуы байқалды. 1 сәуірден Нұра және Сарысу өзендерінің жоғарғы ағысындағы судың ұлғайуы жалғасты және 2 сәуірде Сарысу өзені арнасының барлық байқалатын бөлігінде су деңгейі көтеріліп, 5 сәуірде ең жоғарғы шегіне жетіп, төмен орналасқан елді мекендерді, автомобиль жолдары мен көпірлерді, электр беру желілерін су басу қаупі туындады.

Сәуірдің бірінші онкүндігінде облыс бойынша салқын ауа райы байқалды, онкүндіктің орташа температурасы нормадан $2,6^{\circ}\text{C}$ төмен болды. Бұл, әрине, көктемгі процестердің дамуын тоқтатты, бірақ қардың қарқынды еруі жалғасты; 3-5 сәуірде Нұра (Шешенқара, Балықты гидро бекеттері) және Шерубайнұра (Шопан, Қарамұрын гидро бекеттері) өзендерінің сулылығының артуы байқалды. Су деңгейі 1,5 метрге дейін көтерілді. Облыстың солтүстігінде көктемгі процестердің дамуы кейінірек басталды. Есіл өзенінің жоғарғы ағысында (Приишимское гидро бекеті) су деңгейінің көтерілуі және Үлкен Құндызды өзенінде (Киевка м/а) тоқтап тұрған судың пайда болуы сәуірдің 1 онкүндігінің соңында ғана болды.

Сәуірдің екінші онкүндігінде ауа температурасының көтерілуі байқалды, облыс бойынша онкүндік орташа температура нормадан $2,4^{\circ}\text{C}$ жоғары болып, қалың қардың еруіне ықпал етті және Нұра мен Шерубайнұра өзендерінде су деңгейінің қатты көтерілуіне себеп болды.

Нұра өзенінде көктемгі су тасқынының басталуы созылғыш және біркелкі емес сипатқа ие, 30 наурыз – 5 сәуір кезеңіне жатады: Бесоба кенті – 30 наурыз, Шешенқара кенті – 5 сәуір, Балықты станциясы – 2 сәуір, Ақмешіт кенті – 30 наурыз (1 сурет). Су тасқынының шыңы 10-24 сәуірде болды, судың ең жоғарғы шығыны өлшенді: Бесоба кенті – 12 сәуір, Шешенқара кенті – 14 сәуір, Балықты станциясы -15 сәуір, Ақмешіт ауылы – 18 сәуір (2,3 суреттер).

1 сурет. Нұра өзені - Бесоба гидрологиялық бекетінің 8 сағаттық мерзімдегі салыстырмалы су деңгейлерінің барысы

2 сурет. Нұра өзені - Шешенқара ауылындағы гидрологиялық бекетінің салыстырмалы су деңгейлерінің барысы

Нұра өзенінде орналасқан 3 гидрологиялық бекетте су тасқыны кезінде судың қауіпті деңгейі асып кетті: Шешенқара кенті-13-18 сәуір, Балықты станциясы-14-18 сәуір аралығында, Ақмешіт -16-23 сәуір аралығында (4 сурет).

3 сурет. Нұра өзені - Балықты тж. ст. гидробекетінің салыстырмалы судың деңгейінің барысы

4 сурет. Нұра өзені - Ақмешіт ауылы гидробекетіндегі судың салыстырмалы деңгейінің барысы

Шерубайнұра өзені бассейнінің төменгі бөлігінде қарқынды қар еруі гидрологиялық бекет ауданында жоғары ағысқа қарағанда әлдеқайда ерте

басталды. Қарамұрын су тасқынының басталуы 29 наурызға, ал Шопан кенті бекетінің учаскесінде – 4 сәуірге жатады; су тасқынының шыңы 11-29 сәуірде өтті. Судың ең жоғары шығыны өлшенді: Шопан кентінде – 20 сәуір, бір рет. Қарамұрын-15 сәуір. Екі гидрологиялық бекетте де ұзақ уақыт бойы деңгейлер қауіпті белгілерден асып түсті.

Осылайша, Қарағанды облысы аумағындағы қауіпті гидрологиялық жағдай 1-25 сәуір аралығында сақталды деп қорытынды жасауға болады. Егер 2017 жылғы су деңгейін 2015 жылғы өте көп су тасқыны деңгейімен салыстыратын болсақ, онда 2017 жылы деңгейлер төмен болғанын, бірақ әлі де төтенше белгілерге жақындағанын көруге болады. №1-21 дауыл туралы ескертулерді “Қазгидромет” РМК Қарағанды облысы бойынша филиалы шығарып, барлық мекемелерді, оның ішінде Қарағанды облысының әкімдігі де кіреді. 2015 жылғы су тасқынына қарағанда 2017 жылғы су тасу көлемі аз болғанында байқауымызға болады. Ең сулы су тасу кезіндегі жылдар, ол 2015 және 2017 жыл. Осы дауылды ескертулерге сүйене келесі гидрологиялық бекеттердегі ақпараттарды 2 кесте арқылы баяндауға болады.

2 кесте

2015 - 2017 жылдардағы су деңгейінің көрсеткіші

ГБ атауы	Су деңгейі см.		
	2015 жыл	2017 жыл	Қауіпті су деңгейі
Нұра өз. - Шешенқара с.	715	679	626
Нұра өз.- Балықты тж.ст.	1043	719	700
Нұра өз.- Ақмешіт с.	1088	1074	960
Шерубайнұра өз.– Қарамұрын раз.	577	522	420
Шерубайнұра өз. – Шопан п.	596	583	450
Жаман-Сарысу өз. - Атасу	451	425	350
Жаман-Кон өз.– Баршино п.	698	586	570
Үлкен-Күндызды - Киевка п.	480	431	360
Есіл өз.- Приишимское с.	478	394	385

Су тасқыны жағдайының күрделенуіне және жекелеген елді мекендердің тіршілік әрекетінің бұзылуына байланысты жергілікті атқарушы органдар төтенше жағдайларды жариялау туралы шешім қабылдады.

2018 жылы "Қазгидромет" РМК жұмыс жоспарына сәйкес Қарағанды облысының аумағында 19 гидрологиялық бекетте: 17 өзен және 2 көл бекеттерінде бақылау жүргізілді (5 сурет). Бекеттер облыстың негізгі су объектілерін бақылаумен қамтиды.

5 сурет. Қарағанды облысының гидрологиялық бекеттері

Пайдаланылған әдібеттер тізімі

1. Кусаинов А.Б. Весенние паводки в Республике Казахстан // Вестник КТИМЧСРК № 2 (6). – Кокшетау, 2012. – С.24-26.
2. Игибаева А.М. Гидрометеорологическая служба Казахстана // Сборник публикаций мультидисциплинарного научного журнала «Архивариус» по материалам IX международной научно-практической конференции «Наука в современном мире». – Киев, 2016. – С. 42-45.
3. Плеханов П.А. Гидрологические риски природного характера и их предупреждение в Казахстане // Центральноазиатский журнал исследований воды. – 2017. – Т. 1, № 3. – С. 19-25.

Методически основи на учебния процес

п. ф. к., доцент Досанова Алтынай Жапарқызы

«Esil University» мекемесі, Астана қаласы, Қазақстан

«ҒИБРАТЫ МОЛ ҒАСЫРҒА» АЛҒЫ СӨЗ РЕТІНДЕ

Түйін. Мақалада Сүйіндік Жанғабыловтың туғанына 100 жыл, дүниеден озғанына 50 жыл толуы тарихымыздың беттерінен өз таңбасын қалдырған Ұлы Отан соғысы деген сөзбен ел есінде қалған сол бір сұрапыл күндерді басынан кешіріп Жеңіспен елге оралғанына 75 жыл толуына байланысты жазылған кітаптың алғы сөзі жайында айтылған. Асыл ағамызды еске алып, ол кісінің өмірі, қызметі, қоршаған ортасы жайлы толығырақ мәліметтер мен естеліктер қалдыру басты мақсатымыз болды.

Кілт сөздер: Сүйіндік Жанғабылов, Сақып Досанова, Ұлытау-Жезқазған өңірі, нәубет күндер, сұрапыл соғыс, ұлы тұлғалар,

Елбасы Қ.К.Тоқаевтың биылғы Халыққа жолдауы: «Біздің бүгінгі бастамаларымыз Қазақстанның болашағын айқындайды. Біз күн сайын ескі мен жаңаның, тоқырау мен дамудың арасынан таңдау жасаймыз. Баршаңызды ұлт мүддесі үшін ұйысуға шақырамын. Бәріміз бірлігімізді бекемдей білсек, ешқашан әділдіктен аттамасақ, берекелі ел боламыз», деп түйінделген [1].

Осы орайда еліміздің дамуына үлес қосқан ұлы тұлғаларымызды ұлықтай отырып, бүгінгі күнгі мәселелермен кіріктіре білу, ақпараттық технология заманына бейімделе өсіп келе жатқан бүгінгі ұрпақтарға үлгі ету баршамыздың міндетіміз болмақ. Сондай тұлғалардың бірі Ұлытау-Жезқазған өңірінің өсіп өркендеуіне зор үлес қосқан С. Жанғабылов жайында әңгіме болмақ.

Бір ғасыр – бір ғұмыр! Жылдар жылжып ғасырларға ұласып жататынындай, әр жыл, әр ғасырдың өмірде өз орнын қалдыра білген тұлғалары

болады емес пе..., сондай жандардың бірі өз заманында айрықша еңбегімен, көркем мінезімен, биік парасаттылығымен аты қалған ардақты азамат – Сүйіндік Жанғабылов.

Олай дейтініміз, ел басына туған сонау 1920 жылдардағы Қазан төңкерісі, 1930-37 жылдардағы нәубет күндер мен сол бір сұрапыл соғыс кезіндегі ұлтымыздың басындағы ауыр жылдар, әр қазақтың басындағы ауыр күндер еді. Дәл осы сындарлы кезеңде дүниеге келсе де, елі мен халқына деген шексіз сүйіспеншілігі жасынан зерек, озық ойлы азамат боп өскен Сүйіндік Жанғабыловты сол қиын күндердің жетегіне еріп кете беруге жол бермеді. Керісінше өзінің бар болмысымен ағысқа қарсы тұрып, бойындағы бар білімі мен біліктілігін ел игілігіне жұмсап, жан-жағына сәулелі нұрын шашқан парасатты жан еді. Бұл – ол кісінің көпшілікке ұқсай бермейтін даралығы [2].

Абай атамыз «адам бұл өмірге көрсем, білсем деп келеді» дегендей, адалдық пен адами қасиеттерді, жан тазалығын бойына сіңіріп өскен Сүйіндік Жанғабыловтың жасынан білімге, білуге деген құштарлығы ширек ғасырлық қысқа ғұмырында тарих беттеріне өзінің өшпес ізін қалдыруға себеп болды. Тіпті соғыс өрті өршіп тұрған кездерде арнайы әскери оқу орындарына соғыс қимылдарын жүргізуді үйренуге екі рет оқуға жіберілуі, көпшілікке бұйыра бермейді. Ол кісі соғысқа дейін де арнайы білімі болған маман, соғыс кезінде де, кейін де қызметіне байланысты білім алудан жалықпаған, отбасын да қызметті де бірге алып жүріп, аз ғана ғұмырында алыптың ісін тындырған жан. «Өзінің бойында туа біткен он екі табиғи қасиеттерді біріктірген адам ғана басшы бола алады» - деген ойшыл Әл Фараби бабамыздың дана сөзі С.Жанғабылов секілді жандарға айтылған болу керек.

Қысқа да болса саналы ғұмырын еліне, туған жерінің өсіп-өркендеуіне жұмсады. Ес білгеннен өмірінің соңына дейін білім мен еңбекті қатар алып, жауапты басшылық қызметтерде жүрген. Сәулелі жұлдыздай жарқ етіп қайта сөнген С.Жанғабыловтың өмірі қысқа болса да, әрбір күні, тіпті әрбір сағаты сан-қилы жақсылықтарға толы, берер тәлімі мол, кімді болса да сүйсіндіреді

Биыл адамзат тарихына өшпестей таңбасын қалдырған сұрапыл соғыстың аяқталып, Ұлы Жеңіске жеткенімізге де биыл 75 жыл толып отыр. Ел басына қатер төнген осынау қиын-қыстау жылдары қазақстан халқы да өз Отанын қорғауда бар күштерін аямады. Бұл Жеңіске миллиондаған боздақтардың табанды ерліктерінің арқасында қол жеткіздік. Ұлы Отан соғысындағы жауынгерлердің ерлігі тарих беттерінен ешқашан өшпек емес.

Жезқазған өңірінен де майданға жүздеген мыңнан астам бауырларымыз аттанып, олардың жартысынан көбі ұрыс далаларында ерлікпен мәңгілікке көз жұмды, онымен қоса бірнеше жүздегені хабар-ошарсыз кеткендер.

Жанғабыл атаның үш баласы соғыс майданына бірге аттанып, соғыс аяқталғаннан соң үшеуінің де елге аман оралуы жаратқанның бір үлкен сыйы болар. С. Жанғабыловтың бірге туған бауырларының да өмірі сол кездегі заман ағымына қарай әрқайсысы бір-бір кітап боларлықтай сан-қилы тағдырларға толы. Бұл еңбекте С.Жанғабыловтың небәрі 39 жасында артында қалған жан-жары Сақып Досанова жайлы да айтылады. Сақып ана бала тәрбиесінің үлкен жауапты іс екендігін тұла бойымен сезінген, ардақты ана деген атқа лайық жан болды. «Бала жүрегі – кішкентай ғана күй сандық, ол кілтін тапсаң ғана ашылады» демекші, әр баласының оқып білім алып, өмірден өз орындарын таба білуіне аналық күш-жігерін жұмсаған, әр баланың табиғатын терең түсініп, жүректерінен жол тауып, өмір мектебіне де дұрыс бағыт бере білген жан [2].

Сонымен бірге еңбекте Сақып ананың өмірден тым жас кеткен әкелері – бірі сталиндік террордың құрбаны болған, бірі соғыстан оралмаған ағайынды Смағұл мен Досан Құлжанбаевтардың және нағашысы Сәулетов Қапардың өмірлері мен мұрағаттан табылған деректер бойынша ерлік істері қысқаша баяндалады. Себебі туған жер топырағы бұйырмаған әкелері жайлы толығырақ дерек білу, әке зиратына тағзым ету Сақып апамыздың жүрегінің түбіне өмір бойы серік еткен арманы еді. «Орнында бар оңалар» демекші, Сүйіндік Жанғабыловтың артында баға жетпес байлығы – балалары қалды. Уақыт көші алға жылжыған сайын адамзаттың өмір сүру салты да өзгеріске ұшырап, түрлі

технологиялар пайда болады, алға қойған мақсат-міндеттер мен таным-талаптар да өзгереді. Дегенмен, адам бойында бір өзгермейтін құндылық ол – ұлттық болмыс, рухани-адамгершілік. Әке-шешеден дарыған осындай асыл қасиеттерді бойларына жиған ұрпақтары бүгінде олар салып кеткен сара жолды өздерінің адал еңбектерімен жалғастырып келеді.

Мақалада С. Жанғабыловтың өмірі мен қызметінің хронологиялық тізбесін бере кетуді жөн көрдік:

1941 ж. 01.07 – Қарағанды облысы, бухгалтер қызметін атқарды.

1941 ж. 01.12. – Екінші Қарағанды-Ақмола темір жолын салуға жіберіледі.

1942 ж. 01.07. – Әскери қызметке жіберіледі.

1942 ж. 01.09. - 1943 ж. 01.05. – Тәжікстанның Ленинабад қаласында әскери-саяси училищесінде оқыды.

1945 ж. 01.11.– Денсаулығына байланысты РККА демобилизацияланды.

1946 ж. 16. 01. – Жезқазған Партия ұйымының хатшысы және қоғамдық тамақтандыру оралығында бухгалтер қызметін атқарады.

1946 ж. 02.04. «1941-45 жж. Ұлы Отан соғысында Германияны жеңгені үшін» медалімен марапатталды.

1946 ж. 23.09. – Бүкілодақтық кәсіподақтар Орталық кеңесі Кәсіподақтар қозғалысының бір жылдық Ленинград Жоғары мектебін бітіреді.

1947 ж. 13.01. «Қызыл Жұлдыз» орденімен марапатталды.

1947 ж. 30.06. Басқару ісі бөлімі мамандығын бітіріп шығады.

1947 ж. 25.07 – Жезқазған Кеншілер мәдениет басқармасының басшысы болды.

1948 ж. – Сақып Досановамен отбасын құрады.

1948 ж. 10.12. – 1951 ж. 19.04 Жезқазған аудандық комитетінің бірінші хатшысы болады.

1949 ж. – тұңғыш баласы Қуанышбай дүниеге келеді.

1951 ж. 22.05. – Қарағанды облыстық КП комитетінің ауылшаруашылығы бөлімінің инструкторы қызметін атқарады.

1953 ж. 01.06– Республикалық Орталық Комитеті Партия мектебінің тыңдаушысы болып қабылданып, 1956 ж. 01.07. оны бітіріп шығады.

1956 ж. 01.08. – Жезқазған аудандық КП комитетінің үгіт және насихат бөлімінің меңгерушісі қызметін атқарды.

1957 ж. 27.04. «Тың жерлерді игергені үшін» медалімен марапатталды.

1957 ж. 11.07. – Жезқазған аудандық комитетінің Хатшысы болып сайланды.

1957 ж. 15.10. – Қарсақпай мыс заводының Партбюро хатшысы болып сайланды.

1959 ж. 26.10. – Никольский қалалық ОРС бөлімінің басшысы болып тағайындалды.

1960 ж. 15.03. – «Златоуст-Беловский» карьеріне 4 разрядты темір шебері етіп жібереді.

1960 ж. 03.04 – «Златоуст-Беловский» карьерінің Цех комитетінің басшысы болып сайланады.

1960 ж. 10.08. – Солтүстік Жезқазған кенішінің Рудком председателі болып сайланады.

1961 ж. 20.11. – НИЛ бас инженері болып қабылданады.

1962 ж. 14.03. – Әкімшілік шаруашылық және тұрмыстық секторы бөлімінің басшысы болып өмірінің соңына дейін қызмет атқарады.

1967 ж. 21.04. «Ұлы Отан соғысындағы Жеңіске 20 жыл» медалімен марапатталды.

1967 ж. кенже қызы Манат дүниеге келеді.

1969 ж. 01.06. С. Жанғабылов дүниеден озды.

Қорыта айтқанда, «Әке көрген – оқ жонар, шеше көрген – тон пішер» дегендей, келешек ұрпаққа адами болмыстың түпсіз тереңдігін ұғындырған сүйікті әке Сүйіндік Жанғабыловтың салған сара жолын жалғастырып отырған ұрпақтарының алды – бүгінде құрметті зейнеткерлер, арты – әкелері туып-өскен, халыққа қызмет еткен қасиетті Жезқазған өңірінде әр салада елге абыройлы қызмет атқарып жүрген өнегелі жандар. Олардан туған ұрпақтары да бүгінгі қоғамның белсенді мүшелері, әлемнің біртұтастығын саналы түсініп, бой ұсына алатын, болашағы биік жандар.

«Тау алыстаған сайын биік көрінеді» демекші, жылдар жылжып өткен сайын Сүйіндік Жанғабыловтың жарқын бейнесі сомдала түсіп, тұлғасы кесектеле бермек.

Әдебиеттер:

1. Тоқаев Қ.К. Қазақстан халқына жолдау. - Астана, 2022.
2. Досанова А.Ж. Ғибраты мол ғасыр. Библиографиялық очерк. - Нұр-Сұлтан, 2021. 206 б.

Стратегически насоки на реформата в системата на образованието

Master of Pedagogical Sciences, A.D. Kalimova¹,

Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, B.A. Zhekibayeva²

Pavlodar Pedagogical University, Republic of Kazakhstan¹

Karaganda University named after Academician E.A. Buketov, Republic of Kazakhstan²

THE ESSENCE OF THE CONCEPT OF «INTEGRATED LEARNING» IN PRIMARY SCHOOL

Modern primary education in the Republic of Kazakhstan is based on the integration of knowledge about the development of the surrounding world and society. The knowledge acquired in various academic subjects, as a rule, are interrelated and, if properly implemented, form a holistic picture in the student's mind. The concept of «integrated learning» is considered as the integration of scientific knowledge in the teaching of younger schoolchildren. The result of integration in this case is integrity, or a new reality in which each component retains its sovereignty and its essential qualities.

The general theoretical characteristics of pedagogical integration are revealed in the works of V.S. Bezrukova, I.D. Zverev, A.Ya. Danilyuk, I.S. Serdyukova, Y.M.Kolyagin, N.S. Svetlovskaya and many others.

The ideas of integrating knowledge in learning are reflected in the concept of modern school education. But it is impossible to solve such a problem within the framework of one academic subject. Therefore, in the theory and practice of teaching, there is a tendency to integrate academic disciplines (integrated courses, integrated lessons), which allows students to achieve interdisciplinary generalizations and get closer to understanding the overall picture of the world [1, 68 p.].

The term "integration" is often used in scientific pedagogical literature and in teaching practice. "Integration" from the French. integration – inclusion, involvement, ingrowth; from Lat. integration – restoration, replenishment, whole [2].

In V.S. Bezrukova's pedagogical research, the concept of "integrated learning" is revealed as the definition of the highest form of interconnection, which expresses the unity of all components of the education system, defining its content [1, 70 p.].

The author I.D. Zverev considered this concept as an integral system of organically interconnected disciplines, which is built by analogy with the world that surrounds the child [3, 56 p.].

So, I.S. Serdyukova, reveals the definition of «integrated learning» as a process of communication and convergence of sciences, which represent the highest form of transition to a higher quality level of education [4, 22 p.].

The concept of «integrated learning» by L.N. Bakharev reveals how the process of interaction and communication of several sciences. This process is a high form of the embodiment of interdisciplinary connections at a qualitatively new stage of learning. Integration does not negate the subject-based learning system. It is a possible way to improve it, overcome shortcomings and is aimed at deepening the interrelationships and interdependence between subjects [5, p. 50].

Thus, Y.M.Kolyagin believes that in relation to the system of education, the concept of "integrated learning" can take two meanings:

- as a learning goal, it should give the younger student the knowledge that can teach the student from the first steps of learning to imagine the world as a whole, where all elements are interconnected.

- as a means of teaching, which is aimed at developing the student's erudition, at updating the existing narrow specialization in the pedagogical process.

The author believes that integration acts as a natural interrelation of sciences, academic disciplines, sections and topics of various academic subjects based on the leading idea and leading positions [6, p. 28].

Danilyuk A.Ya. believes that integrated learning is presented as an innovative technique that can solve many of the problems of education. Integration in the sphere of upbringing and education can be carried out at any stage of the pedagogical process, being a universal means. Interdisciplinary connections are the most important factor in optimizing the learning process, improving its effectiveness, eliminating teacher and student overload. Interdisciplinary connections are of particular importance for the effective use of organizational forms of education, as well as the purposeful restructuring of all the main links of the educational process [7, 25 p.].

So, for example, N.S. Svetlovskaya, under integrated learning, considers «the process of creating a new valuable on the basis of identified similar elements and parts in several previously different units (academic subjects, types of activities), then adapting these elements and parts into a previously non-existent monolith of special quality». An important condition for integration is the construction of the material on the basis of subordination to a single goal and function in a number of subjects, in the methodology. It is preferable to conduct integrated training based on the implementation of intrasubject and intersubject connections [8, p. 32].

We have analyzed the essence of the concept of «integrated learning» by various authors. We are impressed by the following concept: «integrated learning» is a complex characteristic of learning goals that combines pedagogical tools used in extracurricular and educational activities. This is a well-structured, multicomponent and well-organized connection of all parts of the education system. Its ultimate goal is the self-development and harmonization of the student.

Integrated education in primary school gives the educational process integrity, consistency, indivisibility of knowledge. We have identified the following advantages of integrated learning in primary school:

- knowledge, skills and abilities are learned by younger students in unity;
- integrated lessons encourages students to actively learn about the surrounding reality, to develop logic, thinking;

- promotes the development of speech, the formation of the ability to compare, generalize, draw conclusions;

- the form of integrated lessons is non-standard, fascinating, thanks to the rapid change of activities, the attention of students is constantly kept at a high level, which allows them to effectively assimilate the material.

Thus, integrated education in primary school helps to overcome the fragmentation and mosaic of students' knowledge, ensures their mastery of holistic knowledge.

This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP15473233 «Scientific and theoretical justification and methodological support for the preparation of future teachers for integrated teaching of primary school students»).

Literature:

1. Безрукова В.С. В поисках перспективы // Советская педагогика. – 1986. - №9. – С. 68-72.
2. Толковый словарь русского языка: Даль В.И. - Санкт-Петербург, АСТ. - Харвест, 2014.- 736 с.
3. Зверев И.Д. Интеграция межпредметных связей в общем, и региональном экологическом образовании. // Региональные системы экологического образования. / Под ред. Л.П. Симоновой, А.Н. Захлебного, Н.В. Скалона. - М., Тобол. - 1998.- 144 с.
4. Сердюкова Н.С. Интеграция учебных, занятий в начальной школе //Начальная школа. – 1994. - № 11. - С. 22 - 26.
5. Бахарева Л.Н. Интеграция учебных занятий в начальной школе на краеведческой основе. // Начальная школа. -1991.- №8.- С. 48-51.
6. Колягин Ю.М., Алексеенко О.Л. Интеграция школьного обучения. // Нач. школа. -1990. - №9. – С.28.
7. Данилюк А.Я. Учебный предмет как интегрированная система// Педагогика. -1997.- №4.-С. 24-28.
8. Светловская Н.Н. Методика внеклассного чтения: Книга для учителя. - М.: Просвещение, 1991. – 207 с.

Съвременните методи на преподаване

*А. С. Бакуова, **А.Б. Калиева

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, магистрант

**Торайғыров Университеті

БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА БИОТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРДІ ПАЙДАЛАНУ

Биотехнология бүгінгі басты ғылыми-практикалық бағыттардың бірі болды, осыған байланысты биотехнолог мамандығы жалпы ел экономикасы мен табыстылығын арттыруда аса маңызды рөл атқарады.

Шын мәнінде, мүлдем бір-бірімен байланысы жоқ ғылыми білімдер биотехнология арқасында байланыс табады: микробиология, өсімдіктер мен жануарлардың анатомиясы, биохимия, иммунология, жасушалы биологиясы, өсімдіктер мен жануарлардың физиологиясы, экология, генетика, биофизика, математика және басқа да көптеген жаратылыстанудың облыстары.

Дәл осы елеулі жетістіктері биохимия, молекулалық генетика, молекулалық биология деген іргелі зерттеулер саласындағы үлкен жетістіктерге соңғы жүзжылдықтың екінші жартысында қол жеткізді. Қалыптасқан қолайлы жағдай биология саласында қазіргі заманғы биотехнологияның дамуында қуатты серпіліс болды, өте маңызды практикалық қосымшалар нәтижелерін іргелі тартты [1,2].

Еліміздің ұлттық және әкімшілік-аумақтық дамуына білім алуға әлеуметтік тапсырысты есепке алуға негізделген. Қазіргі кезеңдегі білім беруді дамытудың ерекшелігі оқыту мен тәрбиелеуде биотехнологиялық мүмкіндіктерді пайдалану болып табылады [3,4].

Жаратылыстану пәндерін оқытуда білім беру мазмұнына биотехнологиялық білімдерді ендіру мәселесімен айналысқан әдіскер-ғалымдардың қатарында: Н.А.Нахова, Н.Н.Баранский, А.С.Барков, Л.Ф.Греханкина, Ю.С.Репринцева, С.В.Васильев, О.В.Скоркина, М.Д.Даммер, С.Н.Игошина, Ю.В.Кулешова, Т.А.Зорина, Е.Г.Терентьева, Е.А.Алексеева, П.В.Гора, Ю.К.Бабанский, З.Абасов, А.Азанбекова, Л.Ш.Арипбаева, А.Е. Әбілқасымова А.Е., Қуанышева С.Е.[5,6]. Ал, орта мектеп жүйесінде биотехнологиялық материалдарын пайдаланудың тиімділігі белгілі әдіскер-ғалымдар: Н.Д.Андреева, В.П.Соломин, И.Ю.Азизованың еңбектерінде кездеседі [7].

Білім мазмұнын жаңарту дегеніміз-білім беру бағдарламасының құрылымы мен мазмұнын, оқытудың әдістері мен тәсілдерін қайта қарастыруды көздейді. Бүгінгі күні мемлекетіміздің өркениетке жету жолындағы өр талабына тұғыр боларлықтай ұрпақ оқыту, тәрбиелеу ісін жаңа сапалық өзгерістер деңгейіне

көтеруді талап етіп отыр. Білім беруде болып жатқан өзгерістер, білім беру мақсаттарының алмасуы, оның дамытушылық сипаттарының бекітілуі жүйелі түрде оқушылардың шығармашылық ойларын дамытып, ғылыми көзқарасы мен белсенділігін арттырады. Сондықтан елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алууда. Бұл педагогика теориясы мен оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр. Осыған байланысты, бастауыш, негізгі орта және орта білім беруде жаңартылған мазмұндағы оқу бағдарламалары әзірленді.

Мемлекетіміздің білім беру үдерісіне енген жаңартылған білім беру бағдарламасы-заман талабына сай келешек ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың бағдарлама. Жаңартылған білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты-оқушыларды сындарлы оқытуға үйрету, әлемдік білім кеңістігіне қол жеткізу, инновациялық білім негіздерін терең меңгерту. Негізгі орта білім беру деңгейінің 7-9-сыныптарына арналған «Биология» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасының құрылымы қолданыстағы бағдарламадан өзгеше[8]. Біздің зерттеуіміздің міндеттерінің бірі-биология сабақтарында "биотехнология" бөлімінде қолдануға болатын ұғымдар мен терминдерді анықтау. Сондай-ақ, біз "Биотехнология" тақырыбы сабақтар өткізуді жоспарладық. Осы төңіректе төменде «Биотехнологияның даму тарихы. Негізгі тарихи кезеңдері» тақырыбындағы сабақ жоспарын қарастырайық.

Сабақтың тақырыбы: Биотехнологияның даму тарихы. Негізгі тарихи кезеңдері

Сабақтың мақсаты:

Білімділік: Биотехнологияның басты мақсаты жайында, оның даму тарихы, жеке өндірістік технологиялар, биологиялық ғылымның өзіндік бағыты жайында кеңінен мағлұмат беру.

Дамытушылық: Оқыту кезінде білім алушыларға түрлі тапсырмалар мен жұмыстар бере отырып, білім алушылардың ойлау қабілеттерін, қиялдарын, шығармашылық қабілеттерін арттыру.

Тәрбиелік: Білім алушыларды өз беттерімен жұмыс жасауға, орындауға және де алған білімдерін іс-жүзінде қолдана білуге, сабақ үстінде ақпараттық-коммуникациялық технологиямен тиімді жұмыс жасай білуге тәрбиелеу.

Сабақтың түрі: Жаңа білімді меңгерту.

Сабақтың әдісі: Баяндау, өз бетімен жұмыс әдісі, сұрақ-жауап

Сабақтың көрнекілігі: Интерактивті тақта, слайдтар, үлестірімелі қағаздар, сурет-плакаттар.

Пән аралық байланыс: Химия, Экология

Сабақтың барысы:

I. Ұйымдастыру кезеңі-Сәлемдесу, түгендеу, тазалықты, тәртіпті бақылау.
II. Ұй тапсырмасын сұрау.

Менен сұрақ-сенен жауап!

Ойынның шарты:

Әрқайсысында 7 білім алушыдан 3 команда ойнайды.

- 1 Өсімдіктерді зерттейтін ғылым. \Ботаника\
- 2 Қазақстанның қызыл кітабы қашан шықты? \ 1981 жылы\
3. Қазақстанда қанша қорық бар? \ 9 \
4. Жасушаны ашқан ғылым? / Роберт Гук /
5. Шығу тегі, құрылысы, атқаратын қызметі ұқсас жасушалар тобы ? \ ұлпа\
6. Қарашірік, шымтезек қандай тыңайтқыштарға жатады? \органикалық\
- 7.Күн гүлі деп аталатын өсімдік ? \ күнбағыс \
8. Ең ірі жеміс? \ асқабақ \
9. Фотосинтез процесін ашқан ғылым? \ Тимирязов \
10. Жапырақтары түгелдей тікенге айналған өсімдік? \ кактус \
11. Жарықта өсімдік жапырағынада жүретін процесс ? \ фотосинтез\

III. *Жаңа сабақ.* Биотехнология-тірі ағзалар мен биологиялық әрекеттерді адамның мақсатына сай өндірісте қолдану болып табылады. Ең алғаш 1917 жылы Венгр инженері алғаш рет “биотехнология” терминін енгізді. 1941 жылдан бері кеңінен қолданылып, даму үстінде. Қазіргі уақытта биотехнология саласымен бірге, оның гендік инженерия, жасушалық инженерия және ферменттік инженерия тәрізді салалары барынша дамыды. Қазіргі биотехнологияның басты мақсаты-өсімдіктердің жаңа сорттарын, жануарлардың асыл тұқымын, микроорганизмдердің штаммаларын шығару.

Биотехнология-бұл пайдалы-шаруашылық мақсатта, медициналық тәжірибе үшін, экологияны жақсарту және т.б. үшін продуцент есебінде жануарлар, өсімдіктер және микроорганизмдерді қолданумен, технологиялық үрдістердің туындауымен, жетілдірумен байланысты ғылым. Гендік инженерия әдісі ағзаның бағалы қасиеттерін сақтап қалумен қатар, оған жаңа, сапалы қасиет те береді. «Инженерия» термині “құрастыру” деген мағынаны білдіреді. Гендік инженерия XX ғасырдың соңғы ширегінде ғана жасалды. Гендік инженерия әдісімен картопқоңыз жей алмайтын картоп өсімдігі шығарылды.

Ферменттік инженерия саласында өндіруден өте үлкен кіріс кіреді. Бұл-спирт, шырын және кір жуатын ұнтақтар өндіруге пайдаланылатын биопрепараттар, ферменттердің көп тонналы өндірісі.

Жасушалық инженерия әдістерінің арқасында сүтқоректілерді клондауда (жыныссыз жолмен ұрпақ алуда) үй хайуанаттарының жыныссыз жолмен ұрпағы Долли қойлары алынды.

IV. *Бекіту кезеңі* . “Зерек болсаң, шешіп көр”

“А” тобы

- Ежелгі уақыттан адамдар ағзаға қан құюдың маңызы бар екенін білген. Тіпті, Еж.Грецияда және Еж. Египет ескерткіштерінде қан құю туралы жазылған. Папа Римский Иннокентий VIII қартайған шағында өзіне үш

жасөспірімнің қанын құюды бұйырады. Ақыр аяғында папа да, жасөспірімдер де қайтыс болады. Себебін түсіндір?

Эритроциттердің жабысуы. Қан топтарының сәйкес келмеуі.

“В” тобы

- 1785ж атақты Итальян оқымыстысы Спалланцани бақаның өкпесін алып тастап не болатындығын бақылады. Бірақ ешқандай өзгеріс болған жоқ. Өкпесінен айырылған бақа өзінің қорегін аулап, секіріп ештеме болмағандай жүре берді. Бұл тәжірибенің нәтижесін қалай түсіндіруге болады?

Ылғалды терісі арқылы тыныс алу

“С” тобы

- «Крокодилдің көз жасындай» деген сөз бар. Крокодилдер жылай ма, неге?

Жылайды-себебі олар ағзасындағы артық сұйықтықты көзжасы арқылы шығарады.

«Миға шабуыл»

Бүгінгі сабақтан не білдім?	Білгім келеді?	Білдім, үйрендім?

Бекіту сұрақтары:

- Биотехнология дегеніміз не?
- Оның алдына қойған міндеттері қандай?
- Гендік инженерияның міндеттері қандай?
- Жасушалық инженерия немен айналысады?

Ү. Үйге тапсырма беру: «Биотехнология және оның негізгі бағыттары» тақырыбын оқып келу, қосымша материалмен толықтыру.

ҮІ. Сабақты қорытындылау, білім алушыларды бағалау.

Сабақтар «Биотехнология» материалдарының ғылыми-педагогикалық негіздерін айқындап, оны орта білім беретін мектептің оқу-тәрбие үрдісінде тиімді пайдалану арқылы білім алушылардың білімін арттырып, зерттеу жұмысымыздағы ғылыми болжамның дұрыстығын, ұсынылып отырған оқу материалдардың білім берудегі тиімділігін анықтауға көмегін тигізді. Бұл мектепте білім беруді жанаша құру және теориялық тұрғыдан толықтыра отырып, тереңдетуді қарастыру мүмкіндіктерін ашады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Беккер М.Е., Лиепиныш Г.К., Райпулис Е.П. Биотехнология. М.: «Агропромиздат», 1990. 436с.
2. Музафаров Е.Н., Чепурнова М.А. Введение в биотехнологию. М.: «Пищевая промышленность». 2008 г. 102с.

3. Егорова, Т.А. Основы биотехнологии: учебное пособие для высш. пед. учеб. заведений/ Т.А. Егорова, С.М. Клунова, Е.А. Живухина.-2-е изд., стер.-М.: Академия, 2005.-208 с.

4. Сельскохозяйственная биотехнология. Под редакцией В.С. Шевелухи,- М.: Высшая школа, 1998.-416с.

5. Әбілқасымова А.Е. Студенттердің танымдық ізденімпаздығын қалыптастыру.-Алматы: 1994.-192б

6. Қуанышева С.Е. Биологияны оқыту әдістемесі.-Шымкент, 2000.-300б.

7. Суматохин С.В. Учебно - исследовательская деятельность по биологии в соответствии с ФГОС: с чего начинать, что делать, каких результатов достичь // Биология в школе. - М., 2014.- №4. - С.23-30.

8. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, №205 Жарлық. Астана, 01.03.2020 ж. //http:akorda.kz. 207б.

Bissoltan L.A., Shayakhmetova M.N.

Karaganda university named after academician E. A. Buketov

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR FORMATION OF FUNCTIONAL LITERACY OF ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS IN THE KAZAKH LANGUAGE CLASS

The subject "Kazakh language and literature" lays the foundation for providing general philological education to students as a whole system of studying the spiritual culture of the people reflected in language and literary creativity. The purpose of education is to educate a creative and active linguistic person by forming linguistic, speech and communicative competences on the basis of enriching the descriptive functional system of the language, norms of using language system tools, vocabulary, and syntactic structure. mastering the mechanisms of speech, the laws of forming a single sentence, the general culture of communication, the improvement of speech and creative use of language. This goal is determined by the need to increase the functional literacy of the society for the competitiveness of the younger generation.

« The subject "Kazakh language and literature" lays the foundation for the general philological education of students as a whole system of studying the spiritual culture of the people reflected in the language and literary creativity. The purpose of education is to develop a descriptive functional system of the language, to enrich the vocabulary, the syntactic structure of speech, to master the rules of forming connected sentences, to educate a creative and active linguistic personality by forming linguistic, speech, and communicative competences. general culture of communication, mechanisms for improving speech and creative use of language. This goal is determined by the need of the society to increase the functional literacy of the younger generation and its competitiveness. What is functional literacy?

Functional literacy is a person's ability to interact with the external environment and quickly adapt and serve it.

Forming functional literacy in the Kazakh language class is to provide the child with the level of knowledge, skills and skills that is considered the minimum necessary for the realization of his life, and further ensures the normal functioning of the student in social relations. in a certain social environment. Therefore, the school has a very important goal: not to prepare individually selected students for life, but to educate a competitive, mobile person who can quickly change his profession if necessary, master new social roles and functions. The solution of many problems depends on the professional skills of the teaching staff. The powerful potential of the Kazakh school should be its teaching staff. The teacher should be ready to use information and information technology tools in teaching, education and development of students. In order to form an informational culture in students, the teacher must have such a culture. Every teacher should understand his role in personality formation. One of the leading subjects of the humanitarian cycle in the school system is Kazakh language and literature. The goal of language teachers is to introduce pupils to the world of native words, to show children the wonderful depth of the Kazakh language, to make them fall in love with it for life. The task of the teacher is not to educate students, but to create conditions for them to acquire knowledge on their own.

I work as a teacher of Kazakh language and literature. During these years of work, as a teacher of the Kazakh language, I have come to the conclusion that the priority for me is to develop children's communicative skills through literacy, not the Kazakh language as their mother tongue. that we live in a multilingual society, it is considered very important to be able to express one's thoughts competently. I try to follow the pronunciation of each student

I actively use colorful reference schemes, role-playing games, lexical and semantic tables in my work. A positive result is the students' active participation in creating tables. For example, taking responsibility, making decisions, acting and working as a follower and leader in a group, hypothesizing, testing, helping others, learning and much more. There are many challenges, but concrete ways to overcome them are already visible. The nature of such classes changes radically. An atmosphere of mutual

trust, mutual assistance, cooperation is formed there. In such an environment, the child is calm and confident, which means he feels comfortable. Lessons will be more diverse, emotional, active and creative. With the development of science and technology, the requirements for education increase, their scope expands, and new qualitative features are formed. Therefore, we can say that a person's functional literacy is an indicator of his ability to adapt to the conditions of the micro-society. To form functional literacy, it is necessary to create a special educational environment not only in the classroom, but also outside the classroom. From the above, it follows that the effectiveness of teaching functional literacy depends on the teacher's readiness to use all the achievements of modern science, to develop skills and exercises that form a highly cultured person.

REFERENCES:

1. National action plan for the development of functional literacy in the Republic of Kazakhstan for 2012-2016.
2. The concept of 12-year secondary education in the Republic of Kazakhstan. Quality of pedagogical education: problems and the future of development.
3. Proceedings of the international scientific and practical conference, 2004. May 18-19 - KazNPU named after Almaty. Abay, 2004.

М.ф.н. Абдыкаримова Г.М., Арман У. (студентка гр. С-22-1)
Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова,
Казахстан

ОПРЕДЕЛЕНИЕ СУЩНОСТИ ПОНЯТИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ УЧАЩИХСЯ

Передовые педагоги всегда считали, что на уроке дети должны трудиться по возможности самостоятельно, а учитель — руководить этим самостоятельным трудом, давать для него материал. Для формирования целостной и гармоничной личности необходимо систематическое включение ее в самостоятельную деятельность, которая в процессе особого вида учебных заданий — самостоятельных работ — приобретает характер проблемно-поисковой деятельности.

В чем же заключается сущность понятия самостоятельной работы учащихся?

Г.М.Муртазин даёт определение самостоятельным работам учащихся на уроке и считает, что такая активная познавательная деятельность всех учащихся класса, которая выполняется без непосредственного участия учителя, но по его заданию и в специально отведённое для этого время, при этом результаты самостоятельных и мыслительных, и моторных действий школьников выражаются во внешне контролируемых формах.

Он различает пять признаков самостоятельной работы:

- 1) выполнение по заданию учителя;
- 2) в специально отведённое время;
- 3) работают все учащиеся;
- 4) работа выполняется без непосредственного участия учителя;
- 5) познавательная деятельность включает как мыслительные, так и моторные действия [1].

М.А. Данилов основным критерием самостоятельной работы считает разрешение учащимися познавательных задач, проблемных ситуаций. Задача, считает он, «побуждает учащихся к самостоятельной работе, служит начальным моментом их мыслительного процесса» [2]. Учащиеся отыскивают новые пути их решения на основе приобретения новых и углубления старых знаний. Ход решения познавательной задачи обусловлен её содержанием, методами умственной деятельности ученика и системой имеющихся у него знаний, считает

Ю.А. Самарин. Успех зависит от организации самостоятельной деятельности, которая включает в себя правильное распределение времени на отдельные её этапы, чёткую формулировку задания перед учениками.

Б.П. Есипов (60-е г.г.) определил самостоятельную работу как «такую работу, которая выполняется без непосредственного участия учителя, но по его заданию в специально предоставленное время; при этом учащиеся сознательно стремятся к поставленной заданием цели, употребляя свои усилия и выражая результат умственных и физических действий». В его понимании самостоятельная работа характеризуется такими признаками как:

- наличие задания учителя
- наличие времени для выполнения
- наличие результата в виде устных, письменных работ
- необходимость умственного напряжения

И то и другое понимание самостоятельной работы правомерно. Однако второе более глубоко отражает суть данного явления.

П.И. Пидкасистый, занимаясь исследованием данной проблемы, отмечает, что в определении самостоятельной работы должны быть отражены творчество ученика и единство процессуальной и логико-содержательной сторон самостоятельной деятельности. Они, по мнению Пидкасистого, недостаточно учитываются в учебной практике, порождая скучную и однообразную деятельность школьника. Он считает, что самостоятельная работа – это средство, которое в каждой конкретной ситуации усвоения соответствует конкретной цели и задаче [3].

Как можно отметить, что единства в подходе к данной проблеме у учёных не существует. Они по-разному толкуют понятие «самостоятельная работа», её сущность, содержание и структуру.

Суммируя всё вышесказанное, к **основным признакам самостоятельной работы** учащихся можно отнести следующие:

1. внешними признаками самостоятельности учащихся при выполнении заданий являются умение планировать свою работу, выполнять задания без непосредственной помощи учителя и оценивать результат своей работы.
2. систематическое осуществление учащимися самоконтроля за результатами своей работы, корректирование и усовершенствование способов её выполнения.
3. наличие познавательной задачи, проблемной ситуации, побуждающей учеников к самостоятельной интеллектуальной деятельности.
4. проявление учащимися самостоятельности и творческой активности при разрешении поставленных перед ними познавательных задач.

5. включение в задания для самостоятельной работы материала, усвоение которого способствовало бы целостному развитию личности учащегося, самообразованию и творчеству.

Анализируя все возможные подходы, можно за основу принять следующее *определение*: «Самостоятельная работа – это вид учебной деятельности, при которой учащиеся с определённой долей самостоятельности, а при необходимости, при частичном руководстве учителя выполняют различного рода задания, прилагая необходимые для этого умственные усилия и проявляя навыки самоконтроля и самокоррекции».

Литература:

1. Муртазин Г.М. Задачи и упражнения по общей биологии, М.: Просвещение, 1981. 192 с.
2. Колташ С. И. Формирование концепции процесса обучения в научно-педагогической деятельности М. А. Данилова. Дис. ... канд. пед. наук. Красноярск, 1990.
3. Пидкасистый П. И. Организация учебно-познавательной деятельности студентов. Образование XXI века. Педагогическое общество России, 2005. 33 с.

Заурбекова А.М, Тапқараева Р.А.

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Қазақстан

ДЕҢГЕЙЛІК ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ БАРЫСЫНДА БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ОҚЫТУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Педагогика ғылымдарының докторы Ж.Қараевтың пікірінше: «Деңгейлі білім беру жүйесі туралы ғылымилық-тәжірибесіне негізделі отырып, әр пән бойынша деңгейлік материалдарды қалыптастыруға болады. Себебі, қазіргі экономикалық жағдай жаңа үрдістерді, жаңа көзқарастарды міндеттейді. Сондықтан ғылыми ізденіс барысында педагогика саласындағы деңгейлі білім беру жүйесі шәкірттердің ғылым негіздерін меңгеруінің негізгі тиімді жолдары болып табылады. Деңгейлік оқытудың ерекшелігі - шәкірттер сабақ процесінде біршама деңгейде жұмысты жүзеге асыра алады. Сондай-ақ бүгінгі таңдағы жаңа технологияларды игеру процесінде ақпараттық технологиялық коммуникациялық және оларды басқару алгоритмдері қоғамымыздың ең қажетті қатарына айналды. Демек, қазіргі таңда электрондық оқытудың жаңа әдістерін, жаңа бағыттарын, жаңа мазмұнды талап етеді»[1.].

Шәкірттердің білім деңгейін мынандай жолдармен бағалауға болады: «1 деңгейде (төмен) – эпизодтық. Білімді жаңартылған мазмұнға көшіру ұстаздың көмек беру жолдарымен іске асады; 2-деңгейде - түсініктерді қорытындылау деңгейі. 70% ғылыми түсініктерді жүйелі түрде қалыптастырады; 3-деңгейде (ең жоғары) бастапқы ғылыми бағдарламаға жету деңгейін қарастырады.

Шәкірттерге берілген материалдар білім алушылардың ойлау қабілетін әсер етеді, материалды орындау барысында шәкірт өзі шешімін іздейді, оны шешу барысында ақыл-ойы қалыптасады және ойлауға жан-жақты әсерін тигізеді.

Яғни, «Бірінші деңгейдің материалдары есте сақталады, олар өткен сабақта қайта меңгерілген тапсырманы өзгертпей қайталауға және жұмыс жасауға жағдай жасайды, екінші деңгейдің материалдарды натылауға және қорытындылауға негізделген материалдар, үшінші деңгейдің материалдары қорытынды жұмыстың когнитивтік-ізденіс моделін тұжырымдамалау деп көрсетіледі» [2.].

Шәкірттерді деңгейлер бойынша білім беру үшін сабақтарды жаңаша әдіспен жоспарланғаны дұрыс. Шәкірттерге деңгейлік материалдар беру арқылы сан алуан, түрлі іс-шаралар өткізіледі. Шәкірттің алған білімі іске асыра алатындығында деп есептейді. Өзіндік жұмыс барысы бақыланады. Нәтижесінде деңгейлік материалдармен жұмыс жасаудың тиімділігі анықталады. Шәкірттің белсенділігі, іскерлігі, баланың шығармашылыққа деген ұмтылысы ескеріледі. Деңгейлік білім алу барысында біліктілікке, іскерлікке жетудің нәтижесін көрсетеді.

Деңгейлеп оқыту технологиясы білім беретін мәліметтің азаюынан емес, шәкірттерге қойылатын талап-тілектердің сан алуандығынан.

Деңгейлеп оқыту технологиясының негізгі мақсаты - әр шәкірттің өзінің өсу деңгейіндегі оқу тапсырмаларды игеруін жүзеге асыруды талап ету.

Деңгейлеп оқытудың ең негізгі ерекшеліктеріне тоқталатын болсақ:

1. Деңгейлеп білім беру әр шәкірттердің мүмкіндігіне қарай білім алуына жағдай жасау.

2. Деңгейлік білім беру сан-алуан категориядағы оқушыларға бірдей назар аударуға және олармен әртүрлі тәсілдермен жұмыс жасауға жағдай жасау.

3. Деңгейлік - саралап білім беру жүйесінде оқытуды игерудің нақты үш көрсеткіштерін көрсету арқылы: ең төменгі деңгей (минималды базалық), бағдарламалық, кешенді деңгей.

Базалық деңгей - мемлекеттік стандартпен дәлелденген ең төменгі деңгей. Міндетті түрде әр шәкірт меңгеруі қажет. Бұл деңгей шәкірттің қызығушылығы мен мүмкіндіктерін ескере отырып, өзінің күшті жақтарын дұрыс пайдалануға жағдай жасау.

4. Шәкірттің жеке практикасына негізделе отырып, білім беру технологиясының көрсеткішінің нәтижесі:

«- Мінез-темперамент;

- психикалық даму ерекшеліктері (есте сақтау қабілетінің ерекшелігіне, психикалық даму ерекшеліктеріне, ойлау, қабылдау, зейін, эмоцияны басқара білу ерекшеліктері);

- пәнді бойынша білімді меңгеру деңгейіне / шәкірттің білімі мен іс-әрекет тәсіліне көңіл бөлу.

Білім алушының жеке тәжірибесіне негізделген оқыту технологиясы тиімді сонымен қатар нәтижелі болуы керек:

- тұлғаның ерекшеліктеріне;

- психикалық даму ерекшеліктеріне (есте сақтау, қабілет, ойлау, қабылдау, көңіл бөлу, эмоцияларын басқара білу ерекшеліктеріне);

- пән бойынша білімді меңгеру деңгейіне/оқушының білімімен әрекет ету тәсіліне назар аудару керек».

Деңгейлі білім беру компоненті оқуды игерудің үш нақты деңгейін анықтады: ең төменгі деңгей, бағдарламалық және кешенді. Базалық деңгей – мемлекеттік стандартпен белгіленген ең төменгі деңгей. Себебі әр шәкірт меңгеруі қажет. Бұл деңгей шәкірттің қызығушылықтары мен жағдайларын ескере отырып, уақытын және күш-қуатын ұтымды пайдалануға мүмкіндік тудырады.

Әр тақырып негізінде бес сабақ түрі бар.

«Біріншісі-тақырыпты жалпы қорытындылау сабақтары, білім алушының оқу тапсырмаларын жеңілден күрделіге қарай жүйелі меңгеруі (оларды дәрістер деп атайды).

Екіншісі - аралас семинарларда білім алушының өзіндік қызметі үрдісінде

білім тапсырмаларын тереңнен ұғыну, алынған нәтижені өлшеуге болатындығы.

Үшінші - оқу үдерісінің жарыс түрінде ұйымдастырылуы, тапсырмаларды пәнаралық жалпылау пәндері бойынша.

Төртінші – бағалаудың жетелеушілік қасиеті, білімді жалпылау және жүйелеу сабақтары (тақырыптық сынақтар деп аталады).

Бесінші шебер-сынып. Дамыта оқытудың әдісі. Білім алушының даму деңгейінің біркелкі болмауынан, жеке қабілеттерінің өзгешеліктерінен және сыныптағы басқа да себептерден сабақ озаттарына ілесе алмайтын білім алушыға байланысты. Сондықтан оқытушы сабақтың жалпы кезеңдерінде: саралап оқытуды жүзеге асырады, тапсырма беру, бекіту, жаңа тапсырмаларды қайталау, білім мен дағдыны бағалау көзделеді» [3.].

Жаңашыл қағидаттар әр білім алушының пән барысында жаңа оқуды игеруіне, өзін-өзі дамытуға, ізденуге, әлемдік бәсекелестік заманында әрбір адамның білім сапасын, қабілеттілік деңгейін, іскерлік мүмкіндіктерін анықтайтын тұлға ресурстарын дамыту көзделеді. Осы сияқты өзін-өзі дамытуды жетілдіретін Ж.Қараевтің әзірлеген: «Деңгейлік сараланған оқытудың тиімділік қажеттілігі мен маңызы атты білім беру процесіндегі деректер технологиялары:

- білім алушыға сену, сенімге негізделген зорлықсыз талап қою;
- қызықты әртүрлі тапсырмаларды орындау барысындағы білім алушының ынтасының, қызығушылығының артуы жатады.
- жетістікке жетелейтін белсенділіктің артуы;
- білім алушыларға өз бетінше әрекеттерін іскер ретінде ұйымдастыру болып табылады».

Профессор Ж.А.Қараевтың: «Деңгейлеп оқытудың әдіс-тәсілдерін сабақтарда білім алушының назарын дамыту үшін мәселелік сұрақ-жауаптар қою қажет.

Пән үш кезеңде жүргізіледі.

1-кезең. Көмекші тапсыралармен жұмыс. Жаңа сабақты меңгеру үшін алдыңғы тапсырманы қайталау керек. Үйге берілген тапсырмасы болғандықтан жалпы білім алушыларға қорытындылауға, жаттығуға және үй тапсырмасына мезет үнемдеуге жағдай жасайды. Бұл ретте білімді бақылау және алған білімді қайталау және білім алушыны дайындау үшін мамандардың көрнекі, проблемалық оқытуын пайдалану маңызды.

2-кезең. Өтілетін жаңа тақырыпты өз бетінше пысықтау. Тапсырмалары түрленіп, күрделене түседі, сынып бағдарламасына сай лингвистиканың барлық түрлерімен жұмыс істейді. Осы уақытта білім алушыларға тақырып бойынша тапсырмалар беріледі. Біріншіден, кітаппен жұмыс, тақырып бойынша ең маңызды, мәнді дерек көздерін шешуге, танымдық әрекетте білімге құштарлығы және дербестігі жүзеге асырылады. Білімді алу әдісі білім алушының темпераменттік мінез-құлқына сүйенеді.

3-кезең. Білім берудің деңгейлік технологиясының тиімділігі:

Деңгейлік оқыту технологиясының негігі мақсаттарына мыналар жатады:

- қарапайымнан күрделіге қарай рет-ретімен сатылмай жұмыс жасалады.
- Білім алушы уақытын бос өткізбей, белгілі бір іспен, шығармашылықпен шұғылданады.
- Дарынды білім алушының шабыты, әлеуеті ашылады.
- Әр тұлғаның жеке өзін-өзі бағалауы, өз білімін жоғары нәтижеге бағыттауы, меңгерілетін білімнің өңін өзгертпей қайталап, пысықтауына мүмкіндік береді.
- Берілген жаңа тақырыпты заманауи жаңаша әдіс-тәсілдермен түсіндіреді.
- Берілген жаңа тақырыпты диктант, сынақ, эссе арқылы тілдік дағдылары қалыптасады.
- Танымдық-іздену түріндегі, қорытындылау жұмыстары яғни түрлі өзіндік жұмыстар өткізіледі.
- Әр бөлім бойынша бақылау жұмыстары жүргізіледі.
- Кері байланысқа арналған бақылау парақтары құрастырылды» [4.].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қараев Ж. Оқушылардың шығармашылық қабілетін деңгейлеп оқыту технологиясы арқылы дамыту жолдары. - Алматы, 2018 ж.
2. Өстеміров К. Қазіргі педагогикалық технологиялар мен оқыту құралдары.
- Алматы, 2017 ж.
3. Кобдикова Ж.У. Оқытудың педагогикалық жүйесін технологиялық негізде жетілдіру. - Алматы, 2015ж.
4. Қараев Ж. Оқушылардың шығармашылық қабілетін деңгейлеп оқыту технологиясы арқылы дамыту жолдары. - Алматы, 2018 ж.

Заурбекова А.М, Жолдыбаева М.Ж.

М.Х.Дулатаи атындағы Тараз өңірлік университеті, Қазақстан

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫСЫНЫҢ СЫНИ ТҮРҒЫДАН ОЙЛАУЫН ДАМУЫ

Еліміздің білім беру туралы Заңында былай делінген: «Бастауыш білім беру - бұл білім алушының жеке басын, оның жеке қабілеттерін, білім беру іс-әрекетінде, оқытуда, жазуда, есептеуде, тілдік қарым-қатынаста, шығармашылық өзін-өзі танытуда, негізгі мәдениет және дағдылар мектебінің үздіксіз білім беру мазмұнын кеңінен жетілдіру үшін қажетті мінез-құлықтағы жағымды ұмтылыстары мен іскерлігін дамытудағы тәсілі» [1.].

Демек, бастауыш мектептің негізгі мақсаты - сыни көзқарасты жетілдіру, білім алушыларға білім беру, оқуға деген ынта-ықыласын жетілдіру, шығармашылығымен қызығушылықтарын кеңейту.

М. Жұмабаевтың айтуынша: «Балалар ойының дамуы туралы: «Ойлау-бұл өте қиын әрі жан дүниесінің терең ісі. Кішкентай бала туралы ойлау тым ауыр. Сондықтан оқытушы баланың ойлау қабілетін дамыту барысында, мұқият, іс-әрекет ету керек. Өркендейтін даму жолдары келесідей:

- баланың жадында көптеген оң әсерлер, жарқын суреттер қалуы үшін, әсерлер мен суреттердің өздері кішкентай және ашық болмаса, онда баланың тұжырымдамасы мен ойлауы дұрыс емес. Ойдың ең терең болуы үшін ол ашық болуы керек. Қалай болғанда да, адамдар сипаттама бойынша ойлайды.

- балаға заттарды, ұқсас жақтар бойынша бөлу туралы ой-пікірлерін қалыптастыру. Мысалға латын болсақ, дыбыстар, өсімдіктер, жануарлар. Алайда оңайдан қиынға қарай өзгеру принциптерін есте сақтаған дұрыс.

- Оқушыға көріністер, ойлар, олардың қайсысы себеп екенін түсінсін. Ол білім алушы қағидаттарды іске асыра отырып, мысалдармен түсіндіруге тиісті» [2.].

Осыған орайда, Л.С. Выготскийдің философиялық еңбектерінде «Ойлау» сөзі келесідей түсіндіріледі: «... Ерекше сипатқа сәйкес жасалған зат-бұл мидың ең жетілдірілген өнімі, тұжырымдамаларда, теорияларда, пайымдауларда және т.б. объективті әлемді бейнелеудің белсенді процесі. Ойлау адамдардың әлеуметтік және өндірістік қызметі нәтижесінде пайда болады...».

Сонымен қоса, оның психологиялық зерттеу жұмысында ойлау жайлы түсінігі мен объективті шындықты белсенді түрде көрсететін, белгілі бір байланыстар мен қатынастарды сипаттайтын тақырыптан тұратын болмыстың ең жоғары формасы...».

Біз «Ойлау» ұғымын жан-жақты талқылап, талдау мақсатында сан түрлі сөздіктерді талдадық. Атап көрсеткенде, «Л. С. Выготскийдің психологиялық

сөздігінде бұл ұғым келесідей түсіндіріледі: Ойлау, жоғары психологиялық функциялардың бөлігі бола отырып, өмір бойы қалыптасқан процесс ретінде қарастырылады, әлеуметтік құрылымы бар, психологиялық құрылымында орталықтандырылған және әрекет етуге еркін өте күрделі психологиялық құбылыс» [3.].

Ойлаудың ерекшелігі-оның тілмен тығыз байланысы. Адам миында қандай ой пайда болса да, ол тек тілдік материал негізінде туады және жүзеге асырылады. Адам өз ойларын жазбаша түрде білдіретініне немесе ойлайтынына қарамастан, өз ойларын сөз немесе сөйлем түрінде қалыптастырады.

Ойлау-бұл біздің миымыздағы сыртқы әлемнің объектілері мен құбылыстары арасындағы қатынастардың жалпы және жанама көрінісі. Ойлауды зерттеумен айналысатын ғылымдардың бірі - ойлауды зерттеудің әдістері мен тәсілдеріндегі логиканың өзіндік ерекшелігі-ол бүкіл адамзатқа ортақ ақыл-ой әрекетінің заңдылықтары мен формаларын анықтайды, нақты нәтиже болып табылатын тұжырымдамалардың, пікірлердің, дәлелдердің, ойлау формаларының табиғатын зерттейді. Ойлаудың негізгі формалары: тұжырымдама, пайымдау және ойды ұсыну. Тұжырымдаманың өзі «түсіну» етістігімен байланысты. Егер бізде бір нәрсе немесе құбылыс туралы білім болса, оның басқа нәрселермен байланысы туралы білсек, біз оны басқалардан ажырата аламыз және сол нәрсе туралы түсінікке ие бола аламыз. Тұжырымдама-бұл заттың маңызды белгілерін көрсететін ойлау формасы. Сөйлеу тілінде ұғымдар сөздер мен сөз тіркестерімен көрінеді [4.].

Сын тұрғысынан ойлау технологиясы: «Мұғалімнің бағыттауымен білім алушылардың өз бетінше білімді игеруі, кейбір практикалық іскерліктерін қалыптастыруы.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясын білім алушылардың ойлау икемділігі мен мен шығармашылық қалыптасуына мақсат тұтады.

Оқу-адамның психикалық дамуының формасы, элементі. Кез-келген оқыту белгілі бір мөлшерде адамды дамытады. Біз бұдан ары қарай дамыудың алдында жүретін, дамуда шешуші рөл атқаратын оқыту жайлы сөз етпекпіз: «Баланың даму процесі, оның қоғамның белсенді де, пайдалы мүшесі, азамат ретінде қалыптасуы осы үш фактордың қатысуымен қамтамасыз етіледі. Ең бастысы, осы үш фактордың бірде-бірі, қандай да бір кемеліне келген болса да басқа екеуінен ерекшеленіп жеке әсер ете алмайды. Барлық іс осы үш іс-әрекет нәтежиесінде іске асады.

Оқыту мен дамыту арасында тығыз байланыс бар екендігін психология ғылымы жеткілікті дәрежеде дәлелдеп берді деп айтуға болады. Бұл мәселені түбегейлі зерттеп, бала дамуындағы оқытудың рөлін анықтап, оның алар орнын дәлелдеп кеткен ғалым Л.С.Выготский: «Ол дамуды оқытумен тең, керісінше оқумен даму 2 бөлек процесс деген көзқарастарды сынға алған болатын. Ең алғаш рет бала дамуының 2 аймағы болатындығы жайлы теория ұсынды:

1. Бала дамуының жақын аймағы - баланың тек үлкендердің көмегі арқылы атқара алатын істері.

2. Бала дамуының қол жеткен аймағы-баланың үлкендердің көмегінсіз істей алатын істері.

Баланың дамуы бірінші аймақты меңгеру арқылы іске асады. Дамудың қол жеткен аймағы жақын аймақпен өзара қызметтесе отырып, оны игерген кезде дамуға өріс ашылады. Бұдан әрі психиканың бүкіл саласының қалыптасуы, адамның белсенді қызметті өрістеуі мүмкін болады. Бұл процесте ол бір жағынан өзінің іскерлігі мен қабілетін нығайтып жетілдіреді, жаңа дағдыларды игереді, екінші жағынан материалдық және рухани байлықтар жасап, осы арқылы адамзат мәдениетіне өз үлесін қосады. Баланың ішкі әлеуметтік мүмкіндіктері неғұрлым жан-жақты үйлесімді, толығырақ даму, есейген кезде, оның қызметі соғұрлым серпінді меңгеріп, жаңғырта алады. Демек, шын мәнінде ертеңгі күнге меңзеу орын алады» [5.].

Д.Рахымбек: «Сіз ұғымдарды меңгермейінше, заңдар мен теорияларды саналы түрде білу мүмкін емес, өйткені олар өздері ұғымдар арасындағы байланысты білдіреді. Ұғымдарды білу дегеніміз-болмыстың маңызды қасиеттерін, заттар мен құбылыстарды, маңызды байланыстар мен олардың арасындағы қатынастарды білу» деген тұжырымдамасын қалдыруға болады. Тұжырымдаманы түсіну білім алушылардың белсенді психикалық зеректігімен, талдау сонымен қоса жіктеу, салыстыру, абстракция сонымен қатар жалпылау сияқты ақыл-ой операцияларын іске асырумен қатысты байланысты. Сол себептен де ережелердің пайда болуы білім алушылардың ойлауының дамуымен тікелей қатысты болып табылады» [6.].

М.Жұмабаев тұжырымдамасы бойынша: «Тек ой мәселесі екенін, сондықтан оны тек ойда ғана қалыптастыруға болатынын айтты. Тұжырымдаманы қалыптастыру үшін, ең алдымен, бір типтегі объектілердің әрқайсысына тән тәуелсіз белгілерді алып тастау және абстракциялау және олардың барлығының ортақ бірлігін көрсететін олардың ортақ белгілерін анықтау қажет» [7.].

Бұл ойлау жәні түсінуден гөрі күрделі. Ақыл-ой әрекетінде сөз-ол ұғым, сөйлем - ол пайымдау, сосын ойды білдіру - бұл ақылдың өзі. Талдау, сұрақ қою, жауап іздеу, түсіндіру, болжау, пайымдау, болжам, сұрау, талап ету, тыйым салу – осы сондай-ақ басқа да ақыл-ой іс-әрекеттерінің баршасы ойларды тұжырымдаудың түсінікті бір түрлері болып табылады. Егер де тұжырымдама шындықтың материалдық табиғатына негізделсе және ойлау заттардың өзара қатысына (өзара байланысына) негізделсе, демек ойдың презентациясы объективті заттардың соғұрлым қиын өзара байланысын көрсетеді. Егерде ойдың тұжырымы тек бір ғана пайымдау нәтижесінде жүзеге асырылса, онда ол тікелей деп аталып, егер ойдың тұжырымы бірнеше пайымдау нәтижесінде жасалса, онда ол ойдың жанама жалпылауы деп аталатын болады.

Ойды тұжырымдау нәтижесінде ол дұрыс пайымдауларға негіз бола отырып, ойлау заңдылықтарын іске асыруды басшылыққа алады. Олар, бір жағынан, ойлаудың басты маңыздылықтарын көрсетеді, ғылым заңдарына, екінші жағынан дұрыс ойлауға қолданылатын басты заңдылықтарды құрайды.

Логика формалары мен заңдылықтарын дұрыс іске асыру арқылы білім алушылар оқиды сонымен қатар логикалық тұрғыдан ойлайды.

Сын тұрғысынан ойлауды қалыптастыру балаға ақыл-ой әрекетін меңгеруге жағдай жасау деп қарастыру керек. Мұғалім-бұл жағдайда дайын білімді түсіндіріп қоюшы, бақылаушы, бағалаушы емес, танымдық іс-әрекетті ұйымдастыратын ұжымдық істердің ұйытқысы. Тек осындай оқыту ғана баланың интеллектісінің көзін ашып, шығармашылығын дамытады».

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы заңы» - Астана, 2007 ж.
2. Жұмабаев М. Педагогика. - Алматы. 2017 ж.
3. Выготский.Л.С. Психология, - Мәскеу, 2019 ж.
4. Мирсеитова С. Сын тұрғысынан ойлау. - Алматы. 2018 ж.
5. Мирсеитова С. Оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын дамыту нысандары мен әдістері. - Алматы. 2017 ж.
6. Выготский.Л.С. Психология, - Мәскеу. 2019ж.
7. Рахымбек Д. Бастауыш сынып оқушыларының оқу-танымдық іс-әрекетін қалыптастыру жолдары. - Алматы. 2018 ж.

Заурбекова А.М, Тузелбаева Д.М.

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Қазақстан

БАСТАУЫШ СЫНЫПТЫҢ ОҚУ-ТӘРБИЕ ҮРДІСІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖЕКЕ ТҰЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ЖЕКЕЛЕП ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Осы деңгейдегі білім алушыларға е келер болсақ, олар өз-өздеріне толық ықпал ете алмайды. Кей жағдайда ол ойланбастан ширақ іс-әрекеттер жасайды, яғни не орын алып жатқанын елемейді және бір нәрсені ойлайды. Бұл оның нашарлауы емес, өзін-өзі игере алмауы, ширақ әрекеттерге қабілеттілігі.

Білім алушылардың қарым-қатынасының ерекшелігі туралы айта отырып, бастауыш сыныптың әр уақыттағы неше түрлі оқиғалар орын алатынын атауға болады. Бұл баланың балабақшада немесе үйде тәрбиеленуі, көп балалы отбасында тәрбиеленуі немесе жалғыз бала болуымен байланысты болуы мүмкін. Мысалы, күнделікті тәжірибеде көрсеткендей, егер бала ата-анасының қолында жалғыз өссе, онда бала көбінесе ересектер сияқты сөйлейді және басқа балалармен тез тіл табыса алмайды. Осындай жағдайларға байланысты бірінші сыныптағы бірқатар білім алушылар басқа оқушылармен араласпай жүрсе, екінші, үшінші сыныптарда бұл айырмашылықтар бірте-бірте жойылып, бір-бірімен қарым-қатынаста болады.

Сондықтан білім алушының жас және тұлғалық ерекшеліктерін, оның сыныптағы орнын, беделін ескере отырып, оның тұлғалық және психикалық үдерістерін дамытуға мүмкіндік беретін тұлға ретінде қарастыру және оларды оқу мақсатының мазмұны тұрғысынан жүзеге асыру, білім алушының – білім берушімен өзара әрекеттесу.

Білім алушыға тұлғалық-белсенділік тәсілінің екінші құрамдас бөлігі белсенділік болып табылады.

Адам өз қызметін субъект ретінде алдын ала жоспарлайды, оны белгілі бір мақсатқа бағыттайды. Адамның мінез-құлқы мен психикалық үдерістерінің дамуында белсенділік маңызды рөл атқарады, яғни іс-әрекеттің өзі субъект ретінде тұлғаны қалыптастырады.

Белсенділік – қоршаған ортаны саналы түрде өзгерту болып табылатын қарым-қатынастың ерекше түрі. Психологтар іс-әрекетті талдай отырып, оның ішкі құрылымына көп көңіл бөледі.

«Г.И. Щукина іс-әрекет құрылымын педагогикалық тұрғыдан талдайды (себеп – мақсат – мазмұн – әрекет және әрекет – нәтиже). Іс-әрекеттің мақсаты іс-әрекеттің болжанған нәтижесі болса, себеп – ішкі мотив, осы әрекетті жүзеге асыруға ұмтылу. Г.И.Щукинаның ойынша, егер іс-әрекеттің мақсаты жеке тұлға

үшін мағынасы болмаса, оның қажеттіліктерін түсінбесе, онда ол жеке тұлғаны дамытпайды.

Білім алу мотивтерінің пайда құрастырылуының шарттарының біріне білім алушының санасын тек білім алу іс-әрекетінің қорытындысына ғана емес, оған жету әдістеріне де бағыттау. Білім алу мотивтерін іске асыру үшін білім берудің сан-түрлі тәсілдері мен білім беру ісін жоспарлауға формалары іске асыруы керек. Мысалға алатын болсақ, сабақ, әңгіме-дүкен құру тәсілдері білім алушыға білім алудың маңызын қалаған еңбек адамын игеру қажеттілігін түсіндіруге мүмкіндік береді» [2.].

Білім алушыға жеке сонымен қатар белсенді көзқарас адами қарым-қатынасы тұжырымдамасында өз жалғасын тапты. Адами гуманистік педагогикаға сүйенген келесі қызмет қағидаттарын табады:

1. Білім алушыларды мейіріммен, ықыласқа бөленіз. Себебі махаббат - бұл тұлға жанының шуағы.

2. Адами құндылыққа, ізгілікке толы білім алушының өмір сүретін ортасын ұйымдастырыңыз. Білім алушының рухани дүниесі қалыптасады, оның қарым-қатынас ортасына мән беріледі, басқа білім алушыларға қарағанда өзін еркін сезінбейді, ашуланбайды, қорқады, сенімсіздік тудырмайды, білім алушыны қоршаған ортасы оны елеңдетпеуі қажет,

3. Ұстаз өзін бала секілді сезініп, өзін білім алушының орнына қоя алуы қажет.

«Оқудағы жеке бағдарлау проблемасын шешумен қатысты әлемнің сан түрлі мемлекеттердегі оқу жүйесін алға артудың негізгі стратегиялық нысаны іске асырылады. Мұнда дәстүрлі білім беру парадигмасын (ұстаз-кітап-бала) (оқушы-оқулық-білім берушы) өзгерту қажет» [3.].

Білім алушылардың жеке басын қалыптастыруда және білім алушыларға жеке көзқараста кез-келген міндеттерді өз бетінше шеше алатын, шығармашылық тұрғыдан түсіне алатын, бай рухани жаны бар білім алушыларға жеке көзқарас, жаңаша әдіс, қағидаты ерекше орын алады.

«Әр сыныпта кездесетін неше түрлі айырмашылықтарды, психикалық дамудың жалпы заңдылықтарын, жалпы қасиеттер мен әртүрлі темпераменттердің ерекшеліктерін, кітап деректерін игерудің тиімді жағдайларын, танымдық қызығушылықтарды жүзеге асыру тәсілдерін, есте сақтау мен ойлаудың, сезімдер мен ерік-жігердің өзара байланысын білу білім берушіге өзінің кешенді педагогикалық жұмысын тиімді жүргізуге мүмкіндік береді. Әр білім алушының жолдастарымен қарым-қатынасында қалыптасқа мінез-құлқы туралы нақты деректерді талдай отырып, білім беруші әр білім алушының даму жолын болжайды. Тек осы негізде білім алушыларды жеке білім беруға болады.

«Осы зерттеулердің қорытындыларын талдау барысында кіші мектеп жасындағы білім алушыларға білім алу үрдісін жаңалау кезінде білім

алушыларды жеке білім беруде келесі жағдайларға мән беру қажет деген нәтиже жасауға мүмкіндік берді:

-Әр пәнді жүзеге асыруда білім алушылардың анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктерін ескеру;

-Білім алушылардың дәрістегі психикалық үдерістерінің даму ерекшеліктеріне бағдарлана отырып, оқу үдерісін жүзеге асыру;

-Дамытушылық сипаттағы оқу кезеңін жүзеге асыру, яғни білім деректерін дайындау, білім алушылардың қол жеткізу дәрежесіне қарай олардың интеллектісін дамытатын тапсырмалар жүйесі;

-Әр сыныптағы балалардың адами алға ұмтылуы мен мінез-құлық ерекшеліктеріне сәкес жеке қарым-қатынас орнату;

-Балаларды адамгершілік және рухани қасиеттерді қалыптастыруға әсер ететін тиімді қызметке тарту».

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Монахов В. Проектирование и внедрение новых технологий обучения. –М.:Педагогика, 2019 г.
2. Леонтьев А.Н. Психология общения.-.-М, 2019.
3. Қараев Ж., Қуанбаев Б. Жетірілдірілген педагогикалық жүйені жобалаудың дидактикалық шарттары. - «Ізденіс» республикалық ғылыми-педагогикалық журналы. -№1,2019.
4. Таубаева Ш.Т., Барсай Б.Т . Білім берудың қазіргі технологиялары. Алматы, 2017 ж.
5. Сейтқазиев Ж. Деңгейлеп білім беру технологиясын пайдалану арқылы білім алушыларға шығармашылыққа баулу.-Тараз, 2019 ж.

ПСИХОЛОГИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

Социална психология

Магистр Психологических Наук Иматова Б.

Международный Университет Инновационных Технологий, Алматы

ЛИЧНОСТЬ И ОБЩЕСТВО. СОЦИАЛИЗАЦИЯ ЛИЧНОСТИ.

Социализация представляет собой процесс становления личности, постепенное усвоение ею требований общества, приобретение социально значимых характеристик сознания и поведения, которые регулируют её взаимоотношения с обществом.

Социализация — одновременно и процесс, и механизм, и результат усвоения человеком культуры. Социализация — формирование личности. У новорожденного нет личности. Ребенок в раннем возрасте называет себя собственным именем и с трудом переходит к личному местоимению. Он не знает границ между собой и не собой, между «я» и «не-я». Социализация личности начинается с первых лет жизни и заканчивается к периоду гражданской зрелости человека, хотя, разумеется, полномочия, права и обязанности, приобретенные им, не говорят о том, что процесс социализации полностью завершен: по некоторым аспектам он продолжается всю жизнь. Именно в этом смысле мы говорим о необходимости повышения педагогической культуры родителей, о выполнении человеком гражданских обязанностей, о соблюдении правил межличностного общения.

Первые элементарные сведения человек получает в семье, закладывающей основы и сознания, и поведения. В социологии обращено внимание на тот факт, что ценность семьи как социального института долгое время недостаточно учитывалась. Принижение роли семьи принесло большие потери, в основном нравственного порядка, которые впоследствии обернулись крупными

издержками в трудовой и общественно-политической жизни.

Социализация той части молодежи, которая приходит на работу после окончания учебных заведений (средних, профессиональных, высших), продолжается в тех конкретных условиях, которые сложились на производстве под влиянием не только общественных отношений, но и специфических особенностей, присущих данному социальному институту.

Мощным инструментом социализации личности выступают СМИ - печать, радио, телевидение. Ими осуществляется интенсивная обработка общественного мнения, его формирование. При этом в одинаковой степени возможна реализация как созидательных, так и разрушительных задач. Социализация личности представляет, по сути, специфическую форму присвоения человеком тех гражданских отношений, которые существуют во всех сферах общественной жизни.

В современных условиях процесс социализации предъявляет новые требования к духовному облику, убеждениям и действиям людей. Только человек, глубоко убежденный в необходимости намеченных преобразований, может быть активной, действенной силой исторического процесса. Чрезвычайная сложность процесса социализации личности требует постоянного совершенствования средств его осуществления. Они нуждаются в обновлении, каждодневном поиске, конкретизирующем и уточняющем место и ответственность человека при решении как общественных, так и личных проблем. Социализация личности является неотъемлемой частью решения всех общественных проблем. Жизнь убедительно свидетельствует, что это настолько взаимосвязанный процесс, что он в одинаковой степени может многократно усиливать (или замедлять) общественный процесс, если не учитываются объективные перемены, а также изменения в сознании и поведении людей. Социализация личности предполагает преодоление негативных явлений в сознании и поведении людей. Социализация личности происходит в условиях взаимодействия мировой и национальной культур. В какой бы сфере ни действовал человек, духовный момент всегда и во всем сопровождает его

деятельность. Духовный компонент является определяющим в социализации человека. Человека возвышают лишь уровень культуры, богатства и глубина его духовного мира, степень развитости гуманизма, милосердия и уважения к другим людям.

Литература:

1. Анурин, В. Ф. Динамическая социология М.: Академический проект, 2017
2. Анцупов, А.Я. Проблемы социологического исследования. Москва, 2015
3. Багдасарьян, Н. Г. Социология. Учебник и практикум М.: Юрайт, 2015. - 66 с.
4. Багдасарьян, Н. Г. Социология. Учебник и практикум М.: Юрайт, 2015. - 72 с.

Обща психология

Master of Psychological Sciences Imatova B.

International Innovative Technologies University, Kazakhstan, Almaty

COMMUNICATION AS A SOCIO-PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

Communication is the process of establishing and developing contacts between people, generated by their needs for joint activities. Communication includes:

- - exchange of information between business entities, employees in groups and organizations, as well as between groups;
- - development of a joint strategy of activity, which includes the subjects of communication;
- - people's perception and understanding of each other in the process of solving joint tasks.

Sometimes there is a tendency to identify the concepts of "communication", "sociative relations", "interpersonal relations". However, these concepts, being interrelated, are not identical, since they have their own specifics.

Communication is objectively generated by people's joint life activity in the systems of their external relations with the social environment and intra-group interpersonal relations.

Social relations are manifested in the communication of people not as individuals, but as representatives of social classes (employer-employee relations), economic structures (seller and buyer of goods), hierarchical formal organizations (regional and district law enforcement departments), and so on.

Interpersonal relationships are built on the basis of business and emotional assessments, as well as people's preferences for each other.

In the process of communication, a common program and a common strategy for joint activities are formed. Thanks to communication, a person's horizons expand, and the limitations of individual experience are overcome. Therefore, communication has an important place in human development.

In psychological science, there are several approaches to understanding the essence of communication between people[1]:

* communication — the process of transferring information from one subject to another using various communication tools and mechanisms. The purpose of communication is to achieve mutual understanding (A. G. Kovalev);

- * communication is the interaction of people, and the transfer of information is only a necessary condition, but not the essence of communication (A. A. Leontiev);
- * communication is the process of relationships between people in a team, during which the collectivist properties of the group are formed (K. K. Platonov);
- * communication is both the exchange of information, and the interaction of people, and their relationships (B. D. Parygin).

Connection of communication with the activity. Communication, as can be seen from the definitions given by a number of authors, is inextricably linked with the activities of people. This is recognized by all psychologists who consider communication from the standpoint of an activity-based approach. Other psychologists consider communication to be a special type of activity. Some of them (D. B. Elkonin) call it a communicative activity (or communication activity) that is independent at a certain stage of human development.

The third point of view (B. F. Lomov) is that activity and communication are considered not as parallel existing and interrelated activities, but as two sides of a person's social existence, his way of life. Communication performs in it special functions of exchanging ideas, interests “ "transmitting" character traits, forming personal attitudes, and its position.

Thus, despite some differences, the authors of all points of view recognize the connection between activity and communication, although they reveal it in different ways. It is clear that in the life of a small group in which people are in constant direct contact, communication plays a very important role.

References:

Textbook, manual for universities / A. M. Stolyarenko, Moscow, 2001

Leontiev A. N. Formation of activity psychology, Moscow: Smysl, 2003;

Elkonin D. B. Selected psychological works, Moscow: Pedagogika, 1989;

Leontiev A. A. Psychological research of communication, Moscow, 1985.

CONTENTS

ИКОНОМИКИ	3
Икономиката на предприятието	
Тулеметова А.С., Досмуратова Э.Е., Байбула Д. КР-НЫҢ АГРОӘНЕРКәСІП КЕШЕНІНІҢ ӘЛЕУЕТІН ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУ	3
Тулеметова А.С., Досмуратова Э.Е., Абдыхалыкова Б. АЙМАҒТЫ? Т?Р?ЫН ?Й НАРЫ?ЫН ЖЕТІЛДІРУДІ? КОНЦЕПТУАЛДЫ БА?ЫТТАРЫ	10
Регионална икономика	
Тулеметова А.С., Досмуратова Э.Е., Байбула Д. АӨК ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ МЕН ҚОЛДАУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ТәЖІРИБЕСІ	13
Банките и банковата система	
Шамаева А.Т., Муханова А.Е. ДАҒДАРЫС ЖАҒДАЙЫНАН КЕЙІНГІ БАНК ҚЫЗМЕТІН ЖЕТІЛДІРУ	19
Външноикономическата дейност	
Залесский Б.Л. СОТРУДНИЧЕСТВО ДАЕТ ПЛОДОТВОРНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ	21
Финансови отношения	
Тынгишева А.М. ОБЯЗАТЕЛЬНОЕ СОЦИАЛЬНОЕ МЕДИЦИНСКОЕ СТРАХОВАНИЕ КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ ПРИОРИТЕТОВ СОЦИАЛЬНОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	25
Маркетинг и управление	
Лебідь К.Г., Яременко С.С. ФОРМУВАННЯ МАРКЕТИНГОВОЇ СТРАТЕГІЇ В УМОВАХ СУЧАСНОСТІ	29
Счетоводство и одит	
Агабекова Г.Н., Ажибекова А.Д. ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА В СОВРЕМЕННОЙ СИТУАЦИИ	32
Мадиева К.С., Кутжанова Д.Т. КәСІПОРЫНДА БЮДЖЕТТЕУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ-УАҚЫТ ТАЛАБЫ.....	37
Мадиева К.С., Игембаева Е.Е. БАСҚАРУ ЕСЕБІНДЕГІ БЮДЖЕТТЕУ: БЮДЖЕТТІҢ ОРЫНДАЛУЫН БАҚЫЛАУ МАЗМҰНЫ ЖӘНЕ ӘДІСТЕРІ.....	44
ФИЛОСОФИЯ	
Философия на литературата и изкуството	
Оразбаев А.Н. АРАБ ДЕРЕККөЗДЕРІНДЕГІ БАЛАСАҒҰН ҒҰЛАМАЛАРЫ	51

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ**Риторика и стилистика**

Орманова Айгуль ЖАРНАМА САЛАСЫНДА РЕПРЕЗЕНТАТИВТЕРДІ ҚОЛДАНУ
ТИІМДІЛІГІ 58

Теоретични и методологични проблеми на език изследвания

Омарова А.И., Бережная А. АНГЛО-АМЕРИКАНИЗМЫ В РУССКОМ
МОЛОДЕЖНОМ СЛЕНГЕ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА РЕЧЬ СОВРЕМЕННОГО ПОДРОСТКА
..... 60

Методи и техники за контрол на нивото на владеене на чужд език

Сайфуллин Д.Н. АЛҒАШҚЫ АРАБ ЛЕКСИКОГРАФТАРЫНЫҢ СӨЗДІК ҚОР ЖИНАУ
ТӘСІЛДЕРІ 64

Мақаш Н. КӨПТІЛДІЛІК – БҮГІНГІ КҮН ТАЛАБЫ 70

Език, реч, комуникация

Ерімбетова Ақмарал ҰСТАЗ БЕН ОҚУШЫНЫҢ ТІЛ МӘДЕНИЕТІН САҚТАУЫ
ЖӘНЕ ӨЗІН-ӨЗІ ТӘРБИЕЛЕУ БАҒЫТТАРЫ..... 74

Майчин език и литература

Старченко Г.Н. ОСОБЕННОСТИ ПОЭТИЧЕСКОГО СТИЛЯ Н.А. ЗАБОЛОЦКОГО 77

ИСТОРИЯ**Обща история**

Мухлисов Н.К., Колумбаева З.Е. ӨЗ ТӘУКЕ ЗАМАНЫНДАҒЫ САЯСИ-
ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙ 84

Печенюк І. С., Новікова В. Г. СУТНІСТЬ І ЗМІСТ СУЧАСНИХ СВІТОВИХ
ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ 91

ПЕДАГОГИЧЕСКИ НАУКИ

Karmanova Zh.A., Sergienko N.N. PROFESSIONAL DESTRUCTIONS OF
TEACHERS 102

Маликқызы Л. , Жанбеков Х.Н., Шоқыбаев Ж.Ә. СТУДЕНТТЕРГЕ ПӘНДЕРДІ
РАДИОЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІММЕН ҚАЛЫПТАСТЫРА ОҚЫТУ 106

**Belgibayeva G.K., Beisenbekova G.B., Abylaikhan S.M., Yelshina M.K.,
Yespaeva R.O.** THE IMPORTANCE OF INSTILLING MORAL VALUES IN A CHILD IN
THE PRESCHOOL PERIOD..... 114

Шакенов С.Ж. ,Темиржанов Ж.К.,Мусаева А.,Гринцова О.Е.,Новикова Е.О. МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНДА ТӨЗІМДІЛІКТІ ДАМУ ӨДІСТЕРІ	120
Акпамбетова К.М., Шахарбаев Н.Т., Мухамеджанова М.Г. ӨЗЕНДЕРДЕГІ АПАТТЫ ҚҰБЫЛЫСТАРҒА БАЙЛАНЫСТЫ ГИДРОМЕТЕОРОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЛАРДЫ ТАЛДАУ ЖӘНЕ БАҒАЛАУ (ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА)	125

Методически основи на учебния процес

Досанова А.Ж. «ФИБРАТЫ МОЛ ҒАСЫРДЫҢ» АЛҒЫ СӨЗ РЕТІНДЕ	132
--	------------

Стратегически насоки на реформата в системата на образованието

Kalimova A.D., Zhekibayeva B.A. THE ESSENCE OF THE CONCEPT OF «INTEGRATED LEARNING» IN PRIMARY SCHOOL	137
--	------------

Съвременните методи на преподаване

Бакуова А. С. , Калиева А.Б. БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА БИОТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРДІ ПАЙДАЛАНУ	141
--	------------

Бисолтан Л.А., Шаяхметова М.Н. PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR FORMATION OF FUNCTIONAL LITERACY OF ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS IN THE KAZAKH LANGUAGE CLASS	146
--	------------

Абдыкаримова Г.М., Арман У. ОПРЕДЕЛЕНИЕ СУЩНОСТИ ПОНЯТИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ УЧАЩИХСЯ	149
---	------------

Заурбекова А.М, Гапкараева Р.А. ДЕНГЕЙЛІК ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ БАРЫСЫНДА БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ОҚЫТУДЫҢ ЖОЛДАРЫ	152
---	------------

Заурбекова А.М, Жолдыбаева М.Ж. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫСЫНЫҢ СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУЫН ДАМУ ӨДІСТЕРІ	156
--	------------

Заурбекова А.М, Тузелбаева Д.М. БАСТАУЫШ СЫНЫПТЫҢ ОҚУ-ТӘРБИЕ ҮРДІСІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖЕКЕ ТҰЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ЖЕКЕЛЕП ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	160
---	------------

ПСИХОЛОГИЯ И СОЦИОЛОГИЯ

Социална психология

Иматова Б.Б. ЛИЧНОСТЬ И ОБЩЕСТВО. СОЦИАЛИЗАЦИЯ ЛИЧНОСТИ.	163
--	------------

Обща психология

Иматова Б.Б. COMMUNICATION AS A SOCIO-PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

..... 166

CONTENTS.....169

- *295753*
- *295754*
- *295752*
- *295860*
- *295891*
- *295763*
- *295907*
- *295619*
- *295710*
- *295748*
- *295661*
- *295815*
- *295397*
- *295660*
- *295751*
- *295823*
- *295693*
- *295750*
- *295812*
- *295513*
- *295700*
- *295725*
- *295772*
- *295890*
- *295758*
- *295453*
- *295461*
- *295609*
- *295625*
- *295837*
- *295838*
- *295839*
- *295775*
- *295781*